Posebna vrednost monografije *Restorativna pravda i krivičnopravni sistem: teorija, zakonodavstvo i praksa* je što obogaćuje domaću literaturu analizom najznačajnijih postavki, principa i vrednosti jednog novog načina socijalne kontrole kriminaliteta – restorativne pravde. S obzirom na to da se razvoj koncepta restorativne pravde tokom poslednje dve do tri decenije smatra jednim od najznačajnijih dostignuća krivično-pravnog sistema i kriminalne politike, ova monografija značajno doprinosi praktičnoj realizaciji različitih programa restorativne pravde i novim zakonskim rešenjima u krivičnopravnom sistemu Srbije.

Prof. dr Slobodanka Konstantinović-Vilić

Restorativna pravda i krivičnopravni sistem: teorija, zakonodavstvo i praksa je prva monografija u Srbiji koja se pitanjima restorativne pravde bavi na obuhvatan i sistematičan način, objedinjujući analizu teorije i prakse kroz sagledavanje istorijskog razvoja i savremene situacije u vezi restorativne pravde u svetu i Srbiji. Monografija se pojavljuje u trenutku kada su elementi restorativne pravde postali deo našeg pravnog sistema, a da pri tome još uvek nema njenog jasnog društvenog prepoznavanja ni razumevanja njenih teorijskih i društvenih ishodišta, potencijala i ograničenja. Upravo stoga, ova monografija je više nego potrebna kao dragocena literatura, i to, pre svega, za donosioce odluka i stručnjake različitog profila, ali će ona će biti i dragoceni izvor saznanja za studente i naučne radnike, kao i za sve one koji su zainteresovani da se upoznaju sa mogućim alternativama, odnosno dopunama, tradicionalnim krivično-pravnim odgovorima na kriminalitet.

Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović

Monografija *Restorativna pravda i krivičnopravni sistem: teorija, zakonodavstvo i praksa* je originalan i samostalan rad u kome autorka nudi stručnu analizu i iznosi vredne predloge za unapređenje prava i prakse, koji u mnogome mogu da doprinesu približavanju koncepta restorativne pravde naučnoj, stručnoj i opštoj javnosti u Srbiji. Ovaj rad svojom strukturom i sadržinom zadovoljava standarde originalne monografske studije i, kao takav, predstavljaće vredan materijal profesionalcima, studentima i svim zainteresovanim čitaocima.

Dr Ivana Stevanović

IKSI

Sanja Ćopić Restorativna pravda i krivičnopravni sistem: teorija zakonodavstvo i praksa

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Sanja Ćopić

Restorativna pravda i krivičnopravni sistem

teorija, zakonodavstvo i praksa

Beograd, 2015

Sanja Ćopić

Restorativna pravda i krivičnopravni sistem: teorija, zakonodavstvo i praksa

Beograd, 2015.

Sanja Ćopić

Restorativna pravda i krivičnopravni sistem: teorija, zakonodavstvo i praksa

Izdavač:
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd

E-mail: krinstitut@gmail.com

Za izdavača:
Dr Ivana Stevanović

Recenzentkinje:
Prof. dr Slobodanka Konstantinović-Vilić
Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović
Dr Ivana Stevanović

Kompjuterska obrada teksta:
Slavica Miličić

Dizajn korica:
Dr Ana Batrićević

Štampa:
Pekograf d.o.o.

Tiraž
300

Objavljivanje ove knjige finansiralo je
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Sadržaj

Predgovor ... 11

Uvodna razmatranja ... 13

I DEO
Restorativna pravda: teorija, zakonodavstvo i praksa ... 21

Koncept restorativne pravde: osnovne teorijske postavke i dileme ... 23

Definisanje restorativne pravde: (ne)moguća misija ... 24
Restorativna pravda kao alternativa krivičnopravnom sistemu ... 26
Restorativna pravda kao proces, ishod ili skup principa ... 28
Kritički osvrt na definicije restorativne pravde ... 32
Razvoj savremenog koncepta restorativne pravde ... 34
Koncept „konflikt kao svojina" ... 37
Restorativna pravda i pokret za restituciju ... 40
Restorativna pravda i razvoj viktimologije ... 41
Restorativna pravda i pokret za zaštitu žrtava ... 42
Restorativna pravda i abolicionizam ... 44
Značaj feminističkog pokreta za razvoj restorativne pravde ... 46
Teorijsko utemeljenje restorativne pravde ... 47
Uticaj kriminoloških teorija na razvoj koncepta restorativne pravde ... 47
Teorija reintegrativnog osramoćivanja ... 50
Osnovni principi restorativne pravde ... 52
Princip personalizma: krivično delo kao povreda ljudi ... 55
Princip popravljanja štete nastale krivičnim delom ... 56
Princip učešća ... 59
Princip reintegracije ... 62
Ciljevi, vrednosti i karakteristike restorativne pravde ... 62
Kritika restorativne pravde i odgovori na nju ... 67

Restorativna pravda i međunarodnopravna regulativa ... 73

Međunarodni i evropski dokumenti relevantni za primenu restorativne pravde ... 73
Međunarodni i evropski dokumenti o položaju, pravima i zaštiti žrtava ... 75
Međunarodni i evropski dokumenti o restorativnoj pravdi ... 77
Postavljanje standarda za primenu restorativne pravde ... 80
Opšti standardi za primenu programa restorativne pravde ... 81
Standardi za sprovođenje programa restorativne pravde ... 82
Standardi za dalji razvoj programa restorativne pravde ... 85

Restorativni pristupi u zakonodavstvu i praksi: neka strana iskustva ... 87

Posredovanje između žrtve i učinioca ... 88
Pravni osnov posredovanja u evropskim državama ... 90
Posredovanje između žrtve i učinioca u praksi ... 93
Upućivanje na posredovanje ... 93
Službe za posredovanje i posrednici ... 97
Proces posredovanja: priprema i realizacija ... 100
Završni osvrt na posredovanje između žrtve i učinioca ... 106
Rasprave (okupljanja ili konferencije) ... 107
Porodične rasprave na Novom Zelandu ... 110
Upućivanje na porodičnu raspravu i priprema ... 112
Tok porodične rasprave ... 114
Porodične rasprave u Australiji ... 115
Wagga model rasprava ... 116
Porodične rasprave u Južnoj Australiji ... 117
Primena rasprava u Evropi ... 122
Porodične rasprave u Belgiji ... 122
Primena rasprava u Severnoj Irskoj ... 126
Završni osvrt na rasprave kao restorativni pristup ... 128
Krugovi mirotvorstva ... 129
Krugovi mirotvorstva u Kanadi i SAD ... 130
Opšte karakteristike krugova mirotvorstva ... 131
Tok krugova mirotvorstva ... 133
Eksperimentalna primena krugova mirotvorstva u Evropi ... 135
Završni osvrt na krugove mirotvorstva ... 136
Komparativna analiza restorativnih pristupa i njihove usklađenosti sa međunarodnim standardima ... 138

Odnos restorativne pravde i krivičnopravnog sistema ... 145

Tipologija restorativnih modela ... 147

Tipologija restorativnih modela prema Martin Wright-u 147
Tipologija restorativnih modela prema Daniel Van Ness-u 149
Tipologija restorativnih modela prema Mark Groenhuijsen-u 150
Tipologija restorativnih modela prema Lode Walgrave-u 151
Konstruisanje teorijskih modela restorativne pravde 152
Restorativna pravda: alternativa kažnjavanju ili alternativna forma kazne/sankcije 158
Definisanje i razumevanje pojma „kazna“ 158
Restorativna pravda i kazna: restorativna kazna i punitivna restoracija 162
Inkompatibilnost kazne/prinude i restorativne pravde 162
Kompatibilnost prinude i restorativne pravde, ali ne i kazne i restorativne pravde 163
Kazna i retribucija kao integralni deo restoracije 164
Ocena shvatanja odnosa kazne i restorativne pravde 168
Stepen ostvarene restorativnosti 171
Alternativni modeli intervencije 174
Zaključak 176

Mogućnosti i izazovi u primeni restorativne pravde 179

Restorativna pravda i rodno zasnovano nasilje 180
Potencijalni problemi ili razlozi *protiv* restorativne intervencije 181
Neravnoteža moći 182
Položaj i bezbednost žrtve 183
„Dekriminalizacija“ i tolerisanje muškog nasilja nad ženama 184
(Ne)ostvarivanje restorativnih ciljeva 184
Argumenti u prilog primene restorativne pravde 185
Aktivno učešće žrtve 186
Vrednovanje žrtve, razumevanje problema i prihvatanje odgovornosti učinioca 186
Komunikacija i fleksibilnost procesa 187
Podržavajuće okruženje 187
Popravljanje odnosa 187
Postavljanje standarda za primenu restorativnih pristupa u slučajevima rodno zasnovanog nasilja 188
Masovna kršenja ljudskih prava i restorativna pravda 190
Komisija za istinu i pomirenje u Južnoj Africi 191
Gačača sudovi u Ruandi 194
Razvijanje modela istine i pomirenja u Srbiji: *Treći put* 196
Restorativna pravda i zatvor 200
Posredovanje između žrtve i učinioca u zatvoru 202

Posredovanje i rasprave kao vid rešavanja sukoba unutar zatvora 204
Edukacija kao iskorak ka „restorativnom zatvoru“ 206
Reparatorni programi i uloga zajednice 210
Restorativna pravda i priprema za izlazak na slobodu 211
Završni osvrt: restorativna pravda u zatvoru ili restorativni zatvor 213
Zaključak 216

II DEO
Restorativna pravda i krivičnopravni sistem u Srbiji: gde smo sada i kuda dalje? 217

Pravni i institucionalni okvir za primenu restorativne pravde u reagovanju na kriminalitet u Srbiji 219

Krivično zakonodavstvo 220
Krivično procesno zakonodavstvo 221
Načelo oportuniteta u slučaju punoletnih lica 221
Izmirenje privatnog tužioca i osumnjičenog 225
Krivično materijalno zakonodavstvo 226
Poravnanje učinioca i oštećenog i oslobođenje od kazne 226
Uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom 228
Maloletničko zakonodavstvo 229
Vaspitni nalozi 230
Posebne obaveze 234
Kritička analiza postojećih zakonskih rešenja 238
Nedostatak procedura i mehanizama za primenu postojećih rešenja 241
Sudije, tužioci i poverenici u ulozi posrednika? 244
Pravna pomoć i podrška žrtvama 245
Institucionalni okvir za primenu rešenja sa elementima restorativne pravde 246
Zaključak 248

Stavovi stručnjaka o restorativnoj pravdi: rezultati istraživanja 251

Predmet, cilj i metod istraživanja 252
Opis uzorka 254
Rezultati istraživanja 255
Stavovi o konceptu restorativne pravde i mogućnostima njene primene 255
Obim primene restorativne pravde 258

Uticaj restorativne pravde na unapređenje krivičnopravnog sistema....262
Zaključak....264

Razvoj praktičnih programa restorativnog karaktera u Srbiji....267
Diverzione šeme....268
Služba za posredovanje u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu....271
Mreže za posredovanje između žrtve i prestupnika....274
Zaključak....276

Zaključak i preporuke....277

Literatura....283

Beleška o autorki....313

Predgovor

Monografija pod nazivom *Restorativna pravda i krivičnopravni sistem: teorija, zakonodavstvo i praksa* predstavlja izmenjenu i dopunjenu verziju moje doktorske teze, koju sam odbranila 2010. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu. Ona predstavlja pokušaj da se sačini jedna kompletnija studija o konceptu restorativne pravde kao mogućem pristupu u reagovanju na kriminalitet i da se, posebno domaćim čitaocima, približe neki praktični programi, koji se dugi niz godina uspešno primenjuju u brojnim zemljama. Uz to, nastojala sam da ukažem i na to koji elementi restorativne pravde su i na koji način ugrađeni u savremeni krivičnopravni sistem Srbije, te u kom pravcu treba ići kako bi on imao veći stepen restorativnosti. Nadam se da će ova monografija doprineti daljem podizanju svesti naučne, stručne i opšte javnosti u Srbiji o restorativnoj pravdi, kao i podsticanju dijaloga na širem društvenom nivou o daljem unapređenju postojećeg sistema društvenog i državnog reagovanja na kriminalitet u Srbiji.

Izradom doktorske teze učinila sam tek prvi korak ka trasiranju svog naučnog i istraživačkog interesovanja i rada, pa sam u periodu koji je usledio, sve do danas, radila na daljem izučavanju koncepta restorativne pravde, mogućnostima i izazovima njegove primene, kako unutar krivičnopravnog sistema, tako i izvan njega, postepeno se usavršavajući, menjajući početne stavove i šireći svoje vidike. Od početka mog putovanja u izučavanje restorativne pravde imala sam svesrdnu podršku i pomoć svojih koleginica i prijateljica, kojima bih želela da se zahvalim.

Neizmernu zahvalnost dugujem prof. dr Vesni Nikolić-Ristanović, koja me je još početkom 2000-tih zainteresovala za koncept restorativne pravde, uvodeći me u široko polje brojnih mogućnosti za dalji naučno-istraživački, ali i praktični rad, i tako podstakla moju istraživačku radoznalost. Hvala ti za znanje koje si mi dala, na prilici da uz tebe učim i radim, na divnoj saradnji, velikoj podršci i prijateljstvu, kao i na toplini i radosti koju širiš oko sebe.

Zahvaljujem se prof. dr Slobodanki Konstantinović-Vilić i prof. dr Miomiri Kostić, koje su, kao moje mentorke, predano pratile moj rad tokom izrade doktorske teze, vešto me vodeći kroz taj proces svojim dragocenim sugestijama, idejama i savetima, što su nastavile i kasnije, pomažući mi da ova knjiga ugleda svetlost dana.

Hvala dr Ivani Stevanović na velikoj podršci i vremenu koje je odvojila da pročita ovaj rukopis i svojim sugestijama doprinese da se ova monografija do kraja uobliči.

Takođe bih se zahvalila svojim koleginicama i kolegama u Viktimološkom društvu Srbije i Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja, koji su me podsticali da nadograđujem svoj rad i učinim da ova monografija izađe iz štampe i bude dostupna širem krugu čitalaca.

Ovu knjigu želim da posvetim svojim roditeljima u znak zahvalnosti za sve što su činili i čine za mene, za svu pažnju, ljubav, brigu i usmeravanja; svojoj deci, Anji i Nemanji, koji su moj neiscrpni izvor životne energije, sreće, radosti i motivacije, i svom suprugu, za svu podršku i ljubav koju mi iz dana u dan pruža. Od srca vam hvala!

Autorka

Uvodna razmatranja

Kriminalitet je tokom protekle dve i po decenije sve više počeo da se posmatra kao narastajuće društveno zlo. Tome su doprineli proces globalizacije, ekspanzija modernih tehnologija, oživljavanje tržišne ekonomije i liberalnog kapitalizma i broje političke promene. Kao rezultat toga, dolazi do strukturalnih promena društvene kontrole kriminaliteta: proširuju se polje i raspon kažnjivosti, jača i širi se formalna kontrola, beleži se porast zatvorske populacije (Mrvić-Petrović, Đorđević 1998; Soković, 2012). Napušta se koncept rehabilitacije/resocijalizacije, pa čak i popravljanja (korekcije), uz stavljanje akcenta na zatvaranje i policijski nadzor, dok se domen kontrole kriminaliteta sve više privatizuje. Kako primećuje David Garland (2002), tokom osamdesetih i devedesetih godina XX veka fokus se sa „individualnih potreba prestupnika" sve više pomera ka „bezbednosti društva", što vodi reafirmaciji punitivnosti, a pitanja kriminaliteta i njegove kontrole se u velikoj meri politizuju. Sve veći broj neželjenih ponašanja dobija značenje kriminalnog, a sistem formalne kontrole i kažnjavanja zauzima sve dominantniju poziciju (Christie 2006: 6).

Sve to dovodi do povećanog straha od kriminaliteta i panike u javnosti, što, između ostalog, rezultira i povećanim zahtevima u pravcu daljeg proširivanja kažnjavanja (Driedger 2001; Nikolić-Ristanović, Ćopić 2006). Zbog toga je u javnom diskursu, ali i među profesionalcima, još uvek uvrežen stav da sudski postupak i kažnjavanje učinilaca krivičnih dela predstavljaju normalan odgovor na kriminalitet, odnosno da je „represija najefikasniji vid borbe protiv kriminala" (Johnstone 2002: 1; Nikolić-Ristanović, Ćopić 2006: 68). U takvom okruženju krivično pravo dobija formu „ofanzivnog krivičnog prava" (Nielsen, 2001: 146), koje vodi preteranoj kriminalizaciji i kažnjavanju, rezultirajući produbljivanjem kruga nasilja i represije. Neretko se to čini pod izgovorom zaštite žrtava kriminaliteta, jer, u nedostatku sposobnosti da ponude razumnu kriminalnu politiku, političari zagovaraju strožije kažnjavanje u ime prava žrtava (Dunkel, 2001: 167; Platek, 2006:

28).[1] Tako, kako primećuje Soković, „kontrola kriminaliteta, posebno kaznena politika, dobija značajne populističke karakteristke" (Pratt, 2007, prema Soković, 2012: 95), i nastavlja:

> „Kazneni populizam se na globalnom nivou razvija osamdesetih godina, postaje jasno prepoznatljiv devedesetih, da bi u narednom periodu značajno uticao na gotovo sve segmente kontrole kriminaliteta. Povezan je sa javnom percepcijom visoke ugroženosti kriminalitetom i izraženim strahom od kriminaliteta, kao i percepcijom policije kao neefikasne i sudova kao sporih i neopravdano blagih, koju populistički političari, nadmećući se u oštrini odgovora na kriminalitet, koriste za postizanje svojih političkih ciljeva. " (Soković, 2012: 95)

Međutim, krivičnopravni sistem, odnosno, kriminalna politika primarno su orijentisani na očuvanje sigurnosti i javnog reda, uz permanentne pokušaje uspostavljanja balansa između prava učinioca i moći države (Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 15). Krivični postupak je konstruisan tako da podrazumeva odnos između učinioca (koga obično reprezentuje njegov zastupnik) i države (čije interese štiti javni tužilac) (Nielsen, 2001: 151). Karakterišu ga formalizam, rigidnost i zasnivanje odluke suda u velikoj meri na dokazima prikupljenim u pretkrivičnom postupku. Postupajući u krivičnim stvarima, sudovi su zaokupljeni utvrđivanjem činjenica o tome šta se, kada i kako dogodilo, ne pokazujući otvorenost prema problemu koji je povod za aktiviranje mehanizama krivične reakcije (Christie, 2006: 7-8). Tokom postupka ne ostavlja se dovoljno prostora za neposrednu komunikaciju između žrtve i učinioca, zahteva se konformističko ponašanje, krivično delo se posmatra kao kršenje određene pravne norme, a žrtva i učinilac postaju pasivni subjekti koji mogu da (ne)prihvate konačnu sudsku odluku. Stoga, kako navode pojedini autori, „rezultati krivične procedure obično ne donose naročitu korist nikome i uglavnom služe (privremenom) zadovljavanju instinktivne, emotivne potrebe žrtava i javnosti" (Nielsen, 2001: 147).

Tradicionalni, krivičnopravni odgovor na kriminalitet, koji opstaje u socijalnom kontekstu državne moći, stavljajući akcenat na krivično delo i

[1] Ovaj fenomen opisao je Zigmunt Bauman u knjizi *Globalizacija* (2000): „Kada je država ograničena na demonstraciju moći policije i penalnog sistema, i kada nisu razvijeni planovi socijalne politike, demagogija jasno govori o žrtvama, ne nudeći pri tom efikasan pravosudni sistem, već oštro krivično pravo i krivičnu proceduru." Navedeno prema: Platek, 2006: 28.

učinioca, a ignorišući i zanemarujući žrtve (Weitekamp, 2000: 102), našao se tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka na udaru kritike.

Uočeno je da trend povećanja primene kazne zatvora i uopšte represije nije u skladu sa savremenim trendovima kriminaliteta (Soković, 2012), niti sa zahtevima koje postavljaju brojni međunarodni dokumenti (Mrvić-Petrović, Obradović, Novaković, 2005: 39-41; Platek, 2005: 109-130; Karabec, 2005: 132-135; Nikolić-Ristanović, Ćopić 2006: 68). Povećanje represije nije uticalo na smanjenje stope kriminaliteta (Friday, 2003: 1), odnosno, dolazi do slabljenja i specijalno- i generalno-preventivne funkcije kazne, i to kako kazne zatvora tako i drugih (neinstitucionalnih) sankcija. Zatvorski sistem je, kako navodi Schluter (2003: 303), postao slika vrha ledenog brega u smislu broja onih koji su izvršili krivično delo, a koji završe u nekoj od zavodskih institucija. Kažnjavanju, posebno kaznom zatvora, podležu u najvećem broju slučajeva siromašni, marginalizovani i stigmatizovani pojedinci, kojima je potrebnije pružiti pomoć, a ne kažnjavati ih (Soković, 2007: 65). Sa druge strane, zatvorske kazne nisu efikasne jer „iz zatvorskih institucija izlaze ljudi više lično oštećeni nego što su ušli u njih, u zatvorima postoji subkulturna hijerarhija zatvorenika koja jače utiče na zatvorenike nego prevaspitni programi, kod povratnika se pojavljuju simptomi prizonizacije, tj. adaptacije na zatvor i slično“ (Vodopivec, 1985: 201). Kažnjavanje (posebno kaznom zatvora) vodi stigmatizaciji osuđenih lica, koja bivaju isključena iz nomalnih socijalnih interakcija (Soković, 2012: 96). Pri tome, kako navode van Kalmthout i Derks, „socijalno isključivanje učinilaca kroz zatvaranje smanjuje šanse za njihovu efikasnu reintegraciju i povećava rizik od njihovog recidivizma” (prema van Kalmthout, 2001: 255). Norveški kriminolog Nils Christie je to slikovito opisao sledećim rečima:

> „Dok posmatram svakidašnje krivične postupke, vidim uvek jedno te isto: beskrajni niz uglavnom siromašnih i depriviranih ljudi na svom putu u zatvore i beskrajni niz još više depriviranih i oštećenih ljudi koji izlaze iz zatvora” (Christie, 2006: 8).

Celokupni krivičnopravni sistem tako ne radi ni u korist učinilaca jer „ostavlja dubok trag, oštećuje i ne ohrabruje na pozitivnu akciju već na ponovno činjenje krivičnih dela” (Zehr, 2003: 69). Takav sistem poriče moć učiniocu i to tako što o njegovoj sudbini odlučuje drugi (država), bez njegovog ohrabrivanja u pravcu prihvatanja odgovornosti za ono što je učinio. Sa druge strane, pak, krivičnopravni sistem ne radi ni u korist žrtava. Žrtve bivaju sekundarno viktimizirane, dok im sistem, kao i učiniocu, poriče

moć koja im je već jednom, od strane učinioca oduzeta, a njihova uloga u postupku je minimizovana.[2] Uz to, žrtve retko dožive osećaj pravičnosti i ostvarenje pravde kada se krivični slučaj rešava u okviru krivičnopravnog sistema (Zehr, 1990: 33). Utoliko se, ukupno gledano, politika i praksa krivičnopravnog sistema nisu pokazale efikasnim u smanjenju stope kriminaliteta i pružanju građanima sigurnosti (Friday, 2003).

Sve skupa, to je podstaklo potrebu za pronalaženjem novih (alternativnih) oblika reagovanja na kriminalitet koji bi bili humaniji, efikasniji i lišeni retributivnih svojstava (Mrvić-Petrović, Đorđević 1998: 89-90), ali koji bi isto tako vodili aktivnijem uključivanju žrtve u postojeći krivičnopravni sistem i davanju prilike žrtvi i zajednici da učestvuju u procesu rehabilitacije učinioca (Weitekamp 2000: 103-104). To je uslovilo razvijanje tzv. diverzionih mera, kompenzacije za žrtve, posredovanja između žrtve i učinioca i drugih nekustodijalnih sankcija, odnosno sankcija koje se izvršavaju pod okriljem zajednice (*community sanctions and measures*). Ove inicijative odlikovale su dve ključne karakteristike: s jedne strane, one su težile prevenciji, tj. eliminisanju uslova koji se nalaze u osnovi vršenja krivičnih dela (delovanje na uzrok, a ne na posledicu), dok su, sa druge strane, za cilj imale premeštanje fokusa sa retribucije i patnje koja se nanosi učiniocu ka merama koje imaju daleko pozitivnije ciljeve (van Kalmthout, 2001: 253). Ovakva stremljenja su doprinela razvoju savremenog koncepta restorativne pravde.

Razvoj savremenog koncepta restorativne pravde smatra se jednim od najznačajnijih dostignuća savremenog krivičnopravnog sistema i kriminalne politike. Za svega nekoliko godina, kako smatra Roche, restorativna pravda je „udahnula novi život u stari koncept neformalne pravde [...] obezbeđujući slogan na koji se oslanjaju i teorijsku osnovu za neformalne prakse u brojnim državama širom sveta“ (Roche, 2003: 1). Restorativnu pravdu njeni zagovornici doživljavaju kao pristup *sui generis* koji društveno neprihvatljiva ponašanja posmatra i na njih reaguje na

[2] U krivičnom postupku se posebno zanemaruje potreba žrtava da budu u potpunosti informisane o konkretnom događaju i tome zašto se on dogodio; potom, mogućnost da žrtva ispriča svoju priču u vezi sa konkretnim događajem i izrazi svoja osećanja je ograničena; zanemaruje se osnaživanje žrtve – žrtvi se u klasičnom postupku oduzima kontrola nad događajem, pa time i nad sopstvenim osećanjima. Tek vraćanjem kontrole u ruke žrtve ona može da bude osnažena, što je važno u daljem procesu oporavka. Najzad, zanemaruje se restitucija, i to ne samo u smislu naknade štete (materijalna satisfakcija), već, možda i više, u smislu simbolične reparacije kroz prihvatanje odgovornosti od strane učinioca za ono što se dogodilo, a ne svaljivanje krivice na žrtvu.

fundamentalno drugačiji način u odnosu na tradicionalni, krivičnopravni sistem reagovanja. Na to bi mogla da se primeni Kuhn-ova teorija socijalne revolucije koja se sastoji u sledećem: način na koji razumemo i objašnjavamo svet je u svakom momentu rukovođen određenim modelom; onog trenutka kada taj model više nije adekvatan, primeren datoj situaciji, dolazi do „naučne revolucije" i pokušaja da se postojeći model zameni novim (Zehr, 2003: 72).

Restorativna pravda je od sedamdesetih godina XX veka počela da se razvija kroz različite praktične programe, međunarodne dokumente, kampanje i projekte, a potom i kroz stvaranje teorijskih koncepata. Ona predstavlja konstruktivan odgovor na kriminalitet u kome težište reakcije nije na kažnjavanju učinilaca i odmazdi, već na naknadi štete i popravljanju odnosa narušenih krivičnim delom. To je dinamičan proces vraćanja odnosa narušenog krivičnim delom u pređašnje stanje i umanjivanja štetnih efekata prouzrokovanih krivičnim delom. Za razliku od krivičnopravnog sistema u kome se iznalaze odgovori na pitanja koji zakon je prekršen, ko je to učinio i šta zaslužuje, u restorativnom pristupu akcenat je na tome ko je povređen krivičnim delom, kakve su njegove/njene potrebe (potrebe žrtve) i čija je obaveza da ih popravi/otkloni (Zehr, 2002: 21). Drugim rečima, dok je u retributivnom odgovoru akcenat na krivičnom delu i kazni, u restorativnom je akcenat na odnosu među stranama koje su uključene u jedan krivični događaj. Stoga se restorativnoj pravdi pripisuje „sposobnost vraćanja pravde u društvenu zajednicu u kojoj je tradicionalni krivičnopravni sistem povezan sa merama opresije unutar zajednice" (Kostić, 2005: 45).

Snažan impuls širenju ideje restorativne pravde dali su razvoj tzv. druge viktimologije, pokret za zaštitu žrtava, kao i feministički pokret, dok svoje teorijsko uporište ovaj oblik reagovanja na kriminalitet nalazi u promišljanjima predstavnika kritičke, posebno radikalne i republikanske kriminologije i kriminologije mirotvorstva. Međutim, ono što treba imati na umu, na šta skreću pažnju i brojni zagovornici ovog pristupa, je da restorativna pravda nije jedna celovita teorija ili perspektiva posmatranja kriminaliteta i pravde, već termin koji objedinjuje čitav niz raznovrsnih ideja, praksi i predloga, koji predstavljaju neku vrste alternative konvencionalnom gledanju na kriminalitet i društvene odgovore na njega (Johnstone, 2003).

Na primenu restorativne pravde upućuju i brojni međunarodni i drugi dokumenti, kojima se postavljaju standardi u pogledu njenog pravnog

regulisanja i praktične primene i utire put za dalju reformu postojećih krivičnopravnih sistema. Danas postoje brojni programi širom sveta koji se karakterišu kao, manje ili više restorativni, pa se restorativna pravda operacionalizuje kroz čitav niz pristupa i programa: posredovanje između žrtve i učinioca, porodične i društvene rasprave, programe intervencije od strane žtrve, krugove kažnjavanja, krugove mirotvorstva, panele na kojima se žrtva obraća učiniocu, rad u korist žrtve ili lokalne zajednice, grupe u okviru društvene zajednice koje pružaju podršku žrtvama kriminaliteta ili grupe koje pružaju podršku učiniocima krivičnih dela i slično (Weitekamp 2000: 101). Restorativna pravda sve više zaokuplja pažnju istraživača, profesionalaca i donosilaca odluka. Ona danas nalazi sve veću primenu i u rešavanju konflikata u drugim sferama života: u školi (na primer, u slučajevima vršnjačkog naslja), na radnom mestu, u porodičnim i bračnim sporovima, u trgovinskim sporovima, u slučajevima masovnih kršenja ljudskih prava, u slučajevima diskriminacije, u sportu, lokalnoj zajednici, a inkorporirana je i u novije koncepte policije u zajednici, preventivne programe i slično (više o tome videti u: Weitekamp, 2002; Dussich, Schellenberg, 2010).

Trendovi koji se primećuju na globalnom planu, u smislu pojačavanja represije, s jedne, i uvođenja elemenata restorativne pravde, sa druge strane, beleže se i u Srbiji. U Srbiji se, posebno nakon političkih promena 2000. godine, zapaža „povećanje broja krivičnih dela, pooštravanje kazni, zalaganje za izgradnju novih zatvora i uopšte jačanje repesivnih odgovora na kriminalitet", iako je primena kazne zatvora, posebno u poređenju sa drugim postkomunističkim zemljama, relativno umerena (Nikolić-Ristanović 2005: 11-12, 17; Nikolić-Ristanović, Ćopić 2006: 67). Sa druge strane, pak, razvoj savremenog koncepta restorativne pravde u Srbiji je tek u povoju: tek su reforme krivičnog i maloletničkog zakonodavstva, koje su usledile nakon 2000. godine, krenule u pravcu šireg uvođenja elemenata restorativne pravde u naš krivičnopravni sistem, što svakako predstavlja pozitivan korak u procesu reforme krivičnopravnog sistema Srbije i njegovog usklađivanja sa relevantnim međunarodnim standardima.

Međutim, u našoj naučnoj i stručnoj javnosti još uvek nije dovoljno razvijena svest o prirodi i značaju koncepta restorativne pravde. Još uvek se primećuje određena doza skepticizma/bojazni u pogledu primene restorativne pravde kao načina reagovanja na kriminalitet (Nikolić-Ristanović, Ćopić 2006: 4). Ovaj oblik društvene reakcije se pretežno posmatra kao izbegavanje kazne,

a ne kao odgovor koji može pozitivno da utiče i na izvršioca i na žrtvu.[3] Sa druge strane, pak, restorativna pravda se često svodi samo na pojedine programe, i to na posredovanje između žrtve i učinioca. Osim toga, zanemaruje se značaj reagovanja mehanizmima restorativnog karaktera u slučaju punoletnih učinilaca krivičnih dela, pa se restorativna pravda posmatra, pre svega, kao oblik društvenog reagovanja na kriminalitet maloletnika. Ovakva situacija se, delom, može objasniti nedostatkom odgovarajućeg teorijskog utemeljenja, odnosno neprepoznavanjem i nedovoljnim razumevanjem koncepta restorativne pravde i nedovoljno kritičkim sagledavanjem njegove celine, te prednosti i nedostataka, kao i nedovoljnom informisanošću kako stručnjaka, tako i javnosti uopšte o alternativnim oblicima rešavanja konflikata (Platek 2006: 29).

Ova monografija ima za cilj da približi koncept restorativne pravde naučnoj, stručnoj i javnosti uopšte u Srbiji, kao i njene praktične programe koji se već dugi niz godina realizuju u mnogim evropskim i vanevropskim državama, ali i da naglasi nedostatake i ograničenja ovog pristupa reagovanju na kriminalitet. To bi ujedno bio osnov da se na jedan celovitiji način analizira postojeći krivičnopravni sistem Srbije i dođe do saznanja da li je on i u kojoj meri restorativan, na osnovu čega se daju predlozi za njegovo poboljšanje.

Monografiju čine dve celine. Prvu celinu čini (teorijska) analiza koncepta restorativne pravde, kako sa stanovišta njenih zagovornika, tako i sa stanovišta kritičara. U ovom delu se polazi od definisanja koncepta restorativne pravde i njegovog razvoja, a potom se analiziraju osnovne postavke restorativnog pristupa, tj. principi, karakteristike i vrednosti. Na osnovu analize relevantnih međunarodnih dokumenata, ukazuje se na osnovne standarde za primenu ovog vida reagovanja na kriminalitet. U ovom delu se analiziraju tri osnovna restorativna pristupa (procesa), koji se danas primenjuju u brojnim zemljama: posredovanje između žrtve i učinoca, rasprave i krugovi mirotvorstva. Takođe se analizira odnos restorativne pravde i krivičnopravnog sistema. Posebno poglavlje bavi se mogućnostima i izazovima koje ovaj vid društvene intervencije na kriminalitet nosi. S tim u vezi, posebna pažnja je posvećena primeni restorativne pravde u slučajevima

[3] Ovakva mišljenja mogla su da se čuju tokom konferencije *Alternativni oblici reagovanja na kriminalitet i prava žrtve*, koju je Viktimološko društvo Srbije organizovalo 2005. godine, kao i tokom okruglih stolova pod nazivom *Restorativna pravda i prava žrtava*, koje je Viktimološko društvo Srbije organizovalo 2006. godine u Subotici, Nišu i Kragujevcu. Videti uvodni tekst u prvi broj časopisa *Temida* za 2006. godinu, čija je tema bila „Alternativni oblici reagovanja na kriminalitet i prava žrtava", *Temida* (2006), br. 1: 2-4.

rodno zasnovanog nasilja, potom u slučaju masovne viktimizacije, kao i mogućnostima njene primene u zatvoru.

Drugi deo rada je posvećen restorativnoj pravdi i krivičnopravnom sistemu Srbije, odnosno, sagledavanju gde smo sada i kuda dalje. Analizira se postojeći pravni okvir, koji postavlja osnov za uvođenje elemenata restorativne pravde u odgovor organa formalne socijalne kontrole na kriminalitet, kao i institucionalni okvir koji je u povoju. Takođe je data analiza pojedinih programa restorativnog karaktera u Srbiji, kao i analiza rezultata empirijskog istraživanja o stavovima stručnjaka o primeni, mestu i značaju restorativne pravde u Srbiji.

I DEO

Restorativna pravda: teorija, zakonodavstvo i praksa

Koncept restorativne pravde: osnovne teorijske postavke i dileme

Restorativnu pravdu nije lako odrediti i u svakom momentu zauzeti jasnu poziciju o njenoj prirodi i bitnim karakteristikama. Tokom proteklih godina uočena su neka konceptualna pitanja oko kojih se vode debate, koje unose podele čak i među same zagovornike restorativne pravde. Tako je danas, moguće govoriti o šest osnovnih pitanja oko kojih se zauzimaju ponekada krajnje oprečne pozicije, ali primećuju i brojna preplitanja (Gavrielides, 2007: 38-43):

- Definisanje restorativne pravde: proces ili ishod?
- Ko su nosioci restorativne pravde (krug učesnika)?
- Principi restorativne pravde i njihova fleksibilnost.
- Restorativna pravda: nova paradigma ili komplementarni model postupanja?
- Pozicioniranje restorativnih programa *u* ili *izvan* krivičnopravnog sistema?
- Restorativna pravda: alternativna kazna ili alternativa kažnjavanju?

Uz to, kako primećuju pojedine autorke, može se dodati još jedno pitanje oko koga postoje različita mišljenja, a koje se odnosi na primenjivost restorativne pravde u odgovoru na različite vrste kriminaliteta, uključujući i rodno zasnovanog nasilje (Pali, Madsen, 2011: 51). Upravo ova pitanja čine osnovu analize koja će biti izneta na odgovarajućim mestima u ovoj monografiji.

Definisanje restorativne pravde: (ne)moguća misija

Definisanje restorativne pravde čini jedan od osnovnih preduslova njenog razumevanja, jer nejasnoće, čak i konfuzije u pogledu toga šta je restorativna pravda, mogu da budu prepreka za veću društvenu vidljivost, istraživanje i kritičko sagledavanje koncepta restorativne pravde i njegovih dometa.

U određivanju pojma restorativne pravde vrlo često se polazi od toga da je ona progresivna alternativa postojećim mehanizmima krivičnopravnog reagovanja na kriminalitet. Međutim, restorativnu pravdu je teško definisati jer ona podrazumeva različite programe (prakse, mere, postupke) koji se mogu primeniti u različitim fazama krivičnog postupka, uključujući „skretanje" sa klasičnog toka krivične procedure, potom postupke koji se primenjuju paralelno sa postojećim krivičnopravnim sistemom, kao i programe kojima se reaguje kako na kriminalno ponašanje pojedinaca, tako i u slučajevima masovnih kršenja ljudskih prava (Daly, 2003: 196). Stoga danas ne postoji konsenzus oko definicije restorativne pravde.

Po mišljenju nekih autora, restorativna pravda je novi naziv za stari koncept (Friday, 2003: 1). Zapaža se da su se u literaturi koristili različiti termini koji se zapravo odnose na ono što se danas podrazumeva pod restorativnom pravdom: restitucija, kompenzacija, naknada štete, poravnanje, posredovanje, pomirenje, rad u korist zajednice i slično, odnosno, da je termin restorativna pravda novijeg datuma i da ima različita značenja u zavisnosti od konkretnog, državnog i društvenog, konteksta u kome se posmatra (Weitekamp, 2000: 99). I danas se za označavanje ovog koncepta, pored pojma restorativna pravda, koriste i drugi termini, kao što su: „transformativna pravda" „komunitaristička (građanska) pravda", „pozitivna pravda", „relaciona pravda", „reparatorna pravda", „društvena pravda" i slično (Miers, 2001, prema UNODC, 2006: 6).

Tako, na primer, Ruth Morris govori o „transformativnoj pravdi" jer krivično delo ne znači samo povredu ljudi i narušavanje odnosa među njima, već predstavlja osnov na kome se izgrađuju mogućnosti za transformisanje ljudi i odnosa u zajednici kako bi bili spremni da razrešavaju probleme nastale usled vršenja krivičnih dela, čime se, pak, deluje u pravcu povećanja

sigurnosti i bezbednosti članova date zajednice (prema Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 28). Termin „relaciona pravda“ upotrebljavaju Jonathan Burnside i Nicola Baker, ističući kao posebno važnu upravo relacionu (odnosnu) dimenziju krivičnog dela (pored pravne), odnosno, činjenicu da krivično delo proizvodi određeni odnos između lica koja su u njega umešana (prema Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 28). Isti termin koristi i Schluter, ukazujući na to da krivično delo primarno treba posmatrati kao prekidanje, narušavanje odnosa među ljudima, čak i u situacijama kada se učinilac i žrtva nisu poznavali jer su oni deo jednog društva i kao njegovi građani vezani su određenim pravilima kojima se upravljaju društvena ponašanja (Schluter, 2003: 309). Međutim, kako primećuje Roche, sredinom devedesetih godina XX veka pojam „restorativna pravda“ postajao je sve popularniji, da bi danas bio gotovo svugde prihvaćen (Roche, 2007: 76-77).

Termin „restorativna pravda“ je, kako navode pojedini autori, prvi put upotrebio Albert Eglash 1977. godine (Van Ness, Heetderks Stong, 2002: 27), ukazujući na tri vrste krivičnopravnog sistema: *retributivnu pravdu,* koja se zasniva na sistemu kažnjavanja; *distributivnu pravdu,* koja se bazira na terapeutskom tretmanu učinioca, i *restorativnu pravdu,* čija je osnova restitucija, odnosno naknada ili popravljanje štete nastale krivičnim delom.

Jedan od glavnih utemeljivača i zagovornika savremenog koncepta restorativne pravde, Howard Zehr, u pokušaju da definiše restorativnu pravdu, polazi od toga šta restorativna pravda nije (Zehr, 2002: 8-13). On smatra da se restorativna pravda ne odnosi primarno na praštanje i pomirenje, odnosno, oproštaj i pomirenje nisu osnovni principi niti fokus restorativne pravde. Potom, restorativna pravda ne može da se poistoveti sa posredovanjem između žrtve i učinioca, niti da se svede samo na ovaj ili druge programe koji podrazumevaju učešće svih strana. Takođe, restorativna pravda nije primarno namenjena smanjenju povrata. Ona ne može da se posmatra kao jedan određen program jer, kako Zehr slikovito kaže, „restorativna pravda nije mapa, već njeni osnovni principi služe kao kompas u procesu iznalaženja rešenja“ (Zehr, 2002: 9). Restorativna pravda nije primarno namenjena reagovanju na lakša krivična dela ili primarne delinkvente. Ona nije nužno zamena za postojeći pravni sistem, niti za kaznu zatvora, niti je treba nužno posmatrati kao suprotnost retribuciji. Najzad, restorativna pravda nije produkt savremenog društva, ona svoje korene ima u kulturama, običajima i tradiciji brojnih naroda.

Ukoliko se ima na umu šta restorativna pravda nije, postavlja se pitanje šta restorativna pravda jeste i kako se može definisati. Međutim, posle gotovo četiri decenije od početka razvoja savremenog koncepta restorativne pravde, pojam „restorativna pravda“ nema jasno utemeljeno i opšteprihvaćeno značenje. Tako pojedini autori govore o restorativnoj pravdi kao globalnom socijalnom pokretu sa velikim unutrašnjim različitostima, koji se zalaže za transformisanje krivičnopravnog sistema (Braithwaite, 2003: 86-87; Johnstone, Van Ness, 2007a: 5-6). Ili, kako navodi Fattah, restorativnu pravdu možemo da posmatramo kao pokret, paradigmu, model, pristup, koncept, alternativu (Parmentier, 2001: 407).

Analizirajući literaturu koja se bavi pitanjima restorativne pravde, uočava se da autori određuju restorativnu pravdu prevashodno na dva načina: u zavisnosti od sagledavanja odnosa restorativne pravde prema tradicionalnom krivičnopravnom sistemu (restorativna pravda kao alternativa krivičnopravnom sistemu) i u zavisnosti od elemenata kojima daju primat (proces, ishod ili skup principa) (Zernova, Wright, 2007).

Restorativna pravda kao alternativa krivičnopravnom sistemu

S obzirom na to da je savremeni oblik restorativne pravde ponikao na kritici reagovanja na kriminalitet mehanizmima krivičnog prava, ne čudi što se on često posmatra kao „progresivna alternativa narastajućoj primeni zatvorske kazne i drugih mera kojima se pokušava kontrolisati kriminalitet i ostvariti pravda“ (Johnstone, 2002: 1), odnosno, kao „nepunitivni oblik intervencije“ (Johnstone, 2003: 13). Takođe, restorativna pravda se određuje i kao „alternativa retributivnim krivičnopravnim institutima“ (Pavlich, 2002: 1) ili, pak, kao pokušaj da se raskinu veze sa tradicionalnim krivičnopravnim sistemom i klasičnim modelom primene krivičnog prava u odgovoru na kriminalitet i to kroz modifikovanu primenu određenih principa građanskog prava (Johnstone 2003: 8). Neki autori, kao što je Boutellier, restorativnu pravdu vide kao „'rešenje' za manjkavosti krivičnopravnog sistema“ (Boutellier, 2006).

Retributivna pravda je stoga uvek imala značajnu ulogu pri određivanju, objašnjenju i promovisanju restorativne pravde. Rani zagovornici restorativne pravde definisali su je kao alternativu retributivnoj pravdi, pa je dihotomija

između restorativne i retributivne pravde postala standardni pristup definisanju ovog načina reagovanja na kriminalitet (Roche, 2007: 75-77). Zagovornici restorativne pravde, kao konstruktivne i progresivne alternative postojećem krivičnopravnom sistemu, procenu o tome da li su neki program ili mera valjano okarakterisani kao restorativni donose ne na osnovu toga što je ona terminološki određena kao takva, već na osnovu evaluacije. Stoga, da bi neki program ili mera mogli da se okarakterišu kao restorativni potrebno je da ispune odgovarajuće standarde.

Howard Zehr posmatra restorativnu pravdu kao pokušaj iznalaženja novog, alternativnog okvira ili objektiva kroz koji treba da se posmatraju krivično delo i pravda. U tom smislu, Zehr pravi razliku između retributivne i restorativne pravde, odnosno retributivnog i restorativnog okvira (objektiva) posmatranja (Zehr, 1990: 181). Posmatrano kroz prizmu retributivne pravde, krivično delo se shvata kao povreda određene norme, odnosno, povreda države, što proizvodi krivicu na strani onoga ko je povredu naneo, dok se pravda označava kao okrivljavanje i administriranje bola i patnje i to u postupku koji podrazumeva odnos između države i učinioca. Posmatrano, pak, kroz restorativni objektiv, krivično delo se vidi kao povreda ljudi i međuljudskih odnosa, što za lice koje je povredu nanelo stvara obavezu da stvari popravi, dok pravda podrazumeva uključivanje učinioca, žrtve i zajednice u proces iznalaženja rešenja, koje, sa svoje strane, treba da promoviše popravljanje štete, pomirenje i sprečavanje ponovnog vršenja krivičnog dela.

Johnstone i Van Ness navode da je cilj restorativne pravde u najširem smislu transformacija načina na koji savremeno društvo gleda i reaguje na kriminalitet i druge forme neprihvatljivog ponašanja. Ona teži da zameni postojeći punitivni oblik reagovanja na kriminalitet oblicima reagovanja koji se zasnivaju na popravljanju pričinjene štete i moralnosti društvene kontrole (Johnstone, Van Ness, 2007a: 5). Sličan stav zauzima i Driedger, koji restorativnu pravdu posmatra kao inicijativu koja ide ka promeni paradigme, od postojeće (krivičnopravne) ka novoj, koja treba da teži očuvanju mira u zajednici, pa stoga restorativna pravda postaje osnov preispitivanja postojećeg krivičnopravnog sistema (Driedger, 2001: 315). Morris i Maxwell restorativnu pravdu određuju kao ograničavanje uloge, odnosno monopola države u reagovanju na kriminalitet i prenošenje moći na one koji su uključeni u konflikt nastao krivičnim delom (Morris, Maxwell, 2001: 272).

Ovakav način definisanja restorativne pravde rezultirao je time da su i prvi restorativni programi, i to najčešće u formi posredovanja između žrtve i učinioca, težili razvijanju „diverzionih" načina reagovanja na kriminalitet, odnosno mera koje bi vodile „skretanju" sa klasične krivične procedure (Lemonne, 2003: 46), odnosno postupaka i mera koje bi bile alternativne u odnosu na postojeći krivičnopravni sistem.

Restorativna pravda kao proces, ishod ili skup principa

Drugi način definisanja restorativne pravde je definisanje u zavisnosti od elemenata kojima se daje primat. Tako pojedini autori stavljaju akcenat na proces u kome strane koje su u sukobu koji je nastao izvršenjem krivičnog dela zajedno odlučuju o tome na koji način da se poprave posledice krivičnog dela (Marshall, 1998; Zehr, 2002; McCold, Wachtel, 2002; Umbreit, 2000, prema Hagemann, 2003). Drugu grupu čine autori koji primat daju ishodu, odnosno naknadi štete i popravljanju odnosa narušenog krivičnim delom (Aertsen, Willemsens, 2001; Walgrave, Bazemore 1999, prema Boutellier, 2002; Dignan, 2002; Walgrave, 2008). Na kraju, treću grupu čine oni koji restorativnu pravdu određuju kao skup principa, odnosno karakteristika ili vrednosti (Van Ness 1990, prema Hagemann, 2003).

Jedna od prvih definicija restorativne pravde je definicija koju je dao Tony Marshall, po kojoj je „restorativna pravda proces u kome strane koje su imale udela u konkretnom slučaju zajedno rešavaju kako će se baviti posledicama krivičnog dela i njegovim implikacijama za budućnost" (Marshall, 1998: 8).

Na sličan način restorativnu pravdu definiše i Zehr, koji navodi da je restorativna pravda „proces koji, u što je moguće većoj meri, uključuje one koji su imali udela u konkretnom slučaju (krivičnom delu), a koji zajedno treba da identifikuju i bave se povredama, potrebama i obavezema, kako bi se obezbedio oporavak i popravljanje situacije u meri u kojoj je to moguće" (Zehr, 2002: 32).

Prema Umbreit-u suštinu restorativne pravde čini komunikacija, dijalog, odnosno proces, i to mnogo više nego ishod (Umbreit, 2000, prema Hagemann, 2003: 223).

McCold i Wachtel restorativnu pravdu određuju kao proces koji uključuje direktne nosioce (zainteresovane strane) u određivanje najboljeg načina da se popravi šteta koja je naneta kriminalnim ponašanjem (McCold, Wachtel, 2002: 111).

Roche smatra da je ključni element, te centralna odrednica restorativne pravde, sastanak koji okuplja sva lica koja su pogođena određenim krivičnim delom kako bi zajednički, na bazi konsenzusa, odlučili na koji način razrešiti situaciju nastalu krivičnim delom (Roche, 2003: 2). Stavljanjem akcenta na zajedničko odlučivanje i konsenzus, Roche na izvestan način redefiniše restorativnu pravdu kako je shvata Marshall, koji se fokusira samo na particpatorni proces, bez ukazivanja na način na koji se odluke u tom procesu donose.

Korak dalje u određivanju restorativne pravde kao procesa učinio je Meier. On polazi od Marshall-ove definicije, koju smatra manjkavom i kritikuje je, jer Marshall u njoj ne navodi ko su to legitimni učesnici u restorativnom procesu, niti ističe po čemu se restorativni proces razlikuje od tradicionalne krivične procedure. Stoga, Meier restorativnu pravdu definiše kao „proces u kome učinilac dobrovoljno i nezavisno prihvata svoju odgovornost za učinjeno krivično delo i uklanja posledice kroz pozitivne, društveno konstruktivne aktivnosti“ (Meier, 1998, prema Nielsen, 2001: 159).

Određivanje restorativne pravde kao procesa rezultira posmatranjem restorativne pravde kao koncepta učešća, čija je suština u tome da se žrtva, učinilac i druga lica zainteresovana za konkretni krivični slučaj dovedu u kontakt i uspostave dijalog izvan visoko formalizovanog okruženja u kome dominiraju profesionalci koji donose odluke, kao što je sud (Johnstone, Van Ness, 2007a: 9).

Međutim, ovakav način definisanja restorativne pravde, i to, pre svega, Mashall-ova definicija, bili su izloženi kritici, koja ide u dva pravca. S jedne strane, Marshall-ova definicija čini se previše uskom jer ograničava restorativnu pravdu samo na programe koji uključuju susretanje zainteresovanih strana (poput posredovanja između žrtve i učinioca, društvenih i porodičnih rasprava, krugova kažnjavanja i mirotvorstva), pa time

isključuje situacije u kojima je susret između žrtve, učinioca i drugih zainteresovanih lica nemoguć ili se ne želi.[4]

Sa druge strane, kritičari ove definicije smatraju da je ona istovremeno i previše široka jer se ne koncentriše na popravljanje štete, kao ključni ishod, te se ne postavljaju nikakve specifične granice u pogledu pravca u kome proces treba da ide, odnosno, cilja kome treba da teži. Utoliko, restorativna pravda shvaćena isključivo kao proces, ostaje na marginama rigidnog krivičnopravnog sistema i ne može da utiče na njegovo dalje transformisanje (Walgrave, 1999: 131).

Tako Walgrave i Bazemore pod restorativnom pravdom podrazumevaju „svaki program koji je prvenstveno orijentisan na uspostavljanje pravde putem popravljanja štete koja je krivičnim delom prouzrokovana" (prema Boutellier, 2002: 19), odnosno „ka popravljanju povreda koje su izvršenjem krivičnog dela nanete pojedincu, međuljudskim odnosima i društvu" (Walgrave, 2006: 146). Utoliko, restorativna pravda nije orijentisana ni na kažnjavanje ni na tretman učinioca, već je njen fokus na reparaciji.

Braithwaite restorativnu pravdu posmatra kao krivičnopravni sistem koji je više orijentisan na žrtvu, u kome se žrtvi popravlja pričinjena šteta, ali u kome se popravlja šteta i učiniocu i zajednici, odnosno, odnosi među svim zainteresovanim stranama koji su krivičnim delom narušeni (Braithwaite, 2003: 86-87).

Aertsen i Willemsens smatraju da je restorativna pravda pristup reagovanju na kriminalitet koji je orijentisan na popravljanje štete nastale izvršenjem krivičnog dela u što je moguće većoj meri (Aertsen, Willemsens, 2001: 292).

Osim popravljanja štete nastale krivičnim delom, pod restorativnim ishodom podrazumevaju se i kajanje učinioca zbog onoga što je učinio, prihvatanje odgovornosti za učinjeno delo i za popravljanje pričinjene štete,

[4] U nekim državama je primena restorativnih programa koji podrazumevaju proces ograničena samo na neke kategorije učinilaca krivičnih dela. Kao primer navode se porodične rasprave na Novom Zelandu, koje se mahom primenjuju u slučaju maloletnih učinilaca krivičnih dela. Sa druge strane, pak, u pojedinim zemljama evaluacije programa posredovanja između žrtve i učinioca pokazale su nizak procenat učešća u posredovanju. Na primer, u Engleskoj je tokom 1993. godine od svih slučajeva koji su bili upućeni na jedan od, u to vreme, dva programa posredovanja, svega 7% učestvovalo u neposrednom posredovanju (Umbreit, Roberts, 1996, prema Dignan, 2002: 73). Više o tome u: Dignan, 2002: 172-174.

reintegracija učinioca u zajednicu, i oporavak žrtve od traume preživljene viktimizacije (Johnstone, 2003: 4).

Ovakvo definisanje restorativne pravde vodi konstruisanju tzv. reparatornog koncepta restorativne pravde (Johnstone, Van Ness, 2007a: 12). Polazi se od toga da je krivičnim delom naneta šteta/povreda koja treba da se popravi, kako bi se naneta nepravda ispravila, što je i u osnovi mehanizama krivičnopravnog sistema. Međutim, za razliku od krivičnopravne reakcije u kojoj se nepravda ispravlja tako što se učinilac kažnjava, nanose mu se bol i patnja koji treba da su srazmerni težini povrede koja je nastala, restorativna pravda teži tome da se povreda/šteta popravi i/ili nadoknadi. S tim u vezi nameće se pitanje odnosa dva koncepta restorativne pravde: koncepta učešća i reparatornog koncepta.

Pristalice koncepta učešća ugrađuju u svoje određenje restorativne pravde elemente reparatornog koncepta. Sa druge strane, pak, pristalice shvatanja restorativne pravde kao ishoda ne odbacuju mogućnost da se do restorativnog ishoda dođe putem restorativnog procesa, što je svakako i najpoželjnija varijanta, koja, ipak, nije uvek moguća. Stoga je potrebno razmišljati i o drugim procesima, uključujući i krivični, koji mogu na određeni način da se transformišu, modifikuju i dovedu do restorativnog ishoda. Tako ova grupa autora ukazuje na kompenzaciju, formalnu naknadu štete, novčanu kaznu ili rad u korist društvene zajednice ili žrtve kao oblike krivičnopravnog reagovanja na kriminalitet, ali sa elementima restorativnog karaktera, smatrajući da postoje i različiti stepeni ostvarenosti restorativne pravde (Walgrave, 2006: 146). Stoga autori koji primat daju ishodu zastupaju ideju tzv. maksimalističkog koncepta restorativne pravde, odnosno shvatanja po kome treba težiti maksimalnom integrisanju restorativne pravde u postojeći sistem. To bi dalje vodilo modifikovanju osnove krivičnopravnog sistema, čiji bi glavni cilj trebalo da bude popravljanje štete nastale krivičnim delom (Willemsens, 2003: 24-25). Imajući to u vidu, zapaža se da zagovornici restorativne pravde kao ishoda, zapravo ne posmatraju restorativnu pravdu kao nužnu suprotnost ili alternativu retributivnom obliku reagovanja, već kao prisup koji je kompatibilan sa krivičnopravnom reakcijom, koji može ili da vodi „skretanju“ toka krivičnog postupka ili da čini njen sastavni deo. Drugim rečima, pristalice ovog promišljanja, a posebno Walgrave, smatraju da zapravo i represivni mehanizmi krivičnopravnog sistema mogu da budu maksimalno orijentisani na restoraciju i reparaciju.

Treću grupu definicija činile bi one koje restorativnu pravdu određuju kao set principa, odnosno vrednosti ili karakteristika. Tako Van Ness i Heetderks Strong restorativnu pravdu određuju na sledeći način: restorativna pravda je drugačiji način razmišljanja o krivičnom delu i našem odgovoru na njega; ona se fokusira na povredu nastalu krivičnim delom, odnosno, na popravljanje štete koja je naneta i sprečavanje njenog ponovnog nastanka; ona zahteva prihvatanje odgovornosti od strane učinioca kako za svoje postupke tako i za popravljanje štete koju je svojim postupkom naneo; ona teži naknadi štete za žrtvu, i to od strane učinioca, kao i reintegraciji i učinioca i žrtve u zajednicu; a sve to se postiže kroz saradnju između zajednice (društva) i državnih struktura (Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 50).

Kritički osvrt na definicije restorativne pravde

Imajući u vidu navedene definicije restorativne pravde, čini se neprihvatljivim definisati restorativnu pravdu isključivo kao alternativu postojećem krivičnopravnom sistemu. Ovaj način definisanja restorativne pravde čini se prilično radikalnim i neodrživim, posebno ako imamo u vidu činjenicu da gotovo ni u jednoj zemlji restorativna pravda nije prihvaćena samo kao alternativa postojećem krivičnopravnom sistemu, već su njeni različiti elementi, u manjoj ili većoj meri, integrisani u postojeći sistem državnog reagovanja na kriminalitet, što vodi i različitom stepenu restorativnosti. Stoga je teško prihvatiti dihotomiju na restorativni i retributivni sistem, koji bi postojali potpuno nezavisno jedan od drugog, pa bi se trebalo prikloniti shvatanju o kompatibilnosti ova dva sistema, što vodi približavanju tzv. maksimalističkom konceptu restorativne pravde, očemu će više reči biti i u jednom od narednih poglavlja.

Sa druge strane, neprihvatljivo je određivati restorativnu pravdu samo kao ishod jer postoji opasnost da programi koji rezultiraju restorativnim ishodom (na primer, kompenzacija, društveno koristan rad i slično) ne počivaju na osnovnim procesnim pravilima restorativne pravde. Ali, ne može se prihvatiti ni određivanje restorativne pravde samo kao procesa, jer se time isključuju drugi programi restorativnog karaktera koji ne moraju nužno da vode susretanju žrtve, učinioca i drugih lica. U protivnom, ako bi se ostalo na stanovištu restorativne pravde samo kao procesa, postojala bi opasnost da se njena primena svede na minimum. U prilog tome se ističe da, iako je tokom proteklih godina restorativna pravda privukla veliku pažnju, ona ipak nije

uspela da, u osnovi, promeni karakter krivičnog prava i transformiše krivičnopravni sistem (Albrecht, 2001: 310; Braithwaite, 2003a: 157). Tako se danas u najvećem broju država krivični postupak zasniva na uobičajenom procesuiranju krivičnih predmeta i izricanju konvencionalnih krivičnih sankcija, ali uz postavljanje određenih osnova za širu primenu restorativne pravde unutar samog sistema. Time se ujedno postavlja osnov za eventualno dalje transformisanje krivičnopravnog sistema čiji bi krajnji cilj trebalo da bude popravljanje štete nanete izvršenjem krivičnog dela, što mnogo više ide u prilog prihvatanju tzv. maksimalističkog koncepta restorativne pravde.

Definisanje restorativne pravde kao skupa principa praktično objedinjuje elemente oba prethodno navedena načina definisanja restorativne pravde jer se pojedini principi vezuju za restorativni proces, dok su drugi relevantni za restorativni ishod. Međutim, bez obzira da li se govori o restorativnoj pravdi kao procesu ili restorativnoj pravdi kao ishodu, koja takođe podrazumeva određeni proces putem koga se do ishoda dolazi, postojanje određenih principa je nešto što im je zajedničko i što restorativni oblik reagovanja ujedno razlikuje od tradicionalnog krivičnopravnog odgovora na kriminalitet. Utoliko, definisanje restorativne pravde kao skupa principa moglo bi da vodi određenom približavanju prethodne dve definicije, odnosno, približavanju diverziono-komunitarističkog i maksimalističkog koncepta restorativne pravde.

U tom smislu, značajnom se čini definicija restorativne pravde sadržana u *Osnovnim principima UN o primeni programa restorativne pravde u krivičnim slučajevima* (2002), koja pod programima restorativne pravde podrazumeva sve programe koji su bazirani na *restorativnom procesu* i teže ostvarivanju *restorativnih ciljeva*. Restorativni proces podrazumeva uključivanje svih zainteresovanih strana - žrtve, učinioca i članova lokalne zajednice u rešavanje situacije nastale izvršenjem krivičnog dela i iznalaženje adekvatnih rešenja, kao što su posredovanje, pomirenje, rasprave i krugovi mirotvorstva. Restorativni ciljevi, pak, podrazumevaju postizanje sporazuma kao rezultata restorativnog procesa, uključujući naknadu štete, rad u korist zajednice i druge programe koji su osmišljeni tako da omogućavaju reparaciju za žrtve i zajednicu, i reintegraciju za žrtvu i učinioca. Kao što može da se primeti, u ovoj definiciji naglasak je na participatornom procesu, koji je kreiran tako da dovede do željenih rezultata, odnosno restorativnog ishoda.

Polazeći od tog osnova, trebalo bi se prikloniti tzv. maksimalističkom konceptu restorativne pravde, ali uz istovremeno ugrađivanje elemenata

diverziono-komunitarističkog pristupa u što je moguće većoj meri. To znači da, kada god je moguće, treba težiti ostvarivanju restorativnih ciljeva kroz restorativni proces, ali ne odbacivati mogućnost ostvarivanja restorativnog ishoda i kroz krivičnu proceduru. Utoliko bi restorativnu pravdu trebalo odrediti kao način reagovanja na kriminalitet koji podrazumeva skup postupaka (proces) i mera koji vode popravljanju štete nastale krivičnim delom i odnosa narušenih krivičnim delom, a koji se zasniva na određenim principima i nije nužno u suprotnosti sa tradicionalnim, retributivnim načinom reagovanja na kriminalitet, već može da predstavlja oblik „skretanja" krivične procedure ili da bude njen sastavni deo.

Takvo određenje restorativne pravde vodilo bi pomirenju diverziono-komunitarističkog i maksimalističkog koncepta restorativne pravde, tako da se restorativna pravda ne posmatra samo kao alternativa postojećem krivičnopravnom sistemu, već i kao njen integralni deo. Na taj način, postavlja se osnov za postepenu transformaciju i modifikovanje postojećeg krivičnopravnog sistema u sistem koji bi u mnogo većoj meri trebalo da se zasniva i na principima restorativne pravde, a čiji bi krajnji cilj trebalo da bude popravljanje štete prouzrokovane krivičnim delom.

Međutim, restorativna pravda kao odgovor na kriminalitet je kompleksno polje, koje je podložno evaluaciji; restorativna pravda je dinamična i dalje se razvija, menja i prilagođava zahtevima savremenog društva i potrebama efikasnijeg reagovanja i kontrole kriminaliteta. Otuda restorativnu pravdu treba shvatiti kao jedan kontinuiran proces uvođenja konstruktivnih i efikasnih društvenih odgovora na kriminalitet.

Razvoj savremenog koncepta restorativne pravde

Tokom većeg dela istorije čovečanstva, postojala su dva sistema reagovanja na ponašanja koja su mogla da se okarakterišu kao nedozvoljena, društveno neprihvatljiva, protivpravna, odnosno dva sistema pravde: sistem državne reakcije, odnosno, državne pravde i sistem zasnovan na društvenim oblicima reagovanja, odnosno, društvene pravde. Društvena pravda (*community justice*) je oduvek u svom fokusu imala restituciju do koje se dolazilo kroz neformalne procese posredovanja i arbitraža, dok je državnu pravdu (*state justice*) uvek karakterisla veća punitivnost i formalizam, a centralno mesto u sistemu reakcije bilo je rezervisano za državu.

Restorativna pravda, kako navode brojni autori, ima dugu istoriju (Christie, 1977; Weitekamp, 1996; Mrvić-Petrović, 2001; Morris, 2003; Gavrielides, 2005), a njeni koreni se nalaze u tradiciji, običajima i religiji većine naroda. Većina naroda u dalekoj prošlosti nije pravila razliku između krivičnih dela, s jedne, i drugih konflikata, sa druge strane, kako se to danas čini. Ono što se danas podvodi pod krivična dela, u prošlosti je tretirano kao konflikt između pojedinaca. Utoliko ni odgovori na sva ta ponašanja u suštini nisu bili različiti. Zajednice su bile te koje su rešavale sve konflikte koji se pojave unutar nje, prevashodno putem posredovanja i restitucije, a osnovni cilj je bio uspostavljanje narušenog mira i harmonije. Tako, na primer, Braithwaite (Braithwaite, 1999, prema Daly, 2003: 366) ističe da je restorativna pravda zasnovana na tradicionalnoj pravdi antičkih naroda – Arapa, Grka i Rimljana. Osim toga, kako navodi isti autor, ovakav pristup poznavali su i germanski narodi, Hindusi, Budisti, narodi konfučijanske tradicije i slično. Restorativna pravda zato ne označava promenu ka potpuno novom načinu reagovanja na kriminalitet, već vraćanje na obrasce koje su u odgovoru na neprihvatljiva ponašanja koristila mnogo društva u ranim fazama svog razvoja (Driedger, 2001: 318).

Restorativni oblici reagovanja na nedozvoljena ponašanja su bili dominantni sve do XII veka (Johnstone, 2002; Weitekamp, 2003). Tada dolazi do preokreta, kada kontrola kriminaliteta i kažnjavanje učinilaca postaju monopol države, potiskujući restorativne oblike intervencije. Tokom kasnije istorije, kako smatraju zagovornici restorativne pravde, ona se održala kao rutinski način reagovanja u situacijama konflikata, uključujući i one izazvane krivičnim delima, među pojedinim domorodačkim stanovnicima, plemenima, odnosno, kolonijalizovanim narodima, kao što su Maori na Novom Zelandu, indijanska plemena u SAD, afrička plemena, Aboridžini u Australiji, Kanadi i slično.[5] Ovi narodi su

[5] Kao jedan od primera za takvo postupanje navodi se tradicionalni sud (*moot*) prisutan kod naroda Kpele (Kpelle) u Liberiji. Tradicionalni sud postoji paralelno sa redovnim sudom, pri čemu se pred redovnim sudom rešavaju samo slučajevima krađe i napada ali ako strane u sukobu nisu ni u kakvoj vezi (odnosu) nakon izvršenog krivičnog dela. U svim ostalim slučajevima, situacija se razrešava pred tradicionalnim sudom. Postupak pred njim započinje odmah nakon što je krivično delo izvršeno i odvija se u neformalnom okruženju. Sam proces nije usmeren samo na pomirenje među stranama, već ima i terapeutsku dimenziju. Cilj je da se postigne prihvatljiv dogovor. Strana koja „izgubi" dužna je da se drugoj strani izvini, da donese poklon u novcu i rum ili pivo za one koji su vodili postupak. Ali, i druga strana, ona koja je „dobila", donosi poklon u novcu (nešto manju količinu), što predstavlja izraz dobre volje. Tokom postupka ostavlja se prostora stranama da pričaju, da iznesu svoja osećanja,

šezdesetih godina XX veka otpočeli borbu za vraćanje njihove izvorne tradicije u reagovanju na neprihvatljiva ponašanja, što je, kako neki smatraju, uticalo na razvoj savremenog koncepta restorativne pravde.

Međutim, ovakva shvatanja nailaze na kritiku. Pojedini autori smatraju da ovakvo shvatanje vodi „romantizaciji" odgovora na kriminalitet (Daly, 2003: 367; Cunneen, 2007: 115). Kako navode kritičari, na nedozvoljena ponašanja reagovalo se čitavim nizom različitih mera, od kojih neke mogu da se okarakterišu kao restorativne, ali čitav niz drugih mera bile su retributivnog karaktera, kao što su, na primer, telesne kazne, isključenje iz zajednice, javna osuda, zatvaranje i slično. Održavanje mira u zajednici i rešavanje konflikata bilo je veoma raznovrsno i kompeksno, tako da je restitucija bila samo jedan u nizu načina reagovanja na nedozvoljena ponašanja. Sa druge strane, ako bi se prihvatila pretpostavka da su prvi oblici reagovanja društva na nedozvoljena ponašanja bili restorativnog karaktera, to bi dalo dosta osnova da zagovornici ovog shvatanja traže potpuni legitimitet za savremeni koncept restorativne pravde kao alternative konvencionalnom krivičnopravnom sistemu (Daly, 2002: 367), što je, mora se priznati, vrlo diskutabilno.

Istorijski razvoj ideje restorativne pravde izaziva brojne polemike, koje zahtevaju dublju analizu, koja se mahom svodi na analizu i diskutovanje odnosa restorativne i retributivne pravde. Stoga, ono od čega se na ovom mestu polazi je da je moderna forma restorativne pravde relativno skorijeg datuma i da od početka devedesetih godina prošlog veka postaje centralna tema debate o budućnosti sistema krivičnopravnog reagovanja na kriminalitet (Johnstone, Van Ness, 2007: xxi). Na razvoj savremenog koncepta restorativne pravde, počev od šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, snažan upliv izvršile su ideje „pokreta za neformalnu pravdu", a posebno koncept „konflikt kao svojina" koji je razvio Nils Christie; potom, pokret za restituciju, razvoj viktimologije, jačanje pokreta za zaštitu žrtava, abolicionizam i feministički pokret.

---

potrebe, viđenja situacije. Postupak vodi sudija, koji u ovom slučaju ima ulogu posrednika i terapeuta. (Wright, 2003a: 188).

Sličan primer odnosi se na narod Maori na Novom Zelandu, o čemu će više reči biti u delu o porodičnim raspravama. Za primer reagovanja domorodačkih zajednica u Kanadi, koji pomeraju fokus sa kažnjavanja na učenje i izlečenje videti u: Ross, 2003: 125-143; za način postupanja Navaho Indijanaca u Americi koji karakteriše egalitaristički koncept odlučivanja videti u: Yazzie, Zion, 2003: 144-153.

Koncept „konflikt kao svojina"

Savremeni koncept restorativne pravde je svoje snažno uporište našao u idejama „pokreta za neformalnu pravdu" (Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 16), koji se uklapa u jedan širi, tzv. diverzioni pravno-sociološi koncept, ponikao na idejama Durkheim-a i Weber-a. Suština ovog koncepta je u ograničavanju uloge države na „nepristrasnog Trećeg" i davanje prednosti neformalnim oblicima rešavanja konflikta nastalog izvršenjem krivičnog dela, uz maksimalno povećanje učešća svih zainteresovanih strana, uključujući i angažovanje građana u društvenoj kontroli kriminaliteta (Mrvić, 1990: 56; Mrvić-Petrović, Đorđević 1998: 91; Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 16-18). Posmatrano sa sociološkog aspekta, postojeći (retributivni) sistem državnog reagovanja na kriminalitet nije u stanju da razreši društvene konflikte, odnosno, on društvene konflikte transformiše u pravne, podvodeći određena ponašanja pod pojam krivičnog dela (Hagemann, 2003: 221). Drugim rečima, „dela *nisu*, ona *postaju* – njihova značenja se kreiraju nakon što se ona dogode. [...] Krivično delo je stoga proizvod kulturnih, socijalnih i mentalnih procesa" (Christie, 2006: 8). Krivičnopravni sistem je taj koji vodi fragmentarizaciji i pojednostavljivanju određene situacije sve dok se ne dođe to onoga što može da se uklopi u nešto što je određeno društvo u jednom momentu unapred definisalo kao krivično delo (Nielsen, 2001: 151). Utoliko se u retributivnom miljeu krivični slučaj ne sagledava kao konflikt između učinioca i žrtve, već kao odnos između učinioca, koji narušava ravnotežu pravde, i države, koja svojim mehanizmima pokušava da je ponovo uspostavi.

U jednom od najznačajnijih radova savremene kriminologije „*Konflikt kao svojina* („*Conflict as Property*") iz 1977. godine, norveški kriminolog Nils Christie postavio je osnove komunitarističko-diverzionog pristupa reagovanju na kriminalitet.

Suština koncepta koji je izneo Christie sastoji se u tome da krivično delo predstavlja konflikt, a konflikt je svojina onih koji su u njega, direktno ili indirektno, umešani: učinilac, žrtva i zajednica, te oni treba da budu ti koji će ga razrešiti, a ne profesionalci (pravnici), koji u tradicionalnom krivičnopravnom sistemu „kradu" konflikt od onih kojima zapravo pripada (Christie, 1977: 4). U tradicionalnom krivičnopravnom sistemu reagovanja na kriminalitet, dolazi do promene težišta, i to od žrtve koja trpi posledice krivičnog dela, ka državi koja, uglavnom, obezvređuje žrtvu, njena osećanja, razmišljanja i stavove (Platek,

2006: 27). U takvom okruženju država je ta koja, preko profesionalaca, odnosno organa formalne socijalne kontrole, obezbeđuje monopol nad rešavanjem konflikta između pojedinaca, istovremeno zanemarujući te iste pojedince, njihove potrebe, osećanja i stavove.

Vraćanje, pak, konflikta onima kojima pripada, pre svega, žrtvi i učiniocu, vodi većem uključivanju svih zanteresovanih strana u rešavanje problema nastalog krivičnim delom, boljem pristupu pravdi, deprofesionalizaciji, decentralizaciji i minimalizaciji stigmatizacije i primene prinude. Drugim rečima, „participatorna pravda predstavlja bolji odgovor na kriminalitet jer je karakteriše neposredna komunikacija onih koju su u konfliktu a koja treba da dovede do kompenzacije" (Christie, 1981: 92-94). Pri tome, prioritet se ne daje ishodu (što je ujedno osnovna karakteristika krivičnog postupka u formi kazne koja se izriče učiniocu), već okviru u kome se konflikt razrešava. Odgovarajući okvir podrazumeva postojanje nekoliko osnovnih elemenata: 1. prisustvo obe strane koje su u sukobu i koje su ujedno centralne figure procesa rešavanja konflikta; 2. strane u sukobu imaju aktivnu ulogu, odnosno, one su te koje govore, uspostavljaju međusobnu komunikaciju kroz koju treba da dođu do mogućih oblika rešenja sukoba koji postoji, dok su ostala prisutna lica tu da ih podrže i da ih saslušaju; 3. obezbeđuje se prisustvo lica koja su bliska i žrtvi i učiniocu (rodbina, prijatelji); 4. obezbeđuje se prisustvo i predstavnika lokalne zajednice, odnosno, svih onih koji su za konkretan konflikt, posredno ili neposredno, zainteresovani; 5. procesu mogu da prisustvuju i predstavnici organa formalne kontrole (na primer, sudije) i druga lica (eksperti), ali njihova uloga nije aktivna, oni su tu da posmatraju, prate proceduru, puštajući strane da same odluče. Ovakav, participatorni model rešavanja konflikta karakteriše inkluzija i davanje srazmerno jednakog prostora svim licima da na određeni način učestvuju u razrešenju nastale situacije.

Na ovom shvatanju ponikle su inicijative koje se odnose na uvođenje diverzionih mera, naknade štete žrtvama, posredovanje i druge nekustodijalne ili društveno zasnovane sankcije. Ove inicijative karakteriše rastuće interesovanje i poklanjanje pažnje prevenciji, odnosno razvijanju mera koje za cilj imaju otklanjanje osnova na kojima krivična dela počivaju, tj. otklanjanje uzroka kriminaliteta koliko god je to moguće (Van Kalmthout, 2001: 253-254). Sa druge strane, one predstavljaju novi oblik odgovora na kriminalitet koji se ne zasniva na retribuciji i patnji već na sankcijama/merama koje imaju mnogo pozitivnije ciljeve. Naime, one zahtevaju aktivan stav i saradnju učinioca u procesu njegove resocijalizacije i

reintegracije, uz istovremeno uključivanje žrtve i drugih zainteresovanih lica, odnosno, članova zajednice u kojoj konflikt nastao krivičnim delom egzistira.

Upravo ovakvo shvatanje je u osnovi ideje koncepta restorativne pravde, koja polazi od toga da ljudi koji su najviše pogođeni određenim događajem (krivičnim delom) treba sami da odluče na koji način se treba baviti konkretnim problemom i posledicama koje su nastale izvršenjem krivičnog dela (Johnstone, Van Ness, 2007: xxi).

Pristalice teorijskog promišljanja koje je razvio Chrisite priklanjaju se ideji o što je moguće većem prihvatanju modela građanske parnice kao idealne forme rešavanja konflikta nastalog krivičnim delom, ističući da državni organi treba da imaju isti položaj u krivičnom postupku kao i u građanskom (Mrvić, 1990: 56). Tako jedan od zagovornika restorativne pravde, Martin Wright, restorativnu pravdu posmatra kao preokret od krivičnog ka građanskom pravu (Marshall, 1998: 29), u smislu obezbeđivanja aktivne uloge obe strane u sukobu u njegovom razrešavanju.

Doprinos shvatanja koje je izneo Christie je nesporan. Naime, restorativna pravda jeste pristup koji teži vraćanju pravde u društvenu zajednicu, ali bez isključivanja mogućnosti za reagovanjem drugim, opresivnim, odnosno, represivnim mehanizmima krivičnog prava. I sam Christie zauzima minimalističku, a ne abolicionističku poziciju, smatrajući da ne može da se ukine krivično pravo jer je nerealno očekivati da bi restorativni pristup reagovanju na kriminalitet mogao da preuzme u potpunosti funkciju krivičnog prava (Christie, 2006: 10). Osim toga, u svojoj tezi „konflikt kao svojina" on ne zagovara privatizaciju rešavanja konflikata jer oni nisu privatni, već pripadaju sistemu (Christie, 1977: 12).

Međutim, pojedini autori iznose kritiku ovog koncepta. Tako Albrecht smatra da ne može da se govori o krađi konflikta, već da se putem centralizacije moći kažnjavanja i monopolizovanjem primene nasilja uspostavljaju odgovarajuće mere i procedure za suočavanje sa konfliktom i njegovo razrešavanje (Albrecht, 2001: 303-304). Utoliko, kako navodi isti autor, nije konflikt taj koji je ukraden od strane profesionalaca, već način na koji se taj konflikt u postojećem krivičnopravnom sistemu rešava. Međutim, upravo način na koji se konflikt između žrtve i učinioca razrešava u krivičnoj proceduri vodi isključivanju i marginalizaciji jedne strane – žrtve, što navodi na zaključak da se rešenje konflikta ipak prenosi na relaciju učinilac-država, te da je ipak i sam konflikt „ukraden" neposredno umešanim stranama i da one nemaju moć da same u okviru postojećeg sistema formalne kontrole reše problem nastao

izvršenjem krivičnog dela. Sa druge strane, pak, ako bi se i prihvatila ova Albreht-ova kritika, nametnula bi se potreba da se način rešavanja konflikta unutar krivičnopravnog sistema izmeni, tj. da se i žrtva aktivno uključi u taj proces, što bi opet vodilo zaključku da je konflikt svojina onih koji su u njega umešani, odnosno, koji su njime, direktno ili indirektno, pogođeni.

Restorativna pravda i pokret za restituciju

Tokom šezdesetih godina XX veka došlo je do oživljavanja pokreta za restituciju, što je imalo značaja za razvoj savremenog koncepta restrativne pravde. Jedan od začetnika ovog pokreta i njegovih glavnih zagovornika je Stephen Schafer. On je smatrao da restitucija može ponovo da postane sredstvo kažnjavanja učinilaca krivičnih dela, bilo kao alternativa zatvaranju ili kao sporedna kazna uz kaznu lišenja slobode, jer je upravo era kompenzatorne pravde predstavljala „zlatno doba za žrtve“ (Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 19).

Pokret za restituciju bio je baziran na ideji da je naknada štete dovoljno senzibilna krivična sankcija jer je žrtva ta koja je krivičnim delom povređena, oštećena, te postoji potreba za alternativnim sankcijama koje neće biti restriktivne i intrusivne, već koje će voditi određenom zadovoljenju žrtve. Pristalice ovog pokreta u restituciji vide i mogućnost za rehabilitaciju učinioca. Oni, takođe, smatraju da je restiruciju relativno lako primeniti. Najzad, njena primena može da vodi smanjenju osvete i retribucije kada javnost shvati njenu suštinu, a to je da učinilac aktivno učestvuje u popravljanju štete koju je naneo izvršenjem krivičnog dela.

Korak dalje u razvijanju ideje restitucije učinili su Abel i Marsh, koji su razvili model prema kome zatvaranje učinilaca predstavlja krajnje sredstvo reagovanja na kriminalitet, koje se primenjuje samo u slučaju lica koja predstavljaju posebnu opasnost za društvo (prema Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 19). Međutim, čak i licima kojima je izrečena kazna lišenja slobode treba dati mogućnost i predvideti obavezu da rade, zarade i nadoknade štetu koju su žrtvi prouzrokovali. Prema njihovom shvatanju, većina učinilaca krivičnih dela bi trebalo da ostane na slobodi, pod različitim oblicima nadzora, da radi i nadoknadi štetu.

Još radikalniji stav izneli su Barnett i Hagel. Prema njima krivično pravo treba da bude abolirano i zamenjeno građanskim pravom, te da

restitucija čini novu paradigmu pravde, koja je povoljnija i prihvatljivija u odnosu na krivičnopravni sistem i pokušaj ostvarivanja pravde unutar njega (prema Van Ness, Strong, 2002: 19).

Restorativna pravda i razvoj viktimologije

Bavljenje žrtvama kriminaliteta, odnosno proučavanje žrtve, njenih prava, položaja i zaštite dugo vremena je bilo zanemarivano, ostajući u senci proučavanja ličnosti delinkventa i njegovog kriminalnog ponašanja (Nikolić-Ristanović, 2001: 45). Iako se u radovima pojedinih autora koji su se bavili pitanjem kriminaliteta mogu nazreti tragovi bavljenja žrtvama (Feuerbach, Ferri, Garofalo, a kasnije i Sutherland, Greeff, Seelig i slično), ipak se smatra da je viktimologija nastala nakon II svetskog rata, a kao njen utemeljivač pojavljuje se Hans von Hentig, koji se u radu *„Kriminalac i njegova žrtva"* na sistematičan način bavi pitanjem žrtve (Konstantinović-Vilić, Nikolić-Ristanović, Kostić, 2009: 458).

U razvoju viktimologije primećuju se dva perioda: period tzv. prve i period tzv. druge viktimologije (Gassin, 1990, prema Konstantinović-Vilić, Nikolić-Ristanović, Kostić, 2009: 460). U svom začetku, razvoj viktimologije bio je usmeren na izučavanje pitanja uticaja žrtve na izvršenje krivičnog dela. Žrtva se nije posmatrala kao individua koja ima sopstvene potrebe i probleme koje je izvršeno krivično delo prouzrokovalo, već se o žrtvi govorilo samo u okviru kriminalne etiologije. Do promena u pogledu tretiranja žrtve dolazi tek sedamdesetih godina XX veka, sa razvojem tzv. druge viktimologije. U ovom periodu dolazi do većeg koncentrisanja pažnje viktimologa na žrtvu kriminaliteta, nezavisno od uticaja koji ona ima na nastanak krivičnog dela i nezavisno od delinkventa (Nikolić-Ristanović, 2001: 45). Sve više pažnje počelo je da se posvećuje položaju žrtve tokom krivičnog postupka, pružanju pomoći i podrške, tretmanu žrtava i naknadi štete. U to vreme dolazi i do razvoja pokreta za zaštitu ljudskih prava, posebno prava žena, kao i pokreta za zaštitu žrtava i njihovih prava.

Razvoj viktimologije je tako usmerio i razvoj kriminološke misli na žrtvu, koja je, uz učinioca nerazdvojni deo sistema krivičnog dela (Mrvić, 1990: 55). To je svakako uticalo na stvaranje koncepta restorativne pravde, koji je upravo ponikao na kritici tradicionalnog krivičnopravnog sistema, koji u mnogome marginalizuje, ignoriše i potiskuje žrtvu krivičnog dela. Sa druge strane, pak,

restorativna pravda predstavlja odgovor na kriminalitet koji u fokus stavlja žrtvu, ali se u isto vreme ne orijentiše samo na nju i njene potrebe. Utoliko se u uspostavljanju balansa između interesa i potreba žrtve i učinioca vidi ključna vrednost restorativnog pristupa, dok su naknada štete žrtvi, popravljanje odnosa narušenih krivičnim delom, osnaživanje žrtve, podrška žrtvi i slično samo neki od ciljeva restorativne pravde, koji se, kao što može da se primeti, u skladu sa zalaganjima i stremljenjima predstavnika tzv. druge viktimologije.

Restorativna pravda i pokret za zaštitu žrtava

Uporedo sa razvojem tzv. druge viktimologije, tokom sedamdesetih godina XX veka dolazi do osnivanja pokreta za zaštitu žrtava. Pri tome, kako navodi Goodey, dok se razvoj (akademske) viktimologije odnosio na istraživanja i teoriju, pokret za zaštitu žrtava bio je više povezan sa političkim stremljenjima u pogledu pružanja pomoći i podrške žrtvama (Goodey, 2005, prema Green, 2007: 172).[6] Pokret za zaštitu žrtava počeo je intenzivno da se razvija tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, i to sa uvođenjem kompenzacije za povrede nastale izvršenjem krivičnog dela (od strane učinioca i od strane države), i razvijanjem drugog talasa feminizma koji je posebno istakao problem visoke tamne brojke seksualnog i nasilničkog kriminaliteta izvršenog prema ženama (Green, 2007: 172).

Polazeći od toga da su uloga, položaj i prava žrtava krivičnih dela u klasičnom krivičnom postupku ignorisani, zanemareni i marginalizovani, pokret za zaštitu žrtava izniče na tri osnovne premise: povećati broj i vrstu usluga koje se pružaju žrtvama nakon krivičnog dela, povećati mogućnost za kompenzaciju i reparaciju, i proširiti mogućnost intervenisanja žrtve tokom postupka, odnosno poboljšati njen položaj u krivičnom postupku.

Uticaj i značaj pokreta za zaštitu žrtava ogleda se u uvođenju kompenzacije od strane učinioca i od strane države u brojna zakonodavstva počev od sedamdesetih godina XX veka. Potom, dolazi do izvesnog poboljšanja položaja žrtava u krivičnom postupku, na primer, kroz uvođenje u pojedine pravne sisteme izjave koju žrtve daju u pogledu uticaja krivičnog dela na nju i njenog viđenja odnošenja pravosudnih organa prema učiniocu (tzv. *victim*

[6] U Austriji je, na primer, tokom osamdesetih godina prošlog veka, kada se javnost sve više fokusirala na žrtve kriminaliteta, došlo i do razvijanja prvih projekata posredovanja između žrtve i učinioca (Pelikan, Koss, 2004: 15).

impact statement), obezbeđivanje zaštite žrtava od sekundarne viktimizacije, naročito osetljivih kategorija žrtava, uključujući žrtve nasilja u porodici, seksualnih delikata i slično, uspostavljanje standarda za obaveštavanje žrtava o toku postupka, puštanju osuđenog na slobodu i slično.

To je, pak, uslovilo življu aktivnost međunarodne zajednice koja je od sredine osamdesetih godina XX veka sve više išla ka usvajanju dokumenata koji se bave pitanjem žrtava kriminaliteta uopšte, odnosno, njihovim pravima, položajem u krivičnom postupku i krivičnom pravu i neophodnim vidovima (praktične) pomoći, podrške i zaštite. Ovi dokumenti ističu potrebu da se žrtve kriminaliteta moraju tretirati s poštovanjem, da im se moraju obezbediti informacije, pružiti zaštita i omogućiti ostvarivanje prava na kompenzaciju.

Pod uticajem pokreta za zaštitu žrtava, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka dolazi do osnivanja prvih službi za pomoć žrtvama kriminaliteta u svetu (Radisavljević, 1998; Ćopić, Vidaković, 2002; Milivojević, 2002; Nikolić, 2002). Ove službe nastale su kao servisi u kojima se žrtve kriminaliteta tretiraju sa dignitetom i saosećanjem, gde im se pružaju različiti vidovi pomoći i podrške – pre svega, informacije, emotivna podrška i praktična pomoć, ali i intervencija u kriznim situacijama, finansijska, medicinska, pravna, psihološka pomoć i tome slično, kao i upućivanje na druge službe (organizacije, institucije) u zavisnosti od konkretnih potreba žrtve (Milivojević, Mihić, 2003). Osim toga, ove službe se zalažu i za promovisanje i zaštitu prava žrtava, podizanje svesti građana o pravima žrtava kriminaliteta i poboljšanje njihovog položaja u društvu uopšte.

Pokret za zaštitu žrtava, koji je težio većem fokusiranju javnosti i krivičnopravnog sistema na žrtve krivičnih dela, njihova prava i položaj, svakako je imao veoma značajan uticaj na razvoj ideje restorativne pravde. Restorativna pravda i jeste, jednim delom, ponikla na potrebi drugačijeg odnosa prema žrtvama kriminaliteta u okviru postojećeg, konvencionalnog krivičnopravnog sistema. U programima restorativne pravde centralno mesto bi trebalo da ima upravo žrtva, a jedan od ključnih ciljeva ovog oblika reagovanja na kriminalitet treba da bude osnaživanje žrtve i davanje žrtvi mogućnosti da se čuje nje glas i da ona bude prepoznata, priznata i poštovana.

Restorativna pravda i abolicionizam

Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, na tlu Evrope i Severne Amerike, pojavio se neformalni pokret za ukidanje kazne zatvora, prenoseći abolicionističke ideje na celokupan domen krivičnopravnog odgovora države na kriminalitet. Abolicionizam je uticao na razvoj ideje restorativne pravde, zalažući se za zamenu državne kontrole društvenom. Prema učenju abolicionista krivično pravo je u osnovi nepotrebno jer ne obezbeđuje efikasne načine ostvarivanja prava mnogih tzv. sekundarnih žrtava kriminaliteta, ne obezbeđuje i ne kanališe na prihvatljiv način osvetničke emocije u društvu i nije efikasno u proceduralnom smislu u pogledu uspostavljanja opštih društvenih vrednosti (Van Ness, 1993, prema Krapac, 1995: 235). Stoga su se pojedini predstavnici abolicionizma zalagali da se postojeće kazne, pre svega kazna zatvora, zamene restitucijom, kompenzacijom i pomirenjem, koji bi se primenili u okviru društveno zasnovanih decentralizovanih programa (Sim, 1994, prema Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 25).

Učenja abolicionista su predstavljala značajan teorijski okvir za promovisanje alternativnih formi rešavanja konflikata, kao što su društveni odbori ili programi posredovanja između žrtve i učinioca (Bianchi, Van Swaaningen, 1986, prema Lemonne, 2003: 44). Tako je Herman Bianchi krajem sedamdesetih godina XX veka isticao da postoje daleko bolji načini tretiranja učinilaca krivičnih dela od izricanja kazne zatvora. Za razliku od krivičnopravnog sistema koji je zasnovan na ideji pravde kao retribucije, on se zalagao za shvatanje pravde kao pomirenja (Bianci, 1978, prema Gavrielides, 2007: 23).

Ideje koje su razvijali pojedini predstavnici abolicionizma, kao što je Louk Huslman, u velikoj meri korespondiraju idejama restorativnog pristupa u reagovanju na kriminalitet. Hulsman je zagovarao tezu da je krivično delo konstrukt krivičnopravnog sistema, tako da kada se neki problem okarakteriše kao krivično delo, reakcija se automatski postavlja u okvir postojećeg krivičnopravnog sistema (Hulsman, 1986, prema Johnstone, 2002: 8). Krivičnopravni sistem pokušava da izgradi jedan koherentan obrazac donošenja odluka koji je zasnovan na težini i ozbiljnosti konkretnog događaja, nezavisno od raznolikosti i različitosti žrtava (Hulsman, 1998: 51-52). On smatra da nije potrebno samo preispitivanje načina na koji se gleda i reaguje

na krivično delo, već i preispitivanje samog koncepta krivičnog dela. U svakom društvu određena ponašanja su inkriminisana kao krivična dela. Međutim, postavlja se pitanje šta je onda sa drugim vidovima neprihvatljivog, neprijatnog ponašanja, odnosno teških ili problematičnih situacija koje se ne karakterišu kao krivično delo, ali koje jednako zahtevaju reakciju društva i razrešenje. U okolnostima u kojima se neka dela definišu kao krivična, a druga ne, osnovna linija razgraničenja se ogleda u činjenica da je za rešavanje krivičnih slučajeva nadležna država putem mehanizama krivičnopravnog sistema. Stoga, kako je smatrao Hulsman, ukoliko želimo da nađemo alternative krivičnopravnom sistemu reakcije, potrebno je odbaciti koncept krivičnog dela.

Umesto pojma krivičnog dela, Hulsman uvodi pojam „problematične situacije" (Hulsman, 1998: 54), smatrajući da ako ne postoji krivično delo, ne treba da postoji ni jezik, struktura i pretpostavke krivičnog prava i krivičnopravnog sistema. U razvijanju svog koncepta, Hulsman pošao od toga da ako određeno ponašanje ili situaciju označimo kao problematičnu, to nas dovodi do pitanja ko smatra da je ta situacija problematična ili za koga se ona pojavljuje kao problematična. Kada se utvrdi za koga je ona problematična, onda se fokusira samo na one koji su manje ili više, ali svakako direktno pogođeni njom. Kada se identifikuju oni koji su neposredno pogođeni problematičnom situacijom, nameću se sledeća pitanja: 1. Šta je to što se dogodilo? i 2. Šta onaj ko je pogođen problematičnom situacijom želi? Da bi se došlo do odgovora na ova pitanja, potrebno je omogućiti dijalog, interakciju između onoga ko je pogođen određenom problematičnom situacijom i onoga ko je do toga doveo. Pri tome, treba ostaviti prostora i za uključivanje drugih lica, profesionalaca i neprofesionalaca, u razrešenje situacije, ali uz poštovanje svih različitosti strana koje su u sukobu. Takvo intervenisanje može da se fokusira na obeštećenje i/ili prevenciju, pri čemu se na ovaj način može reagovati na mikro, mezo i makro nivou (Hulsman, 1998: 55).

Imajući u vidu Hulsman-ovo gledište, primećuje se da u ovom delu njegova zalaganja idu dalje od stavova koje iznosi Nils Christie, koji, kao što je navedeno, smatra da krivično pravo ipak treba da postoji, barem za neke slučajeve koje nije moguće rešiti na drugi način. Hulsman, pak, smatra da tek ako se ovako zamišljen sistem pokaže nezadovoljavajućim, moglo bi da se ponovo o njemu razmišlja u okvirima krivičnog sistema. Ideje Hulsmana i drugih abolicionista svakako su uticale na razvoj restorativnog pristupa, posebno u pogledu načina na koji se krivično delo posmatra pa time i načina na koji bi trebalo reagovati na njega, razrešiti nastalu situaciju i sanirati

posledice do kojih je došlo. Iz perspektive abolicionizma, ideja restorativne pravde se favorizuje kao nezavisni, drugačiji vid bavljenja konfliktima koji treba da smanji ulogu krivičnog prava (Bannenberg, 2000: 252). Sa druge strane, pak, veoma je teško prihvatiti ovo učenje u delu koji se tiče ukidanja krivičnog prava i krivičnopravne reakcije, te se s tim u vezi prihvatljivijim čini minimalistička pozicija i tretiranje krivičnog prava kao *ultima ratio* državnog reagovanja, koju zauzima Nils Christie.

Značaj feminističkog pokreta za razvoj restorativne pravde

Feminizam, kako navodi Kay Harris, predstavlja skup vrednosti, verovanja i iskustava, odnosno, način gledanja na svet, koji ne znači samo zalaganje za prava žena, već nudi daleko širu viziju (Harris, 2003: 33). I pored razlika u određivanju feminizma, uočava se postojanje nekoliko osnovnih vrednosti kojima se teži. U osnovi feminizma postoje tri jednostavna verovanja: da svi ljudi imaju svoje dostojanstvo i da jednako vrede kao ljudska bića, da su harmonija i sreća, odnosno, odnosi među ljudima važniji od moći i posedovanja, i da je personalno (lično) političko, odnosno, da isti principi treba da kanališu odnose u privatnoj sferi i u javnom diskursu (French, 1985, prema Harris, 2003: 33). Na taj način, u prvi plan se stavljaju pojedinci i individualni odnosi, ali se ne zanemaruje značaj zajednice u kojoj se odnosi među pojedincima uspostavljaju. Uz to, ističe se potrebe za jednakim odnosom prema individuama kako na nivou zajednice (u javnoj sferi), tako i na nivou užih zajednica (u privatnom domenu života). Zalaganja feministkinja stoga ne idu ka iznalaženju načina na koji bi mogao da se eliminiše kriminalitet u društvu, već teže pronalaženju načina postupanja koji bi ispunili navedene osnovne vrednosti i obezbedili harmoniju u zajednici, a ne bi vodili daljoj fragmentarizaciji, represiji i pojačanoj kontroli.

Jedna od osnovnih vrednosti feminizma, koja doprinosi razvoju ideje restorativne pravde ogleda se u tome što se apostrofira potreba da pojedinci, grupe i društvo kao celina prihvate daleko veću odgovornost za prevenciju i smanjenje uslova, vrednosti i struktura koje proizvode nasilje, kriminalitet, konflikte. S tim u vezi je i ideja o potrebi decentralizacije moći i stalnog preispitivanja akcija, praksi i pretpostavki koje veličaju moć, kontrolu i dominaciju, te iznalaženje alternativnih okvira postupanja. Ono što je osnovno jeste jednakost, a ona, pak, označava težnju za interakcijom koju treba da karakterišu participacija, demokratičnost, kooperativnost i

uključivanje, što se i nalazi u osnovi restorativnog pristupa reagovanju na kriminalitet.

U pogledu reagovanja na nekomformistička, pa i kriminalna ponašanja pojedinaca, vrednosti feminizma upućuju na to da ograničavanje slobode ima daleko manje veze sa zgradama, strukturama i zidovima, a mnogo više sa ljudskim kontaktima i odnosima (Harris, 2003: 38). Zato se neophodnim čini uspostavljanje takvih oblika reagovanja koje bi karakterisali saosećajnost, konstruktivnost i briga za pojedince. Zato zalaganja feministkinja idu u pravcu nereagovanja zlom na zlo, već traženja oproštaja, pomirenja i oporavka.

Poseban doprinos feminističkog pokreta u pogledu razvoja i mogućnosti primene restoratvne pravde i njenih pojedinih programa odnosi se na domen partnerskog nasilja, nasilja u porodici i seksualnog nasilja.

Teorijsko utemeljenje restorativne pravde

Iako se u osnovi koncepta restorativne pravde nalaze ideje koje su razvili predstavnici sociološke teorije, značajniji upliv razvoju teorijskih koncepata restorativne pravde dala je kriminologija društvene kontrole, posebno teorija društvenih veza, a potom i radikalna, kritička ili nova kriminologija, kao i kriminologija mirotvorstva.

Uticaj kriminoloških teorija na razvoj koncepta restorativne pravde

Kriminologija društvene kontrole javila se šezdesetih godina prošlog veka, i to prvo u SAD a potom i na teritoriji Evrope. U objašnjenju kriminaliteta, ona pomera težište sa ponašanja kojim se krše društvene norme i pokušaja iznalaženja odgovora na pitanje zašto do toga dolazi, na to kako društvo reaguje na takvo ponašanje i zašto ga sankcioniše, te na koji način se oni koji krše norme stigmatizuju, dobijajući status delinkventa (Ignjatović, 2008: 91; Konstantinović-Vilić, Nikolić-Ristanović, Kostić, 2009: 325). Na nedozvoljena ponašanja, kako navode predstavnici ovog promišljanja, društvo može da reaguje mehanizmima formalne i neformalne

kontrole. Formalna društvena kontrola obuhvata mehanizme koje primenjuje država, posredstvom organa krivičnopravnog sistema, dok se neformalna socijalna kontrola može odvijati na dva načina. Prvi se odnosi na institucionalizovane ili neinstitucionalizovane oblike delovanja na pojedince u pravcu usvajanja određenih, društveno prihvatljivih normi i modela ponašanja (porodica, škola, sredstva masovne kulture i slično). Drugi način se ogleda u aktiviranju neformalnih mehanizama (sankcija) u slučaju ponašanja suprotnih opšteprihvaćenim društvenim normama. Upravo u ovom obliku društvene kontrole svoje uporište nalaze različite forme društveno baziranih sankcija (*community sanctions*), a time i koncept restorativne pravde.

S tim u vezi, posebno interesantnom se čini teorija drušvenih veza koju je razvio Travis Hirshi. Suština njegovog promišljanja je u tome da intervencija države ne može da zameni moć zajednice i njeno prihvatanje kontrole nedozvoljenih ponašanja, jer upravo zajednicu karakteriše postojanje manje ili više jakih veza između njenih članova. Pri tome, što su jače društvene veze, manja je verovatnoća da će jedno lice odabrati delinkventno ponašanje i obrnuto. Kako ističe Hirshi, društveno neprihvatljiva ponašanja, odnosno delinkventni akti mogu da se posmatraju kao rezultat slabljenja ili kidanja veza pojedinca i društva (Hirshi, 1969, prema Ignjatović, 2008: 117).

Teorijsko uporište ideja restorativne pravde nalazi i u učenjima predstavika *radikalne,* odnosno *kritičke kriminologije*, koja je počela da se razvija od šezdesetih godina XX veka, prvo u Engleskoj, a potom u SAD i Kanadi, a onda i u drugim delovima (zapadne) Evrope. Ovaj pravac kriminološke misli dao je značajan doprinos političkoj akciji, i to prevashodno u smislu delovanja na političku svest ljudi kako bi se obezbedile praktične promene u delovanju predstavnika formalne socijalne kontrole (Konstantinović-Vilić, Nikolić-Ristanović, Kostić, 2009: 332). Tako je tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka došlo do snažne ekspanzije brojnih mera koje su predstavljale alternativu kazni zatora: probacija, društveno koristan rad, novčana kazna u danima, elektronski nadzor i slično. Međutim, tokom osamdesetih godina XX veka ove alternative su se našle na udaru kritike, posebno nekih predstavnika kritičke kriminologije, kao što su Scull, Foucault i Cohen (Cordero, Garcia, 2001: 278). Kritičari alternativnih mera postupanja sa učiniocima krivičnih dela postavili su pitanje da li primena alternativnih mera znači postepeno izlaženje pojedinaca iz okvira krivičnopravnog sistema. Oni su ukazali da primena alternativnih sankcija nije dovela do smanjenja broja zatvorenika, kao i da se alternativne mere primenjuju uglavnom u odnosu na one kojima zapravo

kazna zatvora ne bi ni bila izrečena (slučajevi lakših krivičnih dela, primarni delinkventi i slično). Sa druge strane, pak, kritičari su ukazali i na neke opasnosti u pogledu primene alternativa kazni zatvora: primena alternativnih sankcija vodi pojačavanju društvene kontrole kriminaliteta, čime se pojačava osećaj moći kažnjavanja, što rezultira širenjem mreže onih koji kontrolu sprovode i daleko većim nametanjem same kontrole. Pri tome, žrtve i dalje ostaju na marginama ovakvih vidova reagovanja, te njihova pozicija ostaje gotovo nepromenjena. Imajući u vidu ova promišljanja, može se reći da su ona u izvesnoj meri uticala na razvoj ideje restorativne pravde, koja teži iznalaženju oblika reagovanja na kriminalitet u kojima će se postići odgovarajuća ravnoteža među zainteresovanim stranama, u kojima učiniocu neće biti nametnute određene obaveze, već će se on sa njima saglasiti i na njih pristati, a što bi, pretpostavka je, vodilo manjoj potrebi za širenjem mreže društvene kontrole.

Savremeni oblici društvenog reagovanja na kriminalitet nalaze svoje uporište i u stavu predstavnika *republikanske kriminologije*. Suština učenja kriminologa ove orijentacije leži u tome da su zainteresovane društvene zajednice te koje bi trebalo da omoguće društvenu sigurnost i bezbednost žrtvama, kako ne bi ponovo doživele viktimizaciju (Braithwaite, Daly, 2001: 32). Sa druge strane, pak, mikro ili makro zajednice treba da omoguće prihvat učinioca i obezbede njegovo uspešno (re)integrisanje (Rodriguez, 2005: 103). Reintegracija ne znači pasivno prisusvo nekog lica u zajednici, već njegovo prihvatanje kao punopravnog, produktivnog člana koji daje svoj doprinos daljem razvoju same zajednice. Predstavnici republikanske kriminologije smatraju da kazna zatvora nije najbolji oblik reagovanja na kriminalitet, te se zalažu za minimalnu upotrebu kazne lišenja slobode, ali ne i za aboliciju (Braithwaite, Daly, 2001).

Teorija mirotvorstva koju su razvili Pepinsky i Quinney, kao i *teorija razrešenja konflikata*, koju zastupaju Kennedy i Scimecca, imale su određenog upliva na razvoj ideje restorativne pravde. Obe navedene teorije polaze od toga da je krivično delo konflikt, te da ga je bolje razrešiti kroz učešće zainteresovanih strana i dobrovoljni sporazum, nego putem nalaganja, tj. nametanja onoga što jedna od strana u sukobu treba da učini. Kriminologiju mirotvorstva karakteriše bavljenje suprotnom stranom krivičnog dela, odnosno konflikta, a to su mir i sigurnost. Pri tome, zagovornici ovog pristupa smatraju da je važnije baviti se „suštinom“ nego „spoljašnjim izgledom“ sukoba i međuljudskih odnosa (Ignjatović, 2008: 126). Stoga, kako ističe Fuller, fokus mirotvorstva je na socijalnoj pravdi, rešavanju konflikta, rehabilitaciji i saradnji, što su zapravo neke od ključnih karakteristika

restorativnog pristupa bavljenju kriminalnim ponašanjima, ali i drugim vrstama konflikata (Fuller, 2000, prema Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 26).

Učenja, stavovi, promišljanja i ideje predstavnika nevedenih teorijskih orijentacija obezbedili su određeno uporište i dali doprinos razvoju savremenog koncepta restorativne pravde. Ovo je uticalo i na pokušaje konstruisanja pojedinih teorijskih koncepata restorativne pravde od strane njenih glavnih zagovornika. Međutim, kako unutar pokreta za restorativnu pravdu postoje još uvek brojna neslaganja, različita mišljenja i viđenja ovog oblika reagovanja na kriminalitet, koji se u praksi realizuje na različite načine, dobijajući različite oblike, pa tako i mesto u odnosu na postojeći krivičnopravni sistem, može se reći da još uvek nije razvijen jedan celovit, jedinstven i sveobuhvatan teorijski koncept restorativne pravde. Utoliko će se na ovom mestu ukazati na pokušaj kreiranja teorijskih koncepata restorativnog reagovanja na kriminalitet koje razvijaju neki od zagovornika ovog pristupa, ali koji ne pretenduju da budu niti su opšteprihvaćeni kao deo teorije restorativne pravde. Jedna od takvih teorija je teorija reintegrativnog osramoćivanja koju je krajem osamdesetih godina XX veka razvio John Braithwaite.

Teorija reintegrativnog osramoćivanja

Howard Zehr je sredinom osamdesetih godina XX veka kreirao sveobuhvatan model restorativne pravde (Marshall, 1998: 29). Zehr je predstavio restorativnu pravdu kao „alternativnu paradigmu pravde“, koja je u potpunoj suprotnosti principima koji se nalaze u osnovi legalne, odnosno, retributivne pravde. Njegov rad je snažno uticao na promišljanja Mark Umbreit-a u SAD i Martin Wright-a i John Harding-a u Velikoj Britaniji, koji su restorativnu pravdu poistovećivali sa posredovanjem između žrtve i učinioca, svodeći je na individualni nivo – nivo individualne pravde. Tek se nešto kasnije, pod uticajem učenja koje su razvili Harry Mika u SAD i Tony Marshall u Velikoj Britaniji, čini zaokret ka shvatanju restorativne pravde kao društveno zasnovane pravde.

Korak dalje u razvijanju postavljenog koncepta restorativne pravde učinio je John Braithwaite. On je razvio tzv. *teoriju reintegrativne sramote*, odnosno *reintegrativnog osramoćivanja*, koja se uklapa u širi teorijski okvir – teoriju društvene kontrole. Teorija reintegrativne sramote nije u potpunosti

originalna teorija, već se oslanja na druga teorijska promišljanja: teoriju etiketiranja, teoriju subkulture, teoriju oportuniteta, teoriju kontrole, teoriju diferencijalne asocijacije i teoriju socijalnog učenja (Braithwaite, 1989: 16-43). Polazna osnova teorije reintegrativne sramote leži u tome da klasičan krivičnopravni odgovor države na kriminalno ponašanje ima tendenciju da stigmatizuje učinioca, a ne sâmo delo koje je on učinio. To ima za posledicu stvarno ili simbolično isključivanje učinioca iz socijalnih interakcija, čime se otežava njegovo „vraćanje" u zajednicu kao odgovornog člana (Dignan, 2001: 336). Ove negativne posledice, prema Braithwaite-ovoj teoriji, mogu da se eliminišu ili barem redukuju putem procesa reintegrativnog osramoćivanja. Osnov svoje teorije Braithwaite je našao u idejama i praksi pojedinih zajednica (posebno na tlu Afrike i Azije), koje imaju efikasnije metode socijalne kontrole od drugih jer one reintegrativno osramoćuju prestupnike. Pri tome, ceremoniju osramoćivanja „prate ceremonije pokajanja i ponovnog prihvatanja" (Braithwaite, 1989: 74). Zato su društva u kojima se beleži najniža stopa kriminaliteta upravo ona koja na najefikasniji način osramoćuju učinioce krivičnih dela, odnosno, u kojima se kriminalna ponašanja doživljavaju kao nešto sramotno (Braithwaite: 2003: 85).

Suština Braithwaite-ove teorije kriminalnog ponašanja i socijalne kontrole je u tome da na potencijalne učinioce pozitivno deluje osramoćivanje koje on doživljava u krugu svojih rođaka, prijatelja ili svoje zajednice, tj. u krugu onih do kojih mu je najviše stalo (što posebno dolazi do izražaja tokom porodičnih rasprava kao oblika restorativnog procesa). Sa druge strane, pak, osramoćivanje od strane države u okviru krivičnopravne procedure ima negativan efekat jer se ono pre može okarakterisati kao stigmatizacija, nego kao osramoćivanje. Stoga, kako se primećuje, postoji veoma značajna razlika između *reintegrativne sramote*, koja se doživljava u krugu poznatih, i *stigmatizacije*, do koje dolazi u klasičnom sistemu državne reakcije na kriminalno ponašanje.

Reintegrativna sramota podrazumeva izražavanje neprihvatanja i osude određenog ponašanja od strane zajednice, a ne samog učinioca, dok stigmatizacija vodi nepoštovanju i omalovažavanju učinilaca. Kako su isticali predstavnici interakcionističke teorije ili teorije etiketiranja, krivičnopravni sistem je taj koji predstavlja značajan faktor u stvaranju kriminalne karijere pojedinaca putem njihovog etiketiranja (Konstantinović-Vilić, Nikolić-Ristanović, Kostić, 2009: 326). Stigmatizacija vodi tretiranju pojedinaca koji su prekšili odeđene društvene norme kao zlih ljudi, što može da bude samo kontraproduktivno, odnosno, da pogorša postojeću situaciju i lako dovede do

povrata. Reintegrativno osramoćivanje, pak, vodi smanjenju kriminaliteta jer se prestupnik, koga zajednica prihvata, stavlja pod njenu jaču kontrolu, ali bez kriminogenih efekata koje proizvode stigmatizacija i isključivanje (Simeunović-Patić, Stevanović, 2007: 395). Sramota ne deluje samo na učinioca, ona ima određeni efekat na članove njegove mikro zajednice, odnosno, njemu bliska lica, koja će, u želji da izbegnu dalje osramoćivanje, preuzeti kontrolu nad ponašanjem učinioca kao svog člana i time delovati u pravcu sprečavanja novog osramoćujućeg čina u formi kriminalnog ili drugog društveno neprihvatljivog ponašanja (Braithwaite, 1989). Stoga, postiđivanje označava proces društvenog prekora koji se upućuje prestupniku zbog dela koje je izvršio, ali i neku vrstu prekora i pritiska na mikro zajednicu, zajednicu učiniocu bliskih lica (porodica, rođaci, prijatelji). U isto vreme, ovaj proces znači i otvorenost same zajednice za ponovno uključivanje učinioca u nju (Ignajtović, 2002: 31). Utoliko su ključni elementi ovog pristupa inkluzija i podrška, a ne isključivanje i osuda. Inkluzija vodi većoj socijalnoj povezanosti i solidarnosti, tj. jačanju socijalnih veza, nasuprot stigmatizaciji i segregaciji koja rezultira kidanjem ovih veza i stvaranjem novih veza unutar sredina koje su podržavajuće u pravcu vršenja krivičnih dela.

Manjkavost Braithwaite-ove teorije je u tome što se ona ograničava samo na pitanja kontrole kriminaliteta i prevencije. Ona se fokusira na učinioca, ne uključujući pitanja koja se odnose na žrtvu i pravdu, a koja su, pak, ključne komponente restorativne pravde. Naime, uspeh restorativnog procesa, a potom i reintegracije učinioca u zajedinicu u mnogome zavisi i od položaja i uloge žrtve i njenog odnosa prema učiniocu. Drugim rečima, restorativna pravda podrazumeva čitav niz interakcija između učinioca i žrtve, u kojima prepoznavanje i prihvatanje „drugih" treba da rezultira empatisanjem učinioca sa žrtvom, ali i određenim simpatijama žrtve u odnosu na učinioca. Najzad, od samog restorativnog procesa, njegovog pripremanja, organizovanja i realizovanja, kao i konačnog ishoda zavisi uspeh restorativnog programa u celini, a time i reintegracija učinioca u zajednicu.

Osnovni principi restorativne pravde

Restorativna pravda i njeni pojedini programi su proteklih godina doživeli snažnu ekspanziju, preteći da čak neki oblici reagovanja na kriminalitet budu okarakterisani kao restorativni, a da oni to u osnovi nisu. Tako Zehr i Mika ističu da se „neki retributivni i punitivni programi

jednostavno prepakuju u restorativne“ (Zehr, Mika, 1997: 49). U tom pogledu posebnu zabrinutost izražavaju službe koje se zalažu za prava žrtava i pružaju podršku žrtvama kriminaliteta, postavljajući pitanje da li je restorativna pravda, koja bi trebalo da je prevashodno usmerena na žrtvu, zaista takva i u praksi. Ove službe veoma često pokazuju određenu dozu skepticizma i bojazni u pogledu restorativnih programa, smatrajući da su napori usmereni ka širenju ovog oblika reagovanja umnogome motivisani željom za drugačijim, humanijim, pozitivnijim, konstruktivnijim, efikasnijim i efektnijim načinom ophođenja i rada sa učiniocima. Drugim rečima, programi restorativne pravde pretenduju da postanu, pre svega, način bavljenja učiniocima, zanemarujući žrtvu, kao što to čini tradicionalni krivičnopravni sistem. Zbog toga je, na primer, organizacija Evropska podrška žrtvama 2005. godine usvojila Dokument o položaju žrtve u procesu posredovanja, u kome je navedeno da nijedan program ne bi trebalo označiti kao restorativan ukoliko nije primarno orijentisan na pomoć žrtvi da se oporavi od preživljene viktimizacije.[7]

Sa druge strane, pak, nameću se brojne dileme kada se radi o učiniocima i zajednici, koji, takođe, treba aktivno da budu uključeni u restorativne programe. Jedna dilema odnosi se na to da li programi restorativnog karaktera postaju samo drugi način kažnjavanja učinilaca. Potom, da li restorativnu pravdu treba posmatrati kao alternativu kažnjavanju ili kao alternativnu kaznu (sankciju). Najzad, postavlja se pitanje na koji način se zajednica ohrabruje na učešće u restorativnim programima i kakvo mesto i ulogu ona ima u ovom procesu.

Kako bi se obezbedilo valjano razvijanje programa restorativne pravde, koji bi bili usmereni na uspostavljanje balansa interesa svih zainteresovanih strana, neophodno je postaviti principe na kojima ovaj način reagovanja na kriminalitet treba da počiva. Jer, samo jasna vizija osnovnih principa, ciljeva i vrednosti može da posluži kao putokaz za dalji razvoj restorativne pravde, služeći ujedno i kao osnov evaluacije različitih programa i njihovog kategorisanja u programe restorativnog karaktera. Utoliko, principi o kojima govore brojni zagovornici restorativne pravde mogu da se posmatraju prvenstveno kao neka vrsta smernica koje treba da povećaju verovatnoću da će određeni način postupanja rezultirati restorativnim ishodom.

Pojedini autori ističu da se restorativna pravda bazira na šest principa, od kojih tri karakterišu restorativnu pravdu kao proces: dijalog,

[7] Dokument o položaju žrtve u procesu posredovanja, *Temida* (2006), br.1, 49-54.

inkluzija i učešće svih aktera (učinilac, žrtva i zajednica), dok tri karakterišu restorativnu pravdu kao ishod: odgovornost, reparacija i reintegracija.

Prema Driedger-u, restorativna pravda se zasniva na sledećim principima: pomirenje, oporavak, odgovornost učinioca za ponašanje/radnju i štetu koju je prouzrokovao, i identifikovanje potreba koje pogađaju učinioce, žrtve i zajednicu (Driedger, 2001: 326).

Virginia Mackey iznosi šest principa na kojima se zasniva restorativni pristup: primarni cilj svake zajednice treba da bude obezbeđivanje sigurnosti za njene članove; učinioci treba da prihvate odgovornost za štetu koju su pričinili krivičnim delom, kao i za njeno popravljanje; žrtvama i zajednici, koji su pogođeni krivičnim delom, potrebna je restoracija (popravljanje, vraćanje u ranije stanje); konflikt, odnosno, problem koji je u osnovi izvršenog krivičnog dela treba, kada god je moguće, da bude razrešen; potrebno je postojanje kontinuuma usluga i tretmana koji su dostupni u zajednici, i potrebno je postojanje koordinisanog i kooperativnog sistema delovanja, koji uključuje i javne, odnosno državne, i privatne resurse (Mackey, 1992, prema Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 29).

Zehr i Mika iznose deset principa, tj. putokaza kojima bi restorativna pravda trebalo da se rukovodi: fokus je primarno na povredi nastaloj krivičnim delom a tek sekundarno na pravilu koje je prekršeno; ispoljavanje jednake brige i pažnje u odnosu na žrtvu i učinioca uz njihovo uključivanje u proces; usmeravanje u pravcu restoracije i osnaživanja žrtve i izlaženja u susret njenim potrebama; pružanje podrške učiniocu kako bi bio ohrabren da razume, prihvati i snosi odgovornost za štetu koju je njegovo činjenje/nečinjenje prouzrokovalo, kao i za njeno popravljanje; obaveze koje se postave učiniocu treba da su ostvarljive i, ma koliko bile teške, ne treba ih posmatrati kao namerno povređivanje; obezbediti uslove za, direktni ili indirektni, dijalog između žrtve i učinioca; uključivanje i osnaživanje pogođene zajednice u proces, kao i povećanje njenih kapaciteta u pogledu prepoznavanja i reagovanja na društvene osnove krivičnih dela; ohrabrivanje saradnje i reintegracije nasuprot sili i izlolaciji; posvetiti pažnju nenamernim posledicama akcija i programa, i pokazati poštovanje prema svim stranama, uključujući žrtve, učinoce i predstavnike pravosudnog sistema (Zehr, Mika, 1997: 55).

Van Nes i Heetderks Strong smatraju da restorativni sistem reagovanja na kriminalitet počiva na tri ključna principa: oporavak žrtve, učinioca i zajednice; aktivno uključivanje žrtve, učinioca i zajednice u restorativni proces i to u što je moguće ranijoj fazi; i, u promovisanju

pravde, država ima ključnu ulogu u održavanju reda, a društvo u uspostavljanju pravednog mira (Van Ness, Heetderks Strong, 2006, prema Johnstone, Van Ness, 2007a: 14-15).

Iz navedenog se može zaključi da među zagovornicima koncepta restorativne pravde ne postoje suštinski bitne razlike u vezi sa tim koji su to osnovni principi na kojima restorativna pravda počiva. Imajući u vidu iznete stavove pojedinih autora, ali i širu literaturu koja se bavi osnovnim idejama, vrednostima i problemima u vezi sa restorativnom pravdom (Zehr, Mika, 1997; Fattah, Parmentier, 2001; Zehr, 2002; Van Ness, Heetderks Strong, 2002; Johnstone, 2002; Walgrave, 2002; Johnstone, 2003; Johnstone, Van Ness, 2007), zapaža se da se, u osnovi, restorativna pravda bazira na četiri osnovna principa:

- principu personalizama, odnosno shvatanju krivičnog dela, pre svega, kao povrede ljudi i međuljudskih odnosa;
- principu popravljanja štete nastale krivičnim delom;
- principu učešća i
- principu reintegracije.

Princip personalizama: krivično delo kao povreda ljudi

Koncept restorativne pravde, kako ističu Peters i Aertsen, nije ograničen na konkretni model, program ili tehniku, već pre ide u pravcu nove paradigme ili globalne vizije, „promene objektiva“ posmatranja, i to ne samo socijalne ili krivičnopravne reakcije koja mora da prati krivično delo, već, čak i primarno, prirode samog krivičnog dela (Peters, Aertsen, 2000: 45). Tako se u okviru koncepta restorativne pravde krivično delo posmatra, pre svega, kao povreda ljudi i odnosa među njima, a tek sekundarno kao povreda određene zakonske norme (princip personalizma). Kako je još 1968. godine istakao Stephan Schafer: „onaj ko krši javni poredak, vrši krivično delo i prema žrtvi kao individui [...] krivično delo proizvodi pravne, moralne, etičke i psihičke veze ne samo između učinioca i društva, već i između učinioca i njegove žrtve“ (Schafer, 1968: 31, prema Wemmers, Cyr, 2003: 1).

Izvršenjem krivičnog dela povrede se nanose direktnim žrtvama (koje su neposredno pogođene krivičnim delom), ali i indirektnim žrtvama (članovima porodice direktne žrtve, njenim prijateljima, poznanicima i slično), kao i članovima zajednice. Osim toga, izvršenjem krivičnog dela

narušavaju se i međuljudski odnosi (na primer, odnosi između žrtve i učinioca, učinioca i članova zajednice, učinioca i članova njegove porodice i slično), koje je, takođe, potrebno popraviti, kako bi se uspostavila harmonija u zajednici. Tek koncentrisanje pažnje na krivično delo kao povredu može da dovede do adekvatnog sagledavanja potreba i uloge, pre svega žrtava, a potom i učinilaca i zajednice u procesu razrešenja situacije nastale krivičnim delom.

Marshall ističe da restorativna pravda počiva na nekoliko pretpostavki, a jedna od njih je da krivično delo ima svoje korene u društvenim uslovima i odnosima unutar zajednice (Marshall, 2003: 29). Drugim rečima, svako krivično delo mora da se posmatra u određenom socijalnom kontekstu koji podrazumeva odnose među ljudima, te izvršenjem krivičnog dela ti odnosi bivaju narušeni a pojedinci povređeni, odnosno oštećeni.

Utoliko, krivično delo shvaćeno, pre svega, kao nanošenje povreda ljudima, stvara potrebu za popravljanjem i naknadom štete/povrede koja je naneta, čime se nameće pitanje šta se pod popravljanjem povrede/štete podrazumeva i ko je za to odgovoran.

Princip popravljanja štete nastale krivičnim delom

Saniranje posledica krivičnog dela, tj. popravljanje štete prouzrokovane krivičnim delom i odnosa narušenih njegovim izvršenjem je drugi princip koncepta restorativne pravde. Popravljanje štete podrazumeva odgovornost i obaveze, a način na koji se ova pitanja razmatraju u restorativnom pristupu čine jednu od važnih linija razgraničenja u odnosu na tradicionalni krivičnopravni sistem.

Centralno mesto sistema krivičnopravne reakcije zauzima pitanje krivične odgovornosti učinioca krivičnog dela. Pri tome je krivični postupak konstruisan tako da se krivična odgovornost učinioca utvrđuje na osnovu izvedenih dokaza. Međutim, malo se čini u pravcu toga da učinilac prihvati svoju odgovornost za povredu/štetu koju je izvršenjem krivičnog dela prouzrokovao i za njeno popravljanje (Zehr, 2002: 16). Drugim rečima, suština državne reakcije ne bi trebalo da bude u tome da se *utvrdi* postojanje odgovornosti (pasivna odgovornost), već da učinilac *prihvati* odgovornost (aktivna odgovonost) i na taj način pokaže da razume posledice koje je njegovo činjenje/nečinjenje prouzrokovalo. Susret sa žrtvom, razumevanje posledica

učinjenog dela i prihvatanje odgovornosti, čine „mnogo moćnije reformatorsko iskustvo“ (Marshall, 1992, prema Hayes, Daly, 2003) za učinioca, odnosno doprinose njegovom menjanju. Prava odgovornost podrazumeva suočavanje sa onim što je učinjeno i posledicama koje su iza toga nastale. Prihvatanjem odgovornosti, učinilac se ohrabruje u pravcu lične transformacije (na primer, lakše prihvata podvrgavanje lečenju zavisnosti od alkohola ili droga, dolazi do poboljšanja njegovih ličnih kvaliteta i kompetencija i slično), što, pak, predstavlja osnov dobijanja socijalne podrške i omogućava njegovu (re)integraciju u zajednicu.

Prihvatanje odgovornosti ujedno podrazumeva obavezu učinioca da štetu, u što je moguće većoj meri, popravi. Suština ideje popravljanja je da se ono što je uzeto ili uništeno, na neki način, zameni, nadomesti i da se tako ispravi nepravda koja je žrtvi naneta. To može dobro da se uoči na sledećem primeru koji iznosi Thomas (Thomas, 2004, prema Sharpe, 2007: 24): jedan bivši vojnik je pitao budističku časnu sestru na koji način može da se iskupi za uništavanja koja je naneo tokom rata u kome je učestvovao. Ona je odgovorila: „Ako si digao u vazduh kuću, onda izgradi kuću. Ako si digao u vazduh most, izgradi most“. Stoga, da bi popravljanje zaista bilo reparatorno (popravljajuće, obnavljajuće) potrebno je, kako ističe Linda Radzik, da bude izvršeno od strane učinioca, da bude dobrovoljno i da bude nešto više od proste kompenzacije štete koja je naneta krivičnim delom (Radzik, 2007: 193).

Popravljanje je mehanizam za obeštećenje, koje može da se postigne na tri osnovna načina: osveta, odmazda i reparacija (Sharpe, 2007: 25). Osveta kao način obeštećenja nije više u toj meri karakteristična za savremena društva. Odmazda i kažnjavanje su glavna odlika krivičnopravnog sistema i njegovih mehanizama reagovanja na kriminalitet, dok je popravljanje suština restorativnog pristupa. Osnovna razlika između osvete i odmazde sa jedne, i popravljanja, sa druge strane, je što je kod popravljanja fokus na smanjenju bola/patnje na strani žrtve, a ne povećanje bola/patnje učinioca što je, pak, u osnovi svakog kažnjavanja ili osvetničkog ponašanja.

Popravljanje štete, kako primećuju Zehr i Mika, predstavlja kontinuum odgovora na različite potrebe i povrede koje su iskusile žrtve, učinioci i zajednica (Zehr, Mika, 1997: 48). Ono, kako navode Van Ness i Heetderks Strong, obuhvata četiri osnovna elementa: izvinjenje, promenu ponašanja, restituciju (naknadu štete) i velikodušnost učinioca prema žrtvi (Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 81). Popravljanje štete javlja se u dva osnovna oblika: kao materijalna i kao simbolična reparacija, pri čemu je moguće njihovo

međusobno preplitanje. Na primer, materijalna reparacija ne mora da bude po vrednosti ekvivalentna povredi/šteti koja je nastupila kao posledica krivičnog dela, već može da bude i simbolična, te da ima efekat izvinjenja. Materijalno obeštećenje obično podrazumeva povraćaj stvari, finansijsku nadoknadu, popravljanje stvari, te uglavnom dobija formu kompenzacije ili reparacije. Pri tome, kompenzacija obično podrazumeva određenu finansijsku nadoknadu (plaćanje), i to mahom onu koju daje država ili neko treće lice, dok se pod reparacijom, pored plaćanja određenog novčanog iznosa, podrazumevaju i popravljanje, vraćanje ili zamena uništenih stvari ili obavljanje rada ili usluge u korist žrtve ili zajednice i slično, što, uglavnom, pada na teret lica koje je štetu/povredu nanelo.

Sa druge strane, simbolična reparacija za žrtve može ponekada da bude mnogo značajnija u odnosu na materijalnu. Tokom protekle decenije sprovedena su brojna istraživanja u vezi sa žrtvama koja su pokazala da ono što žrtve najviše žele i očekuju nije materijalna reparacija, već upravo simbolična i to pre svega u formi izvinjenja i iskrenog kajanja učinioca (Strang, 2004, prema Sharpe, 2007: 28). Utoliko izvinjenje predstavlja osnovnu, ali ne i jedinu formu, simboličnе reparacije. Simbolična reparacija podrazumeva i izražavanje kajanja za učinjeno delo i nanetu povredu/štetu, izvršenje određene usluge za žrtvu, davanje određenog novčanog iznosa u korist neke dobrotvorne organizacije koju žrtva odabere, ispunjenje rada u korist zajednice, uključivanje učinioca u odgovarajući tretman, iskazivanje velikodušnosti, promenu ponašanja učinioca i slično.

Najzad, važno je istaći da krivično delo stvara određene obaveze i za zajednicu koja je odgovorna za pružanje podrške žrtvi, za vođenje računa o blagostanju svojih članova i za održavanje napora usmerenih ka (re)integrisanju učinioca u zajednicu, što takođe može da doprinese i saniranju posledica krivičnog dela i popravljanju štete i narušenih odnosa.

Imajući sve to u vidu, može se primetiti da popravljanje kao jedan od osnovnih principa restorativne pravde ima četiri osnovne funkcije: vodi direktnom popravljanju štete; potom oslobađanju nevinih, tj. oslobađanju žrtava osećaja krivice za ono što im se dogodilo; prihvatanju odgovornosti za nanetu štetu/povredu, te stvaranju obaveze da se ona popravi, i ponovnom uspostavljanju ravnoteže interesa i potreba koja je krivičnim delom narušena, što je važno za povraćaj poverenja, dostojanstva, samopouzdanja i žrtve i učinioca (Sharpe, 2007: 28). Popravljanje štete u restorativnom smislu ne znači jednostranu akciju učinioca, već podrazumeva interakciju učinioca,

žrtve i zajednice, odnosno, komunikaciju, prihvatanje odgovornosti za nastalu štetu i njeno popravljanje, ali i ličnu transformaciju učinioca (Radzik, 2007: 197). Stoga, kako zaključuju Johnstone i Van Ness, popravljanje štete utire put za oproštaj i pomirenje, reintegraciju i oporavak, što su ujedno i ključne vrednosti restorativnog pristupa reagovanju na kriminalitet (Johnstone, Van Ness, 2007: xxi).

Princip učešća

Zagovornici restorativne pravde su od samog početka razvoja ovog koncepta kritikovali konvencionalni krivičnopravni sistem, između ostalog, i zato što nije uspeo da uključi i ohrabri one koji su najneposrednije pogođeni krivičnim delom, misleći pri tome i na žrtvu i na učinioca i na članove mikro i makro zajednice (Sawin, Zehr, 2007: 41). Stoga se kao treći princip restorativne pravde navodi princip učešća.

Restorativna pravda teži aktivnom uključivaju svih zainteresovanih strana u razrešenje situacije nastale krivičnim delom. U literaturi se za zainteresovane strane obično koristi termin nosioci (*stakeholders*), koji mogu da budu *direktni*, tj. žrtva i učinilac, i *indirektni* – članovi porodice žrtve i učinioca, njihovi prijatelji, lokalna zajednica, pa čak i predstavnici krivičnopravnog sistema (Sawin, Zehr, 2007: 42). Međutim, jedno od konceptualnih pitanja oko koga postoje izvesna neslaganja odnosi se upravo na krug učesnika u restorativnom programu. Tako jedna grupa autora smatra da ključni akteri treba da budu samo ona lica koja su neposredno pogođena jednim krivičnim događajem, tj. učinilac i žrtva, kao što je slučaj sa polaznom premisom koncepta koji je izložio Nils Christie. Drugu grupu bi činili oni koji proširuju krug učesnika i na one koji su indirektno pogođeni krivičnim delom ili su iz drugih razloga zainteresovani za određeni slučaj: osobe kojima je stalo do učinioca i žrtve (porodica, prijatelji), oni koji vode računa o ispunjavanju obaveza koje učinilac prihvati, te odlučuju o daljem postupanju (policija, tužilaštvo, sud), kao i oni koji bi mogli da doprinesu rešavanju problema ali nisu ni u kakvoj vezi ni sa učinicem ni sa žrtvom (službe za žrtve, zajednica, savetnici i slično) (Gavrielides, 2007: 41).

Sužavanje kruga učesnika samo na žrtvu i učinioca rezultira nerazdvajanjem krivičnih dela od građanskih sporova. To može da vodi umanjivanju značaja krivičnog dela, ali i neadekvatnom sagledavanju

posledica koje je ono izazvalo, a koje ne moraju nužno da se ograniče samo na povrede žrtve, već mogu i obično imaju implikacije i na širu zajednicu. Sa druge strane, pak, preterano proširivanje kruga lica koja učestvuju u jednom restorativnom programu može da doprinese unošenju osvetničkih stavova, te da vodi „despotizmu zajednice" (Dignan, 2002, prema Gavrielides, 2007: 41) ili čak preuzimanju monopola kažnjavanja od strane države. Imajući to u vidu, moglo bi se reći da je potrebno naći pravu meru određivanja kruga učesnika koji imaju aktivni legitimitet u jednom restorativnom programu. Upravo to i pokazuju primeri različitih restorativnih progama koji se danas primenjuju u brojnim zemljama.

Krug učesnika jednog restorativnog programa zavisiće od vrste programa, odnosno procesa u koji se nosioci uključuju. Najuži krug nosilaca (žrtva, učinilac, posrednik) biće uključen u posredovanje između žrtve i učinioca, dok će taj broj biti sve širi kako se ide ka porodičnim i društvenim raspravama, potom krugovima mirotvorstva i kažnjavanja. Zagovornici restorativne pravde posebno upozoravaju na to da, iako je učešće onih koji su pogođeni krivičnim delom korisno, problematično može da bude uključivanje širokog kruga ljudi bez jasnih kriterijuma i odgovornosti. Drugim rečima, svako nekritičko proširivanje kruga učesnika, proširuje krug onih koji mogu da učestvuju u procesu odlučivanja, pa to može da rezultira udaljavanjem od centralnih figura procesa – žrtve i učinioca, odnosno do distanciranja od njihovih potreba.

Mehanizmi restorativne pravde, pre svega oni koji se zasnivaju na restorativnom procesu, konstruisani su upravo tako da povećavaju mogućnosti za razmenu informacija, aktivno učešće, dijalog i međusobno razumevanje žrtve i učinioca. Princip učešća obuhvata tako pet ključnih elemenata: susretanje (iako nije uvek nužno), naraciju/dijalog, emocije, razumevanje i sporazum (Van Ness, 2002: 3). Učešće u takvom procesu, za žrtvu može da znači izlaženje u susret njenim potrebama za informacijama, vrednovanjem, restitucijom, svedočenjem, sigurnošću i podrškom. Sa druge strane, u takvom procesu se podstiču oporavak i (re)integracija učinioca u zajednicu, pruža mu se podrška i tretira se s poštovanjem, umanjuju se mogućnosti za njegovim isključivanjem iz društva, tj. lokalne zajednice. Najzad, i članovi zajednice mogu aktivno da se uključe u proces, što može pozitivno da utiče na njeno jačanje, uspostavljanje harmonije i dalje delovanje u pravcu prevencije istih ili sličnih povreda.

U vezi sa principom učešća i davanjem mogućnosti zajednici da aktivno učestvuje u razrešenju konflikta nastalog izvršenjem krivičnog dela, nameće se pitanje šta se podrazumeva pod pojmom „zajednica". Pojam „zajednica" se ponekada vezuje za geografski okvir, te označava neposredno okruženje, pre svega u smislu susedstva, u kome žrtva i/ili učinilac žive, ili u kome je krivično delo izvršeno. Ovakva zajednica bi mogla da se označi kao „lokalna zajednica". Međutim, usled velike mobilnosti i stalne fluktuacije stanovništva, iz perspektive restorativne pravde bi možda trebalo razmišljati o zajednici kao negeografskom pojmu. Drugim rečima, pojam zajednice vezivati za ljude i njihove međusobne odnose. Danas se sve više o zajednici govori kao o zajednici onih koji brinu, tako da se primat daje vezama i odnosima među pojedincima. Tako, na primer, McCold i Wachtel smatraju da je „zajednica osećanje, percepcija povezanosti – personalne povezanosti i sa drugim individuama i sa grupom... stvaranje zajednice uključuje zato stvaranje veza među ljudima" (McCold, Wachtel, 2003: 294-295). U najširem smislu, pojam „zajednica" označavao bi društvo kao celinu. Pri tome, lokalna zajednica i zajednica koja brine bi mogle da se posmatraju kao zajednice u užem smislu, koje karakteriše jedinstven interes, te, kako navodi Braithwaite, mogle bi da se označe i zajedničnim pojmom, i to kao „zajednice interesa" (Braithwaite, 1989: 172-173). Zajednice interesa karakteriše zajednički osećaj pripadnosti, obaveza i odgovornosti njenih članova, te se u kontekstu restorativne pravde, većina njenih zagovornika upravo opredeljuje za uže shvatanje pojma zajednice, govoreći o tzv. mikrozajednicama ili zajednicama koje brinu za žrtvu i učinioca. Upravo takve zajednice predstavljaju važan izvor neformalne socijalne kontrole i društvene podrške i žrtvama i učiniocima, što obezbeđuje njihov oporavak i reintegraciju (McCold, Watchel, 2003: 296-297).

Princip učešća obezbeđuje mogućnost da strane koje su zainteresovane za rešavanje konkretnog slučaja same razmotre i odluče šta je to što smatraju bitnim za diskutovanje i razrešavanje. Pri tome, važno je imati na umu da princip učešća ne podrazumeva samo situacije u kojima dolazi do susretanje nosilaca licem u lice, već postoje i drugi načini uključivanja u proces, na primer, putem pisama, video-konferencijske veze, telefona i slično (Sawin, Zehr, 2007: 47). Princip učešća doprinosi daljem osnaživanju učesnika procesa, promoviše dijalog i ohrabruje zajedničko rešavanje problema. Da bi se to postiglo, učešće u programu restorativne pravde mora da bude dobrovoljno, jer se tako postiže veća sigurnost da u ovom programu može da dođe do pomirenja, restoracije i oporavka.

Princip reintegracije

Četvrti princip restorativne pravde je princip reintegracije. Restorativna pravda je konstruktivan odgovor na kriminalitet koji teži maksimalnom reintegrisanju učinioca u zajednicu, a ne njegovom isključivanju i stigmatizaciji. Sa druge strane, ona teži i potpunoj reintegraciji žrtve, koja je često marginalizovana, diskriminisana ili stigmatizovana u svojoj sredini, što svakako nepovoljno utiče na proces njenog oporavka. Stoga se u ovom domenu čini važnom uloga različitih službi koje pružaju podršku žrtvama, ali i onih koje, kroz različite programe, mogu da pruže pomoć i podršku učiniocima.

Reintegracija podrazumeva priznavanje ljudskog dostojanstva i vrednosti i žrtve i učinioca, obezbeđivanje pomoći i podrške i davanje moralnih i duhovnih putokaza za dalji život u datoj zajednici (Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 100). Pri tome, reintegracija ne znači pasivno prisusvo žrtve i/ili učinioca u zajednici, već njihovo prihvatanje kao punopravnih, produktivnih članova, koji daju svoj doprinos njenom daljem razvoju.

Za ostvarivanje osnovnih principa restorativne pravde, te za njenu primenu i uspeh, neophodnim se čini transformacija uloge i odnosa zajednice (društva) i državnih struktura. Drugim rečima, postoji potreba za restruktuiranjem samog sistema i uloge stručnjaka u pravosudnom sistemu, i obezbeđivanjem veće uloge zajednice u restorativnom odgovoru na kriminalitet. Kako navode Van Ness i Heetderks Strong, u procesu dostizanja ili ostvarivanja pravde, uloga države, tj. vlasti je u očuvanju reda, dok je uloga zajednice (društva) u uspostavljanju pravednog mira, te se značajnim čini njihovo zajedničko delovanje u odgovoru na kriminalitet (Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 42-43).

Ciljevi, vrednosti i karakteristike restorativne pravde

U najširem smislu posmatrano, cilj restorativne pravde mogao bi da se sagleda kao transformisanje načina na koji savremeno društvo posmatra i reaguje na kriminalitet i druga društveno neprihvatljiva ponašanja (Johnstone, Van Ness, 2007a: 5). Njenom primenom nastoji se da se postojeći punitivni sistem reakcije i kontrole kriminaliteta maksimalno zameni ili dopuni

društveno baziranom, reparatornom, odnosno obnavljajućom pravdom i društvenom kontrolom.

U užem, pak smislu, restorativna pravda za cilj ima naknadu štete i popravljanje odnosa narušenih krivičnim delom, a ne kažnjavanje učinioca i odmazdu. Osnovni cilj restorativne pravde bi mogao da se dalje konkretizuje kroz sledeće posebne ciljeve (Marshall, 2003: 29):

- izlaženje u susret potrebama (direktnih i indirektnih) žrtava (materijalnim, finansijskim, emocionalnim, društvenim potrebama);
- prevencija povrata putem reintegracije učinioca u zajednicu;
- davanje mogućnosti učiniocu da prihvati odgovornost za svoje postupke;
- aktiviranje lokalne zajednice u pogledu podržavanja rehabilitacije učinioca i žrtve, i prevencije kriminaliteta, i
- obezbeđivanje načina, modela za sprečavanje eskalacije legalne pravde, odnosno, sudskih postupaka koji su povezani sa velikim troškovima, dugim trajanjem i slično.

Zehr ističe da restorativna pravda ima tri osnovna cilja: ona teži da prenese moć odlučivanja u ruke onih koji su najviše pogođeni krivičnim delom, potom da dovede do popravljanja štete/povrede prouzrokovane krivičnim delom i da deluje u pravcu specijalne prevencije i to kroz rehabilitaciju i reintegraciju učinioca (Zehr, 2002).

Upravo u tome što restorativna pravda ne ide ka tome da pogoršava ili produbljuje konflikte i strukturalnu nepravdu, već teži popravljanju odnosa narušenih krivičnim delom i uspostavljanju harmonije, leži jedna od njenih ključnih vrednosti. U tom smislu, primena restorativne pravde donosi korist svim stranama u sukobu, tj. učiniocu, žrtvi i zajednici, a njene vrednosti mogu da se okarakterišu kao: učenje, oporavak, popravljanje i restoracija (obnavljanje) žrtve, učinioca i njihovih zajednica.

Koncept restorativne pravde je, delom, upravo i ponikao na razmatranju, s jedne strane, potreba koje izvršeno krivično delo stvara, a sa druge, uloga koje za različite strane iz toga proističu. Zagovornici restorativne pravde su pokazali zabrinutost za to što se u krivičnom postupku u veoma malom procentu izlazi u susret potrebama strana koje su, direktno i/ili indirektno, povezane sa izvršenim krivičnim delom, dok se, sa druge strane, zapaža veoma restriktivno tumačenje legitimiteta učesnika u postupku (Zehr, 2002: 13). Nasuprot tome, restorativna pravda je daleko više usmerena na potrebe sve tri navedene

strane, nego na ono što učinilac „zaslužuje“ zbog izvršenog krivičnog dela.[8] Umesto fokusiranja na krivicu i kaznu, što je karakteristika krivičnog postupka, restorativna pravda se fokusira na jednakost i ravnotežu interesa i potreba svih strana. Krivično delo proizvodi čitav niz posledica, odnosno povreda: imovinska (materijalna) šteta, fizičke povrede, psihički bol/patnja, ali i povrede društvenog i javnog života i posledice po socijalni život učinioca prouzrokovan krivičnim delom (kidanje socijalnih veza) (Walgrave, 2002). Stoga se o popravljanju štete i odnosa narušenih krivičnim delom može govoriti iz perspektive žrtve, učinioca i društva, čime se ujedno izlazi u susret potrebama svake od navedenih strana koje su nastale nakon što je krivično delo izvršeno (Walgrave, 2003).

Kako navodi Braithwaite, za žrtvu popravljanje znači saniranje povreda, popravljanje i/ili naknadu štete, povraćaj osećaja sigurnosti i dostojanstva, osnaživanje, demokratičnost, osećaj da je pravda zadovoljena, kao i dobijanje društvene podrške (Braithwaite, 2003: 86-88). To se, pak, ostvaruje kroz aktivno uključivanje u dijalog i proces iznalaženja rešenja za nastali sukob, što daje mogućnost žrtvi da bude saslušana, poštovana i priznata kao žrtva; potom, kroz mogućnost da dobije odgovore na određena pitanja, potvrdu da nije ona kriva za ono što joj se dogodilo, ali i izvinjenje od učinioca (moralna satisfakcija žrtve). Na taj nači se daleko brže može povratiti žrtvi vera u ljude i poverenje u društveni sistem koji treba da je prepozna i prizna kao žrtvu, osnaži i zaštiti. Rezultati pojedinih istraživanja, odnosno evaluacije programa posredovanja između žrtve i učinioca pokazuju da ono što žrtve (i od tradicionalnog krivičnopravnog sistema) žele je mogućnost da izraze svoja osećanja, da budu saslušane, priznate i poštovane, kao i da njihova mišljenja/stavovi budu uzeti u obzir prilikom donošenja odluke, a da ne budu tretirani samo kao svedoci, odnosno, puki izvori dokaza (Wemmers, Cyr, 2003: 6-9). Drugim rečima, „restorativni pristup ne mora da bude samo izvor zadovoljstva, već i oporavka" (Bolivar, 2013: 193).

„Popravljanje“ za učinioca znači povraćaj dostojanstva i to kroz suočavanje sa sramotom zbog nanete povrede, odnosno štete (tzv. teorija

[8] Drugim rečima, restorativna pravda je suštinski drugačiji pristup u odnosu na tzv. *just deserts* pristup, prema kome učinilac zaslužuje da bude kažnjen, tj. da trpi bol i patnju zbog onoga što je učinio žrtvi izvršivši krivično delo. Ključni princip kojim se rukovode pristalice ovog pristupa je princip proporcionalnosti (srazmernosti). Oni smatraju da upravo postupanje države prema učiniocu krivičnog dela, oličeno u kazni, koja je proporcionalna šteti, patnji, povredi koju je učinilac naneo žrtvi omogućava jednaku i pravičnu distribuciju pravde.

reintegrativnog osramoćivanja), prihvatanje odgovornosti za posledice koje je izazvao svojim ponašanjem i izvinjenje žrtvi. Pored toga, povraćaj osećaja sigurnosti, osnaživanje i društvena podrška mogu da budu od značaja za prevenciju budućeg kriminalnog ponašanja, što ujedno može da bude i jedna od koristi za samu zajednicu, koja je takođe tu da pruži podršku i žrtvi i učiniocu kako bi se uspešno reintegrisali u lokalnu sredinu. Osim toga, učinilac se ne stigmatizuje, teži se da se i njemu povrati izgubljeno dostojanstvo, a to se može na najbolji način ostvariti putem suočavanja sa posledicama koje je krivično delo nanelo žrtvi i prihvatanjem odgovornosti kako za nanetu štetu/povredu tako i za njihovo popravljanje, čime se, pak, stvaraju uslovi za potpunu reintegraciju učinioca u zajednicu.

Uspostavljanjem ravnoteže između potreba i interesa učinioca i žrtve popravlja se celokupan odnos u zajednici. To ujedno doprinosi uspostavljanju mira i kohezije u zajednici, povraćaju osećaja sigurnosti među njene članove, i vodi podizanju svesti o ulozi lokalne zajednice u prevenciji kriminaliteta. Time se postavlja dobar osnov za prihvatanje i učinioca i žrtve od strane društvene sredine, njihovo uključivanje u socijalne kontakte, smanjenje straha od kriminaliteta među građanima i prevenciju novih viktimizacija. Restorativni programi se smatraju efikasnijim i ekonomičnijim načinom rešavanja krivičnih slučajeva u odnosu na skupu mašineriju krivičnopravnog sistema.

Restorativni pristup tako ima čitav niz vrednosti za svaku od zainteresovanih strana, odnosno strana koje su, direktno i/ili indirektno, umešane u konflikt nastao izvršenjem krivičnog dela. Prema Braithwaite-u, sve vrednosti o kojima se govori, moguće je svrstati u tri osnovne grupe (Braithwaite, 2002: 163-165).

Prvu grupu čine vrednosti koje bi mogle da se okarakterišu kao osnovne proceduralne garancije (procesne vrednosti), i to: odsustvo dominacije, osnaživanje, slušanje s poštovanjem i uvažavanjem, jednaka briga za sve učesnike, prihvatanje odgovornosti, mogućnost žalbe, i poštovanje osnovnih ljudskih prava proklamovanih relevantnim međunarodnim dokumentima.

Druga grupa obuhvata vrednosti koje čine suštinu restorativnog pristupa, u pogledu kojih postoji saglasnost proponenata restorativne pravde, a koje, pak, čine osnov za ubeđivanje društva i javnosti o potrebi, mogućnostima i značaju ovog vida reagovanja na kriminalitet. U ovu kategoriju spadaju: ponovno uspostavljanje ljudskog dostojanstva, sigurnosti, odnosa narušenih krivičnim delom, osećaja pripadnosti zajednici, slobode,

emocija, brige i empatije, poštovanja, mira, što sve može da doprinese sprečavanju budućih nepravdi.

Treću grupu vrednosti čine one koje mogu da se pojave tokom programa restorativnog karaktera, kao što su izvinjenje, oproštaj, milost, kajanje i slično. Ovo su vrednosti koje se promovišu, ali za čiju manifestaciju je potrebno odgovarajuće okruženje, koje se promovisanjem prethodne dve grupe vrednosti može obezbediti.

Kako navodi Kay Pranis, procesne vrednosti restorativne pravde, kao što su poštovanje, nedominacija, dostojanstvo svake individue, inkluzija, odgovornost, humanost, međusobna briga, reparacija i slično, podstiču dobre odnose u grupama i pomažu da do izražaja dođu individualne vrednosti članova date grupe, oličene u poštovanju, iskrenosti, saosećajnosti, otvorenosti, strpljenju i tome slično (Pranis, 2007: 72).

Imajući sve to u vidu, restorativnu pravdu bi mogli da okarakterišemo kao:

- fleksibilan odgovor na okolnosti koje su nastale izvršenim krivičnim delom, a koje se tiču i žrtve i učinioca, pri čemu se svaki slučaj tretira kao svojstven i rešava na sebi primeren način;
- odgovor na kriminalitet koji uvažava dostojanstvo i jednakost strana u sukobu, razvija poverenje i razumevanje i promoviše izgradnju socijalog mira i harmonije kroz „izlečenje/oporavak“ žrtve, učinioca i zajednice;
- moguća alternativa postojećem krivičnopravnom sistemu i stigmatizaciji do koje u njemu dolazi;
- pristup koji može da bude komplementaran sa postojećim krivičnim postupkom i sankcijama koje se u njemu izriču;
- pristup koji je orijentisan na rešavanje problema, odnosno koji se fokusira na uzroke kriminalnog ponašanja a ne samo na posledicu koja je iz toga proizašla;
- pristup koji uzima u obzir povrede i potrebe žrtava;
- pristup koji ohrabruje učinioca da sagleda posledice koje je njegovo kriminalno ponašanje prouzrokovalo, kao i da prihvati odgovornost za popravljanje štete koja je nastala;
- fleksibilan i raznolik pristup koji je moguće modifikovati i prilagoditi konkretnim okolnostima, odnosno, različitim pravnim sistemima i principima na kojima se nacionalni krivičnopravni sistemi baziraju;

- pristup koji je pogodan za reagovanje u slučajevima različitih učinilaca i različitih krivičnih dela, čak i u slučajevima najtežih oblika kriminaliteta;
- oblik reagovanja koji prepoznaje značaj uloge zajednice u prevenciji i kontroli kriminaliteta (UNODC, 2006: 7-8).

Kritika restorativne pravde i odgovori na nju

Restorativna pravda predstavlja odgovor na nešto što je učinjeno; ona je reaktivnog karaktera, što je ne razlikuje od klasičnog krivičnopravnog sistema. Međutim, za razliku od tradicionalnog krivičnog prava i krivičnopravnog sistema, restorativna pravda je mnogo više okrenuta budućnosti. Krivično delo jeste povod aktiviranja restorativnih mehanizama, ali se njima ne deluje na posledicu, već na njene uzroke. Zato restorativna pravda teži da restaurira, odnosno popravi posledice prošlog događaja (izvršenog krivičnog dela), odnosno da uspostavi balans između potreba i interesa svih zainteresovanih strana (žrtve, učinioca i članova zajednice), kako bi se obezbedio oporavak žrtve, delovalo u pravcu prevencije budućih kriminalnih ponašanja i uspostavila harmonija u zajednici koja je narušena izvršenjem krivičnog dela. Restorativna pravda je obnavljajuća pravda, što bi i bio prevod engleskog naziva *restorative justice*.

I pored izvesnih razlika u shvatanju restorativne pravde, uočava se da ona za većinu zagovornika ipak predstavlja konstruktivan odgovor na kriminalitet, koji teži popravljanju štete/povreda i narušenih odnosa kao posledica izvršenog krivičnog dela, a ne odmazdi i kažnjavanju, odnosno produbljivanju konflikta i strukturalne nepravde. Ovo posebno dolazi do izražaja kada se govori o osnovnim principima restorativne pravde. Naime, principi na kojima koncept restorativne pravde počiva je ono što restorativnu pravdu razlikuje od tradicionalnog retributivnog odgovora na kriminalitet, jer se potencira aktivno učešće, popravljanje štete i reintegracija kako učinioca, tako i žrtve u zajednicu.

Međutim, i pored vrednosti koje restorativni pristup ima u poređenju sa reagovanjem mehanizmima krivičnog prava, ipak se primećuje da restorativna pravda ima određena ograničenja i da izaziva izvesne dileme.

Prva dilema na koju upućuju kritičari restorativne pravde odnosi se na pitanje šta restorativna pravda nudi, a što je drugačije i efikasnije u odnosu na

klasičnu krivičnu proceduru. Naime, većina ljudi, uključujući žrtve i potencijalne žrtve, od krivičnopravnog sistema prevashodno očekuje da ispravi ono što je krivičnim delom narušeno. Zato se, smatraju kritičari, ljudi okreću organima formalne socijalne kontrole kao institucijama koje mogu da im pomognu u rešavanju problema nastalog krivičnim delom. Ovi zahtevi su sasvim legitimni i njih ne osporavaju ni zagovornici restorativne pravde. Međutim, ono na šta upućuju zagovornici restorativne pravde je da upravo ovo očekivanje krivičnopravni sistem ne uspeva da ispuni, te da se u tom domenu mnogo bolji rezultati mogu ostvariti putem mehanizama restorativne pravde. Svoj stav zagovornici restorativne pravde brane tako što polaze od dva osnovna koncepta: reparatornog/kompenzatornog i punitivnog (Johnstone, 2002: 26-27). Osnovna ideja reparatornog koncepta je da štetu treba da popravi ili nadoknadi onaj ko je nanese, pri čemu reparacija može da bude i simbolična. Sa druge strane, pak, punitivni koncept karakteriše stav da se na neželjeno ponašanje (krivično delo) reaguje drugim neželjenim ponašanjem, tj. nanošenjem, uslovno rečeno, povrede učiniocu koja treba da je srazmerna povredi koju je on naneo žrtvi, i to u vidu kazne. Kazna tako predstavlja namerno nanošenje bola/patnje licu koje izvrši krivično delo (Christie, 2006: 6), odnosno, ona je „društveni izbor a ne prirodan i neophodan odgovor na kriminalitet“ (Johnstone, 2002: 7). Kažnjavanje učinioca može još više da produbi konflikt i ciklus nasilja.

Reagovanje društva klasičnim mehanizmima krivičnog prava kritičari, pak, brane time da društvo insistira na kažnjavanju učinilaca. Međutim, pojedina istraživanja upravo pokazuju suprotno: težnja ili zahtevi javnosti za strožijim kažnjavanjem predstavljaju mit pošto „većina misli da restorativne sankcije... imaju više smisla od retributivnih“ (Walker, Hough, 1988, prema McCold, 2003: 71). Drugim rečima, većina građana, čak i onih koji su bili viktimizirani nekim krivičnim delom, smatra da restorativne mere imaju daleko više smisla u odnosu na retributivne mehanizme reagovanja (McCold, 2003: 70-71), da su žrtve daleko manje zainteresovane za stroge kazne u odnosu na kompenzaciju i konstruktivne sankcije (Ashworth, 2003: 165). Ono što društvo očekuje nakon što je krivično delo učinjeno je reakcija, a reakcija ne mora nužno da znači kaznu i kažnjavanje, već može da podrazumeva konstruktivan odgovor koji bi bio usmeren na sprečavanje povrata (Willemsens, 2003: 34). Polazeći od toga, pojedini zagovornici restorativne pravde smatraju da kazna zatvora nije adekvatna mera te je treba dopuniti reparacijom (Meier, 1998, prema Johnstone, 2002: 27), dok drugi stoje na stanovištu da prvo treba da se razmotri mogućnost reparacije i

kompenzacije, a tek potom eventualnog kažnjavanja, u kom slučaju bi pitanje koliko patnje treba naneti učiniocu moralo da se posmatra u širem kontekstu (Christie, 1977, prema Johnstone, 2002: 27). Neki autori, kao što je Braithwaite (Johnstone, 2002: 27), idu za tim da bi u budućnosti kažnjavanje trebalo da bude potpuno marginalizovano, čak i ukinuto i zamenjeno restorativnom pravdom.

Međutim, ovako radikalni predlozi vodili bi, kako navode kritičari, potpunoj trivijalizaciji krivičnih dela, pa ne bi naišli na prihvatanje od strane većeg dela javnosti. Ova kritika se čini sasvim ispravnom, jer postoje određena ponašanja za koja restorativni pristup ne bi mogao da bude jedini način reagovanja, te bi se tu dalo prikloniti stavu, koji zastupa Nils Christie, da restorativna pravda nikada neće moći u potpunosti da preuzme funkciju krivičnog prava, te da će krivično pravo i krivični sudovi uvek postojati. Pri tome, krivičnopravnu reakciju treba smanjiti u što je moguće većoj meri i upotpuniti je i, kada je moguće, zameniti, nekim od restorativnih programa. Uz to, modernim društvima još uvek treba krivično pravo, kao neka vrsta instrumenta države u pogledu određivanja koja su ponašanja opasna da bi zahtevala državnu reakciju, čime se opravdava postojanje krivičnopravnog sistema i kažnjavanja.

Drugo očekivanje javnosti od krivičnopravnog sistema je da ih zaštiti od kriminalnih ponašanja. U praksi se to čini tako što se učinioci krivičnih dela kontrolišu na različite načine: izricanjem kazne zatvora, čime se na neko vreme isključuju iz društvene sredine, potom, kroz određivanje mera nadzora, medicinskih i drugih terapeutskih programa i slično. Sa druge strane, oni koji su potencijalni učinioci pokušavaju da se drže pod kontrolom putem objavljivanja činjenica o tome šta se dogodilo onima koji su neko krivično delo izvršili, tj. koja kazna im je izrečena. Zagovornici restorativne pravde ne smatraju ove načine kontrole učinilaca i zaštite građana efikasnim, čak smatraju da mogu da budu i kontraproduktivni. Oni, pak, stoje na stanovištu, da se efikasnija zaštita društva može obezbediti putem programa koji vode reintegrativnom osramoćivanju, potom, programa koji su usmereni na osnivanje grupa podrške učiniocima, koje bi mogle da prate učinioce i intervenišu u situaciji kada njihovo ponašanje postane rizično za datu sredinu i slično (Cayley, 1998, prema Johnstone, 2002: 28).

Međutim, ovakva zalaganja zagovornika restorativne pravde se, prema mišljenju kritičara, čine prilično optimističnim, jer takvi programi mogu da opstanu samo u zajednicama sa jakim osećajem pripadnosti i

jedinstva i međusobne brige za članove, što nije karakteristika modernih društava. Drugo, smatra se da je primena takvih modela ograničena, da nije moguća u svim situacijam. Čak i kada bi ovakvi načini obezbeđivanja zaštite od kriminalnog ponašanja našli svoju punu primenu, postoji bojazan da bi to rezultiralo tumačenjem da je učinjeno krivično delo, a učinilac je izbegao krivični progon, što bi dalje vodilo opasnosti da se umanji značaj i osećaj da je nešto pogrešno, loše i društevno neprhvatljivo.

Kritičari restorativne pravde stavljaju i nekoliko prigovora u vezi sa rešavanjem krivičnih slučajeva na nivou zajednice u kojoj konflikt egzistira. Lokalne zajednice predstavljaju nehomogene sredine, koje su opterećene brojim različitostima, nejednakostima, sukobima i predrasudama. U tome leži jedan od argumenata u prilog reševanju krivičnih slučajeva pred nadležnim državnim organima, koji bi trebalo da budu nepristasni i neutralni, te da na pravedniji način razreše dati slučaj. Sa druge strane, ističe se da rešavanje krivičnih slučajeva u lokalnoj zajednici vodi daljoj trivijalizaiji i minimizaciji samog problema i pojedinih formi viktimizacije, pa tako i slabljenju već oslabljenih strana u sukobu, pre svega žrtve.

Drugi prigovor se odnosi na poštovanje prava osumnjičenog. Polazi se od toga da je krivični postupak zasnovan na određenim načelima kojima se, između ostalog, pružaju procesne garancije osumnjičenom. Dilema je da li se ta prava priznaju i poštuju u restorativnom programu, pre svega onom koji podrazumeva proces. Ovo je veoma važno pitanje jer ako se ne obezbedi poštovanje prava osumnjičenog, on bi mogao da se dovede u nepovoljniji položaj u odnosu na onaj koji ima u krivičnom postupku. To bi vodilo drugoj vrsti disbalansa i onemogućilo bi dolaženje do odgovarajućeg rešenja situacije nastale krivičnim delom.

Treći prigovor ili dilema koju navode pojedini autori odnosi se na pitanje „principijelnog kažnjavanja“ (von Hirsch i Ashworth, 1998, prema Johnstone, 2002: 31). Uspostavljanje pravde nalaže izricanje kazne učiniocima shodno određenim principima: vrsta i visina kazne treba da je srazmerna vrsti i veličini povrede/štete nastale krivičnim delom, dok bi, sa druge strane, kazne izrečene u istim ili sličnim slučajevima trebalo, manje ili više, da budu jednake. Diskutabilno je da li je moguće pridržavati se ovog principa u programima restorativnog karaktera, kada se ima na umu da se svaki slučaj tretira kao slučaj za sebe i razrešava na način koje strane u sukobu smatraju najadekvatnijim, odnosno, kako navodi Braithwaite (Braithwaite, 1994, prema

Johnstone, 2002: 31), iznalaženje rešenja konkretnog problema, karakteriše „demokratska kreativnost“.

U odgovoru na ove prigovore, zagovornici restorativne pravde reaguju time što ističu da programi restorativnog karaktera nemaju za cilj kažnjavanje, pa stoga nije ni potrebno primenjivati principe na kojima se zasniva izricanje kazni u tradicionalnom krivičnom postupku. Međutim, kritičari u tom delu insistiraju na primeni određenih principa, nevezano za to kako se zove mera koja se primenjuje u konkretnom slučaju, tj. da li se govori o tretmanu, reparaciji ili nečem trećem, jer su sve to mere kojima se zapravo reaguje na kriminalno ponašanje.

Najzad, prema mišljenju kritičara, jedan od prigovora koji može da se stavi restorativnom pristupu, posebno u smislu njegove primene kao alternative krivičnom gonjenju i institucionalnim sankcijama, je da dovodi do širenja kruga onih koji su uhvaćeni u mrežu penalne kontrole (Cohen, 1985, prema Johnstone, 2002: 32). Konstantno širenje mreže socijalne kontrole, vodi, pak, smanjenju ljudskih prava i sloboda, što je u suprotnosti sa stalnom tendencijom njihovog proširivanja i zalaganja za poštovanjem.

Međutim, na ove kritike se može reagovati konstatacijom da restorativna pravda nije alternativa konvencionalnom krivičnopravnom sistemu, već je komplementaran oblik reagovanja. Takođe, većina argumenata koji govore o opasnostima ili ograničenjima restorativne pravde to čine iz pozicije učinilaca, njihovog položaja i prava, zanemarujući pri tome žrtve. Restorativna pravda je upravo pristup koji žrtvama daje osećaj da su osnažene, da same učestvuju u razrešenju problema koje je krivično delo prouzrokovalo. Sem toga, i međunarodni dokumenti postavljaju niz standarda i principa za primenu i realizaciju programa restorativne pravde, koji bi trebalo da obezbede zaštitu svih učesnika od ovih opasnosti i da obezbede odgovarajuću kontrolu nad restorativnim procesima.

Da bi se u što je moguće većoj meri kritički sagledale mogućnosti i značaj restorativnog pristupa, potrebno je analizirati programe koji se danas primenjuju u brojnim zemljama, kao i odnos restorativne pravde i postojećeg krivičnopravnog sistema. To svakako može da pomogne razumevanju koncepta restorativne pravde i omogući da njeni mehanizmi budu prihvaćeni u jednom pravnom sistemu i da nađu svoju punu primenu.

Restorativna pravda i međunarodnopravna regulativa[9]

Tokom protekle dve decenije, međunarodna zajednica je učinila značajan pomak u podizanju društvene svesti o konceptu restorativne pravde i njenim pojedinim programima. Primenu restorativne pravde kao odgovora na kriminalitet podstiču brojni međunarodni dokumenti doneti na nivou Ujedinjenih nacija, Saveta Evrope, Evropske unije, ali i pojedinih (regionalnih) nevladinih organizacija, posebno onih koje se zalažu za poboljšanje položaja žrtava kriminaliteta, poput Evropske podrške žrtvama. Ovim dokumentima postavljaju se odgovarajući standardi u pogledu pravnog regulisanja i praktične primene programa restorativne pravde, čime se sugerišu pravci daljih reformi savremenih krivičnopravnih sistema. Imajući to u vidu, u ovom poglavlju se ukazuje na ključne međunarodne i evropske dokumente, kojima se postavljaju standardi za primenu restorativne pravde.

Međunarodni i evropski dokumenti relevantni za primenu restorativne pravde

Pravni osnov, smernice i standardi za primenu restorativne pravde u odgovoru na kriminalitet postavljeni su brojim međunarodnim i evropskim dokumentima, kao što su: Deklaracija UN o osnovnim principima pravde za žrtve kriminaliteta i zloupotrebe moći (1985),[10] Preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope br. R (85) 11 o položaju žrtve u okviru krivičnog prava i krivičnog postupka (1985), Preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope br. R (99) 19 o primeni posredovanja u krivičnim stvarima, Bečka

[9] Ovaj deo se, uz određene izmene i dopune, u osnovi oslanja na rad Ćopić, 2009.
[10] UN General Assembly A/RES/40/34, 29 November 1985, dostupno na http://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r034.htm

deklaracija o kriminalitetu i pravdi: u susret izazovima 21. veka (2000),[11] Okvirna odluka Evropske unije o položaju žrtava u krivičnom postupku (2001),[12] koja je zamenjena Direktivom Evropske unije o uspostavljanju minimalnih standarda o pravima, podršci i zaštiti žrtava kriminaliteta (2012),[13] Rezolucija UN o osnovnim principima primene programa restorativne pravde u krivičnim slučajevima (2000 i 2002),[14] Preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope Rec (2006) 8 o pomoći žrtvama kriminaliteta (2006), Dokument Evropske podrške žrtvama o položaju žrtve u procesu posredovanja (2005).

Prvu grupu dokumenata čine oni koji više načelno ukazuju, odnosno, preporučuju primenu restorativne pravde i to prevashodno u formi posredovanja između žrtve i učinioca, ne razrađujući principe i standarde za njihovu primenu u praksi. To su dokumenta koja se bave žrtvama kriminaliteta na jedan širi način, odnosno pojedinim pitanjima vezanim za položaj, prava i zaštitu žrtava, te samo delom uključuju odredbe u vezi sa restorativnom pravdom i/ili njenim pojedinim formama. To upućuje na zaključak da međunarodna zajednica nastoji da kroz ove dokumente ukaže na to da restorativna pravda treba da bude više usmerena na žrtve i njihove interese, što je došlo do izražaja i u *Direktivi EU o uspostavljanju minimalnih standarda o pravima, podršci i zaštiti žrtava kriminaliteta.* Iako takav pristup nailazi na kritike, jer restorativna pravda ipak treba da teži uspostavljanju ravnoteže između strana u sukobu uz vođenje brige o interesima i žrtve i učinioca (Lauwaert, 2013: 423), on je ipak i značajan kako bi se osigurala odgovarajuća pozicija žrtve u restorativnim programima, da ne budu zapostavljene i marginalizovane kao u krivičnom postupku. Drugu grupu, pak, čine dokumenti koji su direktno fokusirani na restorativnu pravdu, odnosno, koji se bave pojedinim restorativnim pristupima, posebno posredovanjem između žrtve i učinioca, detaljnije razrađujući smernice, standarde i principe za njihovu primenu.

---

[11] UN General Assembly Resolution A/RES/55/59, 17 January 2001, dostupno na http://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/Crime_Resolutions/2000-2009/2000/General_Assembly/A-RES-55-59.pdf

[12] 2001/220/JHA: Council Framework Decision of 15 March 2001 on the standing of victims in criminal proceedings, dostupno na http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32001F0220

[13] Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council, dostupno na http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1421925131614&uri=CELEX:32012L0029

[14] ECOSOC Resolution 2002/12,dostupno na http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2002/resolution%202002-12.pdf

Većina pomenutih međunarodnih i evropskih dokumenata spada u tzv. meko pravo (*soft law*), odnosno, nisu pravno obavezujući za države. Pa ipak, oni predstavljaju značajan pokretač država u procesu reformi postojećih pravnih sistema. U tom smislu, ova dokumenta služe kao vodič u procesu reforme i usklađivanja domaćeg pravnog okvira sa proklamovanim standardima i principima, s jedne strane, i kao indikator za procenu progresa u određenoj oblasti, sa druge strane (Groenhuijsen, Letschert, 2006: 5). Utoliko ona „ipak imaju određenu političku težinu jer se zasnivaju na očekivanju da će njihove odredbe biti poštovane kako od strane pojedinih država, tako i od strane međunarodne zajednice" (Nikolić-Ristanović, Dokmanović, 2005: 12).

Međunarodni i evropski dokumenti o položaju, pravima i zaštiti žrtava

Deklaracija UN o osnovnim principima pravde za žrtve kriminaliteta i zloupotrebe moći (1985) predviđa da se, kada god je moguće, primene neformalni mehanizmi za rešavanje konflikata, uključujući posredovanje, arbitražu i običajno pravo i praksu, kako bi se obezbedilo pomirenje među stranama u sukobu i obeštećenje žrtve. Osim toga, predviđa se pravična restitucija za žrtve, tj. nadoknada materijale i/ili nematerijalne štete nastale krivičnim delom, što se smatra jednim od ključnih restorativnih ciljeva.

U *Preporuci Komiteta ministara Saveta Evrope br. R (85) 11 o položaju žrtve u okviru krivičnog prava i krivičnog postupka* (1985) državama članicama se preporučuje sprovođenje istraživanja o prednostima posredovanja i programa pomirenja u slučaju rešavanja krivičnih slučajeva. *Preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope Rec (2006) 8 o pomoći žrtvama kriminaliteta* (2006) sadrži odredbu kojom se preporučuje primena posredovanja, ali uz stavljanje akcenta na zaštitu interesa žrtve, imajući u vidu ne samo dobrobiti od učešća u posredovanju, već i moguće štetne posledice za žrtvu. Najzad, *Bečka Deklaracija UN o kriminalitetu i pravdi* iz 2000. godine ukazuje na potrebu razvoja restorativne politike, procedura i programa, u kojima se poštuju prava, potrebe i interesi žrtava, učinilaca, zajednica i svih drugih strana.

U *Okvirnoj odluci Evropske unije o položaju žrtava u krivičnom postupku* (2001), koja je predstavljala prvi pravno obavezujući dokument o žrtvama za

države članice EU, navodi se da bi države članice trebalo da promovišu primenu posredovanja u krivičnim slučajevima. S tim u vezi, u ovom dokumentu se govorilo o penalnom (kaznenom) posredovanju (*penal mediation*). Pri tome, posredovanje u krivičnim stvarima se određuje kao traganje, pre ili tokom krivičnog postupka, za mogućnim rešenjem, u postupku između žrtve i učinioca uz pomoć treće neutralne strane. Sporazum do koga dođe u procesu posredovanja sudovi treba da uzmu u obzir. Primećuje se da je u ovom dokumentu restorativna pravda shvaćena vrlo usko: svedena je samo na jedan restorativni pristup - posredovanje između žrtve i učinoca. Uz to, primena posredvanja bila je ograničena na krivični postupak, pa njena primena nije bila moguća nakon izricanja sankcije, na primer, kao deo sankcije ili kao deo tretmana. Iz definicije koja je data, takođe se zaključuje da je fokus na ishodu, dok se sam proces, posebno otvaranje mogućnosti za dijalog, komunikaciju između žrtve i učinioca zanemaruje. Najzad, Okvirna odluka je predviđala promovisanje primene posredovanja u odgovarajućim slučajevima, što je davalo osnov zakonodavcima da restriktivno tumače ovu odredbu i ograniče primenu restorativne pravde samo na lakša krivična dela (više o tome u: Lauwaert, 2013: 415).

Okvirna odluka je 2012. godine zamenjena *Direktivom EU o uspostavljanju minimalnih standarda o pravima, podršci i zaštiti žrtava kriminaliteta*, u kojoj se poklanja više pažnje restorativnoj pravdi u odnosu na Okvirnu odluku. Direktiva EU sadrži širu i jasniju definiciju restorativnog pristupa, jasno prepoznaje koristi koju žrtve mogu da imaju od restorativih pristupa i predviđa obavezno informisanje žrtve o dostupnim restorativnim pristupima, kao što su posredovanje između žrtve i učinioca, porodične rasprave i krugovi mirotvorstva (Lauwaert, 2013: 419). Restorativna pravda (restorativni pristup) definiše se kao "svaki proces u kome se omogućava da žrtva i učinilac, uz slobodan pristanak, aktivno učestvuju u rešavanju situacije nastale izvršenjem krivičnog dela uz pomoć treće neutralne strane" (član 2.1(d)). Dakle, akcenat je na participativnom procesu, a ne na ishodu (postizanju sporazuma). Sama definicija je dovoljno široka i ne ograničava restorativni pristup samo na posredovanje između žrtve i učinioca, već otvara prostor i za druge restorativne procese (porodične rasprave, krugove kažnjavanja), iako je zapravo sama definicija gotovo ista kao definicija posredovanja (medijacije) sadržana u *Preporuci Komiteta ministara Saveta Evrope br. R (99) 19 o primeni posredovanja u krivičnim stvarima*.

U članu 4 Direktive predviđena je obaveza informisanja žrtve o dostupnim restorativnim pristupima već od prvog kontakta sa nadležnim

službama, a obim informacija koje se daju, može da zavisi od specifičnih potreba i ličnih prilika žrtve i vrste i težine krivičnog dela, pri čemu se dodatne informacije mogu davati i kasnije. Na ovaj način se izbegava proizvoljnost i procenjivanje da li je restorativna pravda u konkretnom slučaju pogodan način za rešavanje konkretne stvari, pa u zavisnosti od procene, žrtva se (ne)informiše o restorativnom pristupu. Drugo je pitanje da li će obavezivanje nadležnih organa, službi za žrtve i drugih aktera doprineti povećanju primene restorativnih pristupa jer to zavisi i od načina na koji će žrtve biti informisane i da li će im biti data samo kratka informacija o postojanju mogućnosti primene restorativnog pristupa ili će biti detaljno upoznate o njemu (Lauwaert, 2013: 420).

U članu 12, koji se neposredno odnosi na restorativne pristupe, predviđa se da su države članice dužne da preduzmu sve potrebne mere kako bi se žrtva zaštitila od sekundarne viktimizacije i reviktimizacije, kao i od uznemiravanja i osvete u programu restorativne pravde. S tim u vezi, posebno se ističu principi dobrovoljnosti i poverljivosti. Pitanje bezbednosti žrtve mora da bude razmotreno pre otpočinjanja procesa. Pri tome, u Direktivi se naglašava da restorativni pristup može da se primeni samo ako je u interesu žrtve, odnoso da se posebno moraju razmotriti interesi i potrebe žrtve, mogućnost da se povreda sanira i da se spreči novo povređivanje. Sa druge strane, da bi do restorativnog procesa došlo, učinilac mora da se saglasti (prihvati) osnovne činjenice vezane za konkretan slučaj, ali se ne traži priznanje krivice. Sporazum koji se postigne uzima se u obzir u daljem postupku ako do njega dođe, čime se, kako sasvim opravdano primećuje Lauwaert, održava veza između restorativne pravde i krivičnopravnog sistema i „onemogućava da se restorativni pristupi razvijaju potpuno nezavisno" od njega (Lauwaert, 2013: 422).

Međunarodni i evropski dokumenti o restorativnoj pravdi

Rezolucija UN o osnovnim principima primene programa restorativne pravde u krivičnim slučajevima, koju je 2000, a potom u izmenjenoj i dopunjenoj verziji 2002. godine usvojio Ekonomski i socijalni savet Ujedinjenih nacija, predstavlja jedan od ključih dokumenata koji se na sveobuhvatan način bavi pitanjem restorativne pravde, postavljajući standarde i principe za primenu ovog oblika reagovanja na kriminalitet. U

ovom dokumentu se, između ostalog, ukazuje na značajnu ekspanziju programa restorativne pravde širom sveta i ističe da se restorativni programi u najvećem broju slučajeva zasnivaju na „tradicionalnim i običajnim formama pravde koji krivično delo posmatraju prevashodno kao povredu ljudi“ (princip personalizma). Važan korak koji je učinjen usvajanjem ovog dokumenta odnosi se na definisanje restorativne pravde jer usvajanje jedne uniformne, ali dovoljno široke definicije, može da doprinese razumevanju i kvalifikovanju odeđene mere ili programa kao restorativnog, a onda i da posluži kao osnov za ocenu usklađenosti određenih rešenja sa smernicama koje postavlja međunarodna zajednica. Iako se na definiciju restorativne pravde, koja je sadržana u ovom dokumentu poziva u prvom poglavlju ove knjige, treba je istaći još jednom i na ovom mestu jer ona predstavlja osnov za celokupnu dalju analizu restorativnih pristupa.

Dakle, prema odredbama ovog dokumenta, pod restorativnom pravdom podrazumevaju se svi programi koji su bazirani na *restorativnom procesu* i teže ostvarivanju *restorativnih ciljeva*. Restorativni proces podrazumeva uključivanje svih zainteresovanih strana - žrtve, učinioca i članova lokalne zajednice u rešavanje situacije nastale izvršenjem krivičnog dela i iznalaženje adekvatnih rešenja, kao što su posredovanje, pomirenje, rasprave i krugovi mirotvorstva. Restorativni ciljevi, pak, podrazumevaju postizanje sporazuma kao rezultata restorativnog procesa, uključujući naknadu štete, rad u korist zajednice i druge programe koji su osmišljeni tako da omogućavaju reparaciju za žrtve i zajednicu, i reintegraciju za žrtvu i učinioca. Akcenat je na participativnom i inkuzivnom procesu, koji se ne ograničava samo na jedan mogući oblik (posredovanje između žrtve i učinioca) (princip učešća). To je u skladu sa navodima iz preambule dokumenta, gde se posebno ističe da restorativni programi omogućavaju svima koji su (direktno ili indirektno) pogođeni krivičnim delom da iznesu svoja osećanja i iskustva, kao i da se izađe u susret njihovim potrebama. Pri tome, proces je usmeren ka postizanju restorativnih ishoda, ali koji nisu nužni (princip popravljanja štete).

Prema odredbama ovog dokumenta, restorativna pravda podrazumeva čitav niz mera koje su fleksibilne i mogu da se prilagode postojećem krivičnopravnom sistemu i čine njegov sastavni deo, uz vođenje računa o pravnim, socijalnim i kulturološkim prilikama. Restorativni oblici reagovanja na kriminalitet podrazumevaju poštovanje dostojanstva i jednakosti ljudi, vode izgradnji razumevanja i promovišu društvenu

harmoniju kroz proces oporavka žrtve, učinioca i zajednice od posledica krivičnog dela (princip reintegracije).

Pored određivanja ključnih pojmova, ovaj dokument sadrži još tri celine: odredbe o primeni restorativnih programa i njihovom odnosu sa postojećim krivičnopravnim sistemom, odredbe koje su od značaja za funkcionisanje restorativnih programa u praksi, kao i odredbe o potrebi kontinuiranog razvoja programa restorativne pravde.

Preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope br. R (99) 19 o primeni posredovanja u krivičnim stvarima, koju je Komitet ministara usvojio 1999. godine, polazi od definisanja posredovanja, pod kojim se podrazumeva svaki proces u kome žrtva i učinilac, ukoliko se saglase, aktivno učestvuju u rešavanju pitanja/problema proisteklih izvršenjem krivičnog dela, uz pomoć treće neutralne strane (posrednika). Pri tome, kako se navodi u preambuli ovog dokumenta, posredovanje predstavlja fleksibilan, sveobuhvatan, participativan način rešavanja problema, koji je komplementaran ili alternativan tradicionalnoj krivičnoj proceduri. U ovom dokumentu postavljaju se određeni standardi u pogledu primene posredovanja. Takođe, on sadrži odredbe o potrebi uspostavljanja odgovarajućeg pravnog okvira u koji se smešta posredovanje kao oblik reagovanja na kriminalitet. Ukazuje se na odnos posredovanja i krivičnog postupka, kao i način primene posredovanja u praksi. Osim toga, dokument sadrži odredbe o funkcionisanju službi za posredovanje (medijaciju), uključujući one koje se odnose na standarde ovih službi, kvalifikaciju i obuku posrednika, te tok procesa posredovanja i značaj ishoda za dalji tok krivične procedure.

U *Dokumentu Evropske podrške žrtvama o položaju žrtve u procesu posredovanja* (2005) akcenat se stavlja na pitanje položaja žrtve u procesu posredovanja jer, kako se navodi, nijedan program ne bi trebalo označiti kao restorativan ukoliko nije primarno orijentisan na naknadu štete žrtvi, odnosno na pomoć žrtvi da se oporavi od preživljene viktimizacije.[15] Posredovanje zahteva uključivanje žrtve, te je veoma važno da se upravo u ovom procesu interesi žrtve u potpunosti razmotre i zaštite. I u ovom dokumentu se definišu pojedini standardi u pogledu primene posredovanja u praksi, prevashodno iz perspektive žrtve, ali se isto tako ističu i pojedina pitanja koja nisu sadržana u međunarodnim dokumentima, a od važnosti su za položaj žrtve u ovom restorativnom pristupu.

[15] Dokument o položaju žrtve u procesu posredovanja (2006), *Temida*, br.1: 49-54.

Predviđanje odgovarajućih standarda za primenu programa restorativnog karaktera jedan je od ključnih preduslova poštovanja i ostvarivanja prava svih učesnika u procesu. U protivnom, učesnici restorativnog procesa, pre svega žrtva i učinilac, bili bi izloženi određenim rizicima, odnosno kršenju osnovnih prava, što bi moglo nepovoljno da utiče na dinamiku procesa i njegove ishode. S tim u vezi, Skelton i Sekhonyane navode nekoliko osnovnih rizika za položaj i poštovanje prava žrtve i učinioca tokom restorativnog procesa (Skelton, Sekhonyane, 2007: 582-584). U odnosu na priznavanje i poštovanje prava žrtve, poseban rizik predstavljaju pritisak na uključivanje u restorativni proces, pretnje ličnoj bezbednosti žrtve, okrenutost restorativnog procesa učiniocu i nedostatak informacija o procesu i mogućim ishodima. Sa druge strane, pak, rizici koji su specifični za položaj i prava učinioca u restorativnom procesu odnose se na mogući pritisak na učinioca da prihvati odgovornost, odnosno, na isključivanje prezumpcije nevinosti i prava da se brani ćutanjem, potom na eventualno osporavanje prava na pravno zastupanje, zatim na (ne)srazmernost ishoda do koga se dolazi, „dvostruko kažnjavanje“, kao i na širenje mreže onih koji se uključuju u proces odlučivanja i kontrolu kriminaliteta.

Imajući to u vidu, nameće se pitanje koji su to standardi i principi koje međunarodni i evropski instrumenti postavljaju državama, kako bi se izbegli ovakvi i slični rizici koje restorativni procesi mogu da nose.

Postavljanje standarda za primenu restorativne pravde

Analizom napred prikazanih međunarodnih i evropskih dokumenata, zaključuje se da standardi, koje oni predviđaju u pogledu primene restorativne pravde u krivičnim slučajevima, mogu da se svrstaju u tri osnove kategorije:

- Opšti standardi za primenu programa restorativne pravde
- Standardi za sprovođenje programa restorativne pravde
- Standardi za dalji razvoj programa restorativne pravde.

Pri tome, ograničenje koje se postavlja u pogledu primene restorativne pravde odnosi se na primat prava zagarantovanih nacionalnim zakonodavstvima, pa se kaže da nijedan od postavljenih standarda restorativne pravde ne sme da utiče na prava osumnjičenog i žrtve koja su proklamovana nacionalnim zakonodavstvom svake pojedine države.

Opšti standardi za primenu programa restorativne pravde

Opšti standardi za primenu programa restorativne pravde odnose se na dostupnost restorativnih prisupa, minimalne uslove za njihovu primenu, osnovne principe vezane za uključivanje i učešće strana u restorativnom pristupu i osnovne garancije zaštite prava i interesa učesnika.

Kao prvo, primena restorativne pravde treba da bude moguća u svim fazama krivičnog postupka. Pri tome, posebno kod posredovanja, navodi se da bi odluku o upućivanju slučaja na posredovanje i procenu postignutih rezultata trebalo da donose organi krivičnopravnog sistema. Uz to, programi restorativne pravde trebalo bi da se primenjuju samo u slučajevima kada postoji dovoljno dokaza za optuženje osumnjičenog. Imajući to u vidu, zaključuje se da međunarodni dokumenti potenciraju tzv. maksimalistički koncept restorativne pravde, odnosno shvatanje po kome treba težiti integrisanju restorativne pravde u postojeći sistem.

Uključivanju u program restorativne pravde i žrtve i učinioca treba da prethodi slobodan i dobrovoljan pristanak, uz mogućnost da se odustane u bilo kom trenutku. *Direktiva EU o uspostavljanju minimalnih standarda o pravima, podršci i zaštiti žrtava kriminaliteta* jasno ističe tri osnovne dimenzije dobrovoljnosti: 1. žrtva slobodno odlučuje da li će učestvovati u restorativnom procesu, a njena odluka treba a bude zasnovana na podrobnom informisanju o procesu, mogućem ishodu i proceduri praćenja realizacije sporazuma ako do njega dođe (tzv. informisani pristanak); 2. pristanak na učešće može biti opozvan u bilo kom momentu, i 3. sporazum treba da bude rezultat dobrovljnosti, odnosno ne sme da postoji bilo kakav pritisak da žrtva pristane na sporazum koji njoj u potpunosti ne odgovara (Lauwaert, 2013: 421). Međutim, može se reći da su ove komponente principa dobrovoljnosti jednako važne i kada se govori o učiniocu.

Sledeći standard odnosi se na to da bi žrtva i učinilac, po pravilu, trebalo da se saglase o osnovnim činjenicama u vezi sa krivičnim delom, kao preduslovom da do restorativnog procesa dođe. To implicira neprihvatanje negiranja krivičnog dela od strane učinioca, što je, čini se, važan preduslov za dalji proces. Ali, to ne znači da u daljem procesu ne može da dođe do negiranja dela, minimizacije njegovog uticaja na žrtvu, kao i sekundarne viktimizacije žrtve, pa o tome treba voditi računa.

Prilikom upućivanja slučaja na restorativni proces, kao i prilikom njegovog sprovođenja treba uzeti u obzir sve razlike između strana, kao i sve nejednakosti u pogledu raspodele moći među njima. Dakle, važno je voditi računa o odnosu moći. Takođe, prilikom upućivanja slučaja na restorativni program, kao i prilikom njegovog sprovođenja, potrebno je voditi računa o bezbednosti učesnika. Pri tome, čini se da je jedan od ključnih preduslova za adekvatnu implementaciju ovih standarda povezan sa obukom i senzibilisanošću stručnjaka kako u pogledu upućivanja slučaja na restorativni program, tako i u pogledu njegove praktične realizacije.

Na kraju, kao opšti standard u pogledu primene restorativne pravde navodi se da učešće učinioca u restorativnom programu ne bi smelo da se kasnije u sudskom postupku tretira kao dokaz o priznanju krivice. U pogledu ovog zahteva koji postavljaju međunarodni dokumenti, trebalo bi reći da organizacija Evropska podrška žrtvama u *Dokumentu o položaju žrtve u procesu posredovanja* zauzima suprotan stav. U ovom Dokumentu se navodi da je jedna od suštinskih karakteristika posredovanja ta da se žrtvama omogući da iznesu svoja osećanja i potrebe, a da učinilac prihvati odgovornost za nanetu štetu i njeno popravljanje, te nema logike da se onemogući korišćenje ovih dokaza tokom kasnijeg krivičnog postupka ako do njega dođe. Jer, žrtvama ne može da se zabrani da priznanje učinioca iznose kao dokaz, odnosno da o tome svedoče, posebno ako se ima na umu da poverljivost informacija do kojih se došlo u postupku posredovanja nije zakonski zaštićena. Međutim, praksa ipak pokazuje da se u slučaju vraćanja slučaja u klasičnu krivičnu proceduru, prihvatanje odgovornosti učinioca za učinjeno delo, tj. štetu koja je naneta ne smatra kao priznanje krivice, te se krivična odgovrnost učinioca utvrđuje prema pravilima procesnog zakonodavstva. To se čini opravdanim, jer bi se u suprotnom učinilac doveo u nepovoljniju poziciju od one u kojoj bi bio da nije prethodno prihvatio uključivanje u restorativni program.

Standardi za sprovođenje programa restorativne pravde

Standardi za sprovođenje programa restorativne pravde mogu da se svrstaju u dve grupe: jednu bi činili standardi koji se odnose na sam postupak realizacije restorativnih programa, pre svega onih koji podrazumevaju restorativni proces, dok bi drugu grupu činili standardi koji se tiču osoba koje ove programe treba da sprovode u praksi.

Prvi standard koji se odnosi na postupak realizacije programa restorativne pravde tiče se potrebe njegovog pravnog regulisanja, odnosno definisanja: uslova za upućivanje slučajeva na restorativni program; načina rukovođenja slučajem u restorativnom programu shodno proklamovanim principima; administriranja restorativnih programa i standarda u vezi sa kompetencijama i pravilima ponašanja kojima se rukovodi prilikom sprovođenja programa restorativne pravde.

Drugi standard iz ove grupe odnosi se na osnovne procesne garancije koje obezbeđuju pravičan odnos prema učiniocu i žrtvi, a koje treba da budu primenjene i u programima restorativne pravde, posebno u slučaju restorativnog procesa. S tim u vezi, posebno se apostrofira sledeće: pravo na pravnu pomoć[16]; pravo na pomoć prevodioca/tumača, pomoć roditelja ili staratelja kada se radi o deci i slično; pre uključivanja u restorativni program, strane moraju da budu u potpunosti informisane o svojim pravima, prirodi postupka i mogućim posledicama svoje odluke (da li učestvuju u programu ili ne), (informisani pristanak); zabrana primene prinude ili drugog nepravičnog sredstva u odnosu na učinioca i žrtvu kako bi se uključili u program restorativne pravde, i primena posebnih odredaba i procesnih garancija, koji su predviđeni za slučajeve sudskih postupaka koji uključuju decu, i u programima restorativnog karaktera (posebno u slučaju posredovanja).

Treći standard iz prve grupe tiče se poverljivosti informacija koje se razmenjuju tokom programa restorativne pravde. Naime, predviđa se da su sve informacije koje se iznesu tokom restorativnog procesa, kao i one koje se tiču uslova sporazuma poverljive, osim ako se strane drugačije ne saglase ili njihovo otkrivanje nalažu odredbe nacionalnog zakonodavstva. Princip poverljivosti je važan jer obezbeđuje „siguran prostor za dijalog" (Reimund, 2004, prema De Mesmaecker, 2013: 339), te podstiče razmenu informacija. Međutim, u pogledu ovog zahteva javlja se nekoliko dilema. Kako se navodi u *Dokumentu Evropske podrške žrtvama o položaju žrtve u procesu posredovanja* nema potrebe za postavljanjem tako visokih standarda u pogledu poverljivosti informacija,

[16] U vezi sa pravom na pravnu pomoć ili pravni savet (pre i nakon restorativnog procesa), na šta se u nekim dokumentima poput *Osnovnih principa UN o primeni programa restorativne pravde u krivičnim slučajevima* ograničava pravna pomoć, u *Dokumentu Evropske podrške žrtvama o položaju žrtve u procesu posredovanja* se navodi da bi žrtvama trebalo da bude data pomoć od strane osobe koju ona odabere i to pre, za vreme i nakon procesa posredovanja, pri čemu bi pružanje ove vrste pomoći žrtvama mogle da obezbede i odgovarajuće službe za podršku žrtvama. Sa druge strane, pak, kako se u istom dokumentu navodi, trebalo bi razmisliti o nivou pravnog zastupanja tokom posredovanja kako se ne bi nepogodno uticalo na dobru komunikaciju između strana u sukobu što je zapravo suština ovog procesa.

posebno kada se radi o krivičnim slučajevima, u kojima se može razmatrati i element javne, društvene odgovornosti. Utoliko bi žrtve i učinioci trebalo da budu slobodni da razmatraju restorativni proces sa svojim prijateljima, rođacima, članovima porodice i drugim licima koja im pružaju podršku. U protivnom, oni mogu da se osećaju izolovanim. Takođe, pitanje poverljivosti informacija ne može da se posmatra na isti način kada se radi o stranama u sukobu, sa jedne, i posrednicima/facilitatorima, sa druge strane, prevashodno u smislu plasiranja informacija o postupku posredovanja u javnosti. Posebna dilema javlja se u vezi sa principom poverljivosti u situacijama kada se tokom restorativnog procesa dođe do saznanja za neko drugo krivično delo koje je izvršeno. Tu se nameće pitanje da li to treba prijaviti ili ne, odnosno koji je pretežniji interes: javni interes ili optmalno funkcionianje restorativnog procesa (De Mesmaecker, 2013: 340). Uz to, De Mesmaecker ukazuje na još jedan aspekt, a to je na koji način se obezbeđuje princip poverljivosti u restorativnim procesima u kojim učestvuju predstavnici državnih organa, posebno policija, a u nekima, policija čak facilitira takav proces (De Mesmaecker, 2013: 340). U ovim slučajevima je diskutabilno u kojoj meri će strane u sukobu biti otvorene i spremne da podele informacije, koje mogu biti od značaja za dolaženje do rešenja, a postoji i bojazan da u takvim programima policijski službenik može da unese elemente prinude i da utiču na ishod procesa, što može da ugrozi i princip poverljivosti.

Sporazum između strana koje učestvuju u restoratinom procesu je rezultat procesa i mora da bude razuman, a obaveze srazmerne, pri čemu bi njihovo sprovođenje trebalo da nadgledaju pravosudni organi, a sporazum da bude inkorporiran u sudsku odluku. U tom slučaju, sporazum koji se postigne trebalo bi da ima snagu sudske odluke te da vodi primeni principa *ne bis in idem*. U protivnom, učinilac bi bio oštećen, tj. bio bi doveden u nepovoljniji položaj u odnosu na situaciju da nije prihvatio učešće u restorativnom programu.

Ukoliko se, pak, tokom restorativnog procesa ne postigne sporazum, slučaj se vraća krivičnom sudu koji odlučuje o njegovom daljem procesuiranju, pri čemu neuspeh restorativnog programa ne bi trebalo uzimati u obzir tokom kasnijeg krivičnog postupka i donošenja sudske odluke. Isti princip važi i u slučaju neispunjenja obaveza preciziranih sporazumom koji je postignut tokom restorativnog procesa.

Sa druge strane, kako bi se osiguralo adekvatno postupanje osoba uključenih u sprovođenje restorativnih pristupa u praksi, analizirana

međunarodna i evropska dokumenta postavljaju sledeće standarde: prvo, potrebno je pravno regulisati pitanja koja se tiču kvalifikacije, obuke i procene lica koja treba da vode programe restorativne pravde;[17] drugo, osobe koje vode programe restorativne pravde, pre svega one koji podrazumevaju restorativni proces treba da obavljaju svoje dužnosti kao nepristrasna treća strana, uz poštovanje dostojanstva obe strane u sukobu, odnosno svih učesnika restorativnog programa; i treće, osobe koje vode programe restorativne pravde, pre svega one koji podrazumevaju restorativni proces treba da budu upoznati sa kulturološkim i drugim prilikama date (lokalne) zajednice u kojoj konflikt egzistira.

Standardi za dalji razvoj programa restorativne pravde

Na kraju, u relevantnim međunarodnim instrumentima se potencira dalje razvijanje koncepta restorativne pravde u nacionalnim okvirima. S tim u vezi, posebno se ističe razmatranje i usvajanje nacionalne strategije i politike razvoja restorativne pravde i promovisanje kulture primene restorativne pravde među predstavnicima policije, pravosuđa i socijalnih službi, kao i na niovu lokalne zajednice. Pored toga, apostrofira se razvijanje saradnje između relevantnih institucija, kako bi se obezbedilo bolje razumevanje restorativnih programa, poboljšali obim i efikasnost njihove primene i razmatrali načini daljeg implementiranja restorativnih programa u postojeći krivičnopravni sistem. Konačno, kao neophodan uslov za razvijanje bilo kog, pa i restorativnog programa, važnim se čini redovna evaluacija programa restorativne pravde i sprovođenje istraživanja. Tek na taj način može da se utvrdi obim i stepen primene ovih programa, što predstavlja osnov za predlaganje daljih izmena zakona i prakse u ovom domenu.

Imajući u vidu ovako postavljene standarde, nameće se pitanje u kojoj meri su oni danas implementirani u zakonodavstvo i praksu različitih zemalja, o čemu će biti reči u narednom poglavlju.

[17] U pogledu obuke lica koja vode proces posredovanja, u *Dokumentu Evropske podrške žrtvama o položaju žrtve u procesu posredovanja* posebno se ističe da bi treninzi za posrednike trebalo da obuhvate segmente u vezi sa podizanjem svesti o potrebama žrtava, te da bi te delove trebalo da sprovode nezavisni stručnjaci koji imaju iskustva u radu sa žrtvama kriminaliteta i koji nemaju nikakve interese od ishoda programa posredovanja. S tim u vezi kaže se i da su organizacije koje pružaju podršku žrtvama dobro osposobljenje za pružanje ovakve vrste ekspertize.

Restorativni pristupi u zakonodavstvu i praksi: neka strana iskustva

Praktični programi restorativnog karaktera počeli su da se razvijaju početkom sedamdesetih godina XX veka, mnogo pre stvaranja teorijskih koncepata i postojanja svesti i razumevanja ideje restorativne pravde.

U gradu Elmira u provinciji Ontario u Kanadi,[18] 1974. godine otpočelo se sa eksperimentalnom primenom programa pomirenja žrtve i učinioca (*Victim-Offender Reconciliation Program*), kao oblikom reagovanja, pre svega, na kriminalitet maloletnika (Peachey, 2003: 178-179).[19] Nakon toga, primena ovakvih i sličnih programa proširuje se i na teritoriju Sjedinjenih Američkih Država, a potom i na prostoru Evrope, da bi, u nešto drugačijoj formi (porodične i društvene rasprave), krajem osamdesetih godina XX veka našla svoju primenu i na Novom Zelandu i u Australiji. Danas postoje

[18] Više o tome može da se nađe na website-u Vicim-Offender Reconciliation Program (VORP), Camas, Washington: http://www.vorp.com

[19] Te godine, u gradu Elmira u provinciji Ontario u Kanadi, dva mladića (18 i 19 godina) su optužena za namerno nananošenje štete (vandalizam), čime su bile oštećene 22 osobe (žrtve). Pre izricanja presude, dva službenika probacije, Mark Yantzi i Dave Worth razmišljali su o nekom kreativnijem načinu reagovanja na kriminalitet u ovom gradu. Mark Yantzi, koji je za sud trebalo da sačini izveštaj o ova dva mladića, izneo je sudiji predlog koji nije imao nikakvog zakonskog osnova: da se mladići lično susretnu sa svakom žrtvom posebno. Sudija je, nakon kraćeg oklevanja, pristao i ostavio period od jednog meseca tokom kog je trebalo da se mladići susretnu sa svakom žrtvom. Oni su se sreli sa svim žrtvama, osim sa jednom koja se preselila, i posetili sva mesta na kojima su prouzrokovali štetu (privatne kuće, dve crkve i pivnicu). Svaki put kada bi došli do nove žrtve, sami bi se predstavili i rekli ko su oni i zašto su došli. U razgovoru sa žrtvama, shvatili su da su naneli štetu u vrednosti od 2000 dolara, od čega je polovina bila žrtvama isplaćena po osnovu osiguranja. Nakon toga, sudija je mladićima izrekao novčanu kaznu u iznosu od 200 dolara i odredio probaciju, pod uslovom da nadoknade štetu žrtvama, što su oni u par meseci i uradili – ponovo su posetili žrtve i nadoknadili im pričinjenu štetu. Neposredno susretanje sa žrtvama za ove mladiće je bilo dosta teško, nije im bilo prijatno, ali su se na kraju ipak bolje osećali. Jedan od njih je rekao: „Nisam odustao zbog sopstvenog samopoštovanja, a nisam ni želeo da moram uvek sebi da gledam iza leđa". Sa druge strane, žrtve su pokazivale različita osećanja: neke su bile prijatno iznenađene i pokazale zahvalnost, neke su pokazale razumevanje za takvo ponašanje mladića, neke su iskazale ljutnju, ali ne i želju za osvetom, ističući da se nadaju da im se tako nešto više neće dogoditi (Yanzi, Worth, 1997, prema Peachey, 2003: 179).

brojni programi zasnovani na principima restorativne pravde širom sveta, što govori u prilog činjenici da ne možemo da govorimo o jedinstvenom univerzalnom modelu restorativne pravde, već da postoje različiti pistupi i programi, koji se permanentno nadograđuju, usavršavaju i razvijaju (Peters, 2000).

Koncept restorativne pravde danas se operacionalizuje kroz brojne forme: posredovanje između žrtve i učinioca, porodične i društvene rasprave, krugove kažnjavanja, krugove mirotvorstva, programe intervencije od strane žtrve, panele na kojima se žrtva obraća učiniocima, rad u korist žrtve ili lokalne zajednice, grupe u okviru društvene zajednice koje pružaju podršku žrtvama kriminaliteta ili grupe koje pružaju podršku učiniocima krivičnih dela i slično (Weitekamp, 2000: 101).

Međutim, iskustva država u kojima je ovaj koncept našao širu primenu, govore da su se danas, uglavnom, iskristalisala tri osnovna restorativna pristupa, koja se baziraju na restorativnom procesu i teže ostvarivanju restorativnih ishoda: posredovanje između žrtve i učinioca (posebno u Evropi i Severnoj Americi), porodične i društvene rasprave (u Australiji i na Novom Zelandu, kao i u nekim državama SAD i Evrope) i krugovi mirotvorstva (u nekim državama SAD i u Kanadi, uz eksperimentalnu primenu i u pojednim evropskim državama). Programi koji podrazumevaju određeni proces, odnosno, zajedničko donošenje odluka o rešavanju situacije nastale krivičnim delom, zadovoljavaju sva četiri principa na kojima počiva koncept restorativne pravde (Roche, 2003), pa se stoga u daljem tekstu detaljnije analiziraju upravo ovi programi, koji podrazumevaju restorativni proces u koji se, direktno ili indirektno, uključuju sve zainteresovane strane.

Posredovanje između žrtve i učinioca

Posredovanje između žrtve i učinioca predstavlja najrasprostranjeniji program restorativne pravde, posebno na tlu Evrope. Prema odredbama *Preporuke Komiteta ministara Saveta Evrope br. R (99) 19 o primeni posredovanja u krivičnim stvarima* posredovanje između žrtve i učinioca definiše se kao svaki proces u kome žrtva i učinilac, ukoliko se saglase, aktivno učestvuju u rešavanju pitanja/problema proisteklih izvršenjem krivičnog dela, uz pomoć treće neutralne strane (posrednika). Ili, kako se navodi u dokumentu organizacije Medijacija Ujedinjenog Kraljevstva

(*Mediation UK*), koja okuplja sve inicijative i pojedince zainteresovane za rešavanje sukoba u Ujedinjenom Kraljevstvu: posredovanje je proces u kome žrtva i učinilac komuniciraju uz pomoć nepristrasne treće strane, bilo direktno (licem u lice) ili indirektno, omogućavajući žrtvi da iznese svoje potrebe i osećanja i učiniocu da prihvati svoju odgovornost i u skladu sa tim se i ponaša (prema Groenhuijsen, 2000: 69). Posredovanje omogućava žrtvi i učiniocu susret u sigurnom okruženju i aktivno uključivanje u dijalog u vezi sa izvršenim krivičnim delom, posledicama koje je ono prouzrokovalo i načinima na koji one mogu da se saniraju (Bazemore, Umbreit, 2003: 225). Stoga, za razliku od sudske procedure, posredovanje teži ohrabrivanju učesnika da sami razreše konflikt u „atmosferi struktuirane neformalnosti" (Wright, Galaway, 1989, prema Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 57-58). Tako shvaćeno, posredovanje predstavlja proces koji vodi stvaranju „normi" relevantnih za konkretan slučaj i lica koja su u njega neposredno umešana, a ne primeni postojećih, „apstraktnih" pravila na određeni slučaj, odnosno njegovom supsumiranju pod postojeće norme.

Da bi primena posredovanja između žrtve i učinioca u praksi zaživela i bila adekvatna, u međunarodnim dokumentima se ukazuje na potrebu njenog pravnog regulisanja. Tako se u članu 6 *Preporuke Komiteta ministara Saveta Evrope br. R (99) 19 o primeni posredovanja u krivičnim stvarima* ističe da zakonodavstvo treba da omogući primenu posredovanja u krivičnim slučajevima. Kako opravdano ističu pojedini autori, „formalna, pisana zakonska pravila se smatraju korisnim za ostvarivanje ciljeva posredovanja između žrtve i učinioca" (Groenhuijsen, 2000: 73). U prilog toj konstataciji, Groenhuijsen navodi nekoliko argumenata koji se čine sasvim prihvatljivim. Prvo, kada postoji odgovarajuće zakonsko utemeljenje, manja je verovatnoća da se posredovanje neće primanjivati, odnosno, da će određeno rešenje završiti samo kao „zakon na papiru" a ne kao „zakon u praksi". Drugo, postojanje zakonskih rešenja utiče na smanjenje otpora kod predstavnika pravosuđa u pogledu primene novih rešenja, a sa druge strane, obezbeđuje pravnu sigurnost, izvesnost i jednakost. Takođe, zakonska regulativa postavlja jasan okvir u pogledu donošenja odluke o upućivanju konkretnog slučaja na posredovanje, momenta, odnosno faze postupka u kojoj je takvu odluku moguće doneti, odnosa između postupka posredovanja i daljeg toka krivične procedure i slično. Uz to, kako primećuje Walgrave, s obzirom da anglosaksonski sistem prava (*common law*) daje više prostora za razvijanje restorativnih programa, zbog svoje otvorenosti i fleskibilnosti, te veće zasnovanosti na principima oportuniteta, ne čudi što su evropske države, u skladu sa svojom pravnom

tradicijom, išle ka tome da što preciznije zakonski regulišu restorativne programe i procedure njihove primene (Walgrave, 2008).

Pravno regulisanje posredovanja uključuje definisanje uslova za upućivanje slučajeva na posredovanje, s posebnim akcentom na dobrovoljnom učešću obe strane u njemu; potom, definisanje načina organizovanja i rukovođenja procesom posredovanja, kao i standarda u vezi sa kompetencijama i pravilima ponašanja kojima se rukovodi prilikom sprovođenja ovog programa. Imajući to u vidu, u nastavku se ukazuje na ključne karakteristike zakonskih rešenja i praktične primene posredovanja između žrtve i učinioca u evropskim državama.

Pravni osnov posredovanja u evropskim državama

U većini evropskih jurisdikcija posredovanje između žrtve i učinioca je dobilo određenu poziciju. Posredovanje danas ima svoje zakonsko utemeljenje u većini država Evrope, bilo u okviru krivičnog i/ili maloletničkog zakonodavstva, bilo u okviru drugih, posebnih, zakona, ili, pak, podzakonskih akata.

U najvećem broju država odredbe o posredovanju između žrtve i učinioca sadržane su u okviru zakona koji regulišu krivičnopravnu materiju (materijalno i procesno krivično zakonodavstvo) i/ili u okviru zakona o maloletničkom pravosuđu (na primer, Austrija, Nemačka, Poljska, Francuska, Luksemburg, Belgija, Engleska i Vels, Slovenija, Albanija, Bugarska, Moldavija, Ukrajina, Holandija, Mađarska i slično) (Pelikan, 2000: 129-132; Bannenberg, 2000: 255-258; Czarnecka-Dzialuk, Wojcik, 2000: 312-319; Miers, Willemsens, 2004; Pelikan, 2010; Van Doosselaere, Vanfraechem, 2010; Czarnecka-Dzialuk, 2010; Fellegi, 2011). Pri tome, u nekim zakonodavstvima postoje odredbe koje se neposredno odnose na posredovanje između žrtve i učinioca, dok se u pojedinim državama, poput Francuske, Nemačke ili Poljske u ovom slučaju primenjuju opšte odredbe relevantnog zakona.

U nekim državama, poput Austrije, Francuske i Nemačke, zakonski je regulisana primena posredovanja u odnosu na maloletne i punoletne učinioce krivičnih dela. Tako je, na primer, u Austriji posedovanje između žrtve i učinioca prvo uvedeno Zakonom o maloletnicima iz 1988. godine, dok je izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku iz 1999. godine, a koji je stupio na snagu 2000. godine, primena ove mere proširena i na punoletne

učinioce krivičnih dela. U Francuskoj, pak, pravni osnov primene posredovanja u odnosu na punoletna lica leži u kombinaciji amandmana na Zakonik o krivičnom postupku (1993. i 1994. godine), pojedine dekrete i smernice, dok su za primenu ove mere u odnosu na maloletnike važeće odredbe zakona koji reguliše celokupnu materiju maloletničkog pravosuđa a datira iz 1945. godine. U Nemačkoj je primena posredovanja omogućena odredbama Krivičnog zakonika, Zakonika o krivičnom postupku i Zakona o maloletničkom pravosuđu. Tako su prema odredbama Zakonika o krivičnom postupku tužioci i sudije dužni da razmotre mogućnost rešavanja svakog konkretnog slučaja putem restitucije i/ili posredovanja između žrtve i učinioca (Lenz, Weitekamp, Kerner, 2010).

U nekim zemljama (na primer, Engleska i Vels), zakonski je regulisana primena mera restorativnog karaktera u domenu maloletničkog kriminaliteta, ali ne i u odnosu na punoletne učinioce krivičnih dela (Dignan, 2010). Sa druge strane, u pojedinim zemljama, kao je Luksemburg, zakonski je regulisana primena posredovanja u odnosu na punoletna lica, ali ne i u odnosu na maloletne učinioce krivičnih dela, već taj deo potpada pod diskreciona ovlašćenja tužioca, koja su regulisana posebnim zakonskim tekstom. S tim u vezi, interesantan je primer Belgije. Naime, u Belgiji je Zakon o maloletnicima iz 1965. godine ostavljao sudu mogućnost da prema maloletniku primeni filantropske ili vaspitne mere kao uslov za stavljanje maloletnika pod nadzor službe socijalnog staranja, u šta se uklapalo i posredovanje, ali nije bilo zakonskog osnova za posredovanje kao oblik „skretanja“ postupka. Izmenama Zakona o maloletnicima iz 2006. godine uključuju se elementi restorativne pravde i to predviđanjem posredovanja i rasprava (konferencija). Pri tome, ovim Zakonom je predviđeno da sudije daju prednost restorativnim mehanizmima, dok tužioci imaju obavezu da u svakom slučaju razmotre mogućnost upućivanja slučaja na posredovanje (Van Doosselaere, Vanfraechem, 2010: 61). U pogledu punoletnih učinilaca krivičnih dela, pak, uočava se da u Belgiji postoje četiri forme posredovanja: krivično posredovanje (*penal mediation*), posredovanje u cilju obeštećenja (*mediation for redress*), posredovanje na koje uputi policija (*mediation at the police stage*) i posredovanje tokom izvršenja kazne zatvora (*mediation during detention*), koje su regulisane Zakonikom o krivičnom postupku (1994), pojedinim podzakonskim aktima i zakonom iz 2005. godine, koji reguliše materiju posredovanja u krivičnim slučajevima (više u: Miers, 2007: 456; Van Doosselaere, Vanfraechem, 2010: 59).

U drugu grupu mogle bi da se svrstaju zemlje poput Finske, Norveške, Češke, Portugalije, Švedske i Rumunije u kojima postoje posebni zakoni kojima se reguliše primena i realizacija posredovanja (Iivari, 2010; Hydle, Kemeny, 2010) . U Norveškoj je, na primer, 1991. godine donet Zakon o posredovanju i raspravama (konferencijama) od strane opštinskih odbora za poravnanje (posrednički odbori) (Škulić, Stevanovnić, 1999: 30-31; Paus, 2000: 284; Hydle, Kemeny, 2010). Ovim Zakonom reguliše se posredovanje u krivičnim i građanskim stvarima. Prema odredbama ovog Zakona, svaka opština ima nadležnost da osnuje posredničke odbore na svojoj teritoriji. Posrednički odbori treba da posreduju u sporovima nastalim usled nekog protivzakonitog ponašanja ili drugog kažnjivog činjenja osoba određenog uzrasta. O upućivanju slučaja na posrednički odbor odluku donosi tužilac, pa primena ove mogućnosti vodi „skretanju" krivičnog postupka (mera diverzionog karaktera). Do izvesnih promena je došlo 2004. godine, kada je na snagu stupio noveliran Zakon o službi za posredovanje. Prema ovom Zakonu, osnivanje i funkcionisanje službi za posredovanje više nije u nadležnosti opština, već su one deo državne ustanove koja je u potpunosti integrisana u pravosudni sistem. Pored ovog Zakona, za primenu posredovanja i to u pogledu upućivanja slučaja relevantne su pojedine odredbe Zakonika o krivičnom postupku.

U Češkoj je ovo pitanje regulisano Zakonom o probaciji i posredovanju iz 2000. godine, ali su relevantne i pojedine odredbe Zakonika o krivičnom postupku kojima se predviđa mogućnost uslovnog obustavljanja postupka i poravnanje. U Portugaliji je posredovanje, ali samo u odnosu na maloletne učinioce krivičnih dela (uzrasta od 12 do 16 godina), regulisano Zakonom o vaspitnom nadzoru iz 1999. godine. U Švedskoj je 2002. godine donet Zakon o posredovanju između žrtve i učinioca, koji predstavlja okvir za primenu posredovanja, ali ne sadrži odredbe o organizaciji posredovanja, odnosu sa krivičnopravnim sistemom, upućivanju i slično. Rumunski Parlament je maja 2006. godine usvojio Zakon o posredovanju i organizaciji profesije posrednika,[20] kojim se predviđa primena posredovanja u građanskim, privrednim, porodičnim, krivičnim i drugim slučajevima.

U pojedinim državama još uvek postoji tzv. „zakonski vakuum", tj. nema posebnih zakonskih odredaba u vezi sa posredovanjem između žrtve i učinioca, već je to pitanje regulisano odgovarajućim podzakonskim ili

[20] Više o ovom Zakonu videti u: *Newsletter of the European Forum for Restorative Justice* (2006), vol. 7, issue 2: 5-6.

drugim aktima ili je, pak, predmet pojednih inicijativa, projekata i slično (na primer, Danska).

Posredovanje između žrtve i učinioca u praksi

Klasičan model posredovanja podrazumeva „razvijanje" slučaja primenom metoda socijalnog rada (Price, 1995: 1).[21] On se sastoji iz nekoliko faza: upućivanje slučaja na posredovanje, razmatranje slučaja i njegovo prihvatanje od strane službe za posredovanje, priprema za posredovanje, proces posredovanja, praćenje realizacije postignutog sporazma i evaluacija programa.

Upućivanje na posredovanje

U prvoj fazi dolazi do upućivanja slučaja na posredovanje odgovarajućoj službi za posredovanje. Do posredovanja može da dođe na osnovu odluke organa formalne socijalne kontrole o upućivanju konkretnog slučaja, odnosno žrtve i učinioca na posredovanje - policije, tužilaštva ili suda, što je ujedno i najčešći slučaj, potom na inicijativu žrtve ili učinioca,[22] ili treće osobe (članova porodice, lokalne zajednice i slično). U najvećem broju evropskih zemalja kao osnovi model predviđa se upućivanje slučaja na posredovanje od strane tužilaštva, kako u slučaju maloletnih, tako i u slučaju punoletnih lica. Stoga se u većini država upućivanje na posredovanje tretira kao mera diverzionog karaktera jer vodi „skretanju" krivičnog postupka, dok

[21] Ovaj model se zato i naziva *social work case development model.* Pored ovog modela posredovanja, postoji i tzv. pravo (čisto) posredovanje (teorijski model posredovanja) (enlg. *pure mediation model*). U ovom modelu izostaje primena metoda socijalnog rada, nema razvijanja slučaja, zahteva manje vremena i smatra se ekonomičnijom varijantom. U ovom slučaju nema pripreme u vidu preliminarnih sastanaka sa žrtvom i učiniocem (nema neposrednog kontakta do zajedničkog sastanka sve tri strane), oni se kontaktiraju putem pošte ili telefona i tako se informišu o programu, pozivaju se da određenog dana dođu na određeno mesto a da svoj dolazak potvrde telefonom. Izostajanje „razvijanja" slučaja može da dovede u pitanje poverenje, spremnost da se učestvuje u posredovanju, ali i sam ishod. Tako nije sigurno da li će do posredovanja uopšte da dođe i, ako dođe, kakvi će biti rezultati. Smatra se da je ovaj model posredovanja pogodan samo za lakša krivična dela i to, pre svega, imovinska, kod kojih žrtva nije u toj meri pogođena kao ličnost, a ujedno i njena očekivanja idu uglavnom samo u pravcu materijalne nadoknade za pričinjenu štetu, pa priprema za direktni susret sa učiniocem i nije neophodna. Više o tome u: Ćopić, 2001.

[22] U Finskoj, na primer, i žrtva i učnilac imaju mogućnost da odmah nakon što je krivično delo izvršeno ili tokom policijskog saslušanja kontaktiraju kancelariju za posredovanje. Više o tome u: Iivari, 2000: 198. Slična situacija je i u Norveškoj. Više o tome u: Paus, 2000: 297.

prema načinu primene mahom potpada pod diskreciona ovlašćenja tužioca. Imajući to u vidu, primećuje se da je posredovanje između žrtve i učinioca mera koja je primarno orijentisana na učinioca, iako pojedini autori ističu da osnovni cilj posredovanja između žrtve i učinioca nije promena ili rehabilitacija učinioca, već „rad u pravcu situacione promene i promene interakcionih uslova" (Pelikan, 2000: 141).

U Austriji javni tužilac ima diskreciono pravo da donese odluku o upućivanju slučaja na posredovanje (Pelikan, 2000: 131-132; Pelikan, 2010: 40-41). Zakonikom o krivičnom postupku predviđeno je da javni tužilac može da odustane od krivičnog gonjenja ukoliko osumnjičeni prihvati odgovornost za krivično delo i pokuša da utvrdi njegove uzroke, ukoliko sanira posledice koje su izvršenjem krivičnog dela nastale, posebno putem popravljanja štete ili doprinošenjem umanjenju štetnog uticaja dela i, ako je potrebno, saglasi se da se u buduće uzdrži od ponašanja koja su dovela do toga da izvrši krivično delo. U tom slučaju, javni tužilac, na osnovu prethodnog razmatranja slučaja, tačnije dokumentacije, tj. izveštaja koji su mahom sačinjeni od strane policije, donosi odluku da slučaj uputi na posredovanje, odnosno vansudsko poravnanje ili kompenzaciju (termin koji se koristi u Austriji i prevod je nemačke reči *Aussergerichtlicher Tatausgleich*). Pri tome, javni tužilac ima obavezu da razmotri mogućnost upućivanja slučaja na posredovanje u slučaju maloletnika ako se radi o krivičnom delu za koje se može izreći kazna zatvora od najviše 10 godina, a u slučaju punoletnih lica, za krivična dela za koja je zaprećena zatvorska kazna do pet godina (Pelikan, 2010: 40).

Slična je situacija i u Belgiji u pogledu tzv. krivičnog/kaznenog posredovanja (*penal mediation*) (Van Doosselaere, Vanfraechem, 2010: 69-70), koje se primenjuje prema punoletnim licima i to u slučajevima lakših krivičnih dela za koja, u konkretnom slučaju, ne bi mogla da se izrekne kazna zatvora u trajanju dužem od dve godine. U ovom slučaju, nadležni tužlac može, ali ne mora (njegovo diskreciono pravo), da predloži osumnjičenom da prihvati jedan od predviđenih uslova kako bi, njihovim ispunjenjem, izbegao krivičnu proceduru: da nadoknadi ili popravi štetu nastalu izvršenjem krivičnog dela, u kom slučaju može stranke da uputi na posredovanje u cilju postizanja sporazuma o načinu popravljanja ili naknade štete, da se podvrgne medicinskom tretmanu, da pohađa određeni trening (u trajanju od najviše 120 sati) ili da obavi rad u korist zajednice (najviše 120 sati) (Van Doosselaere, Vanfraechem, 2010: 69).

U Luksemburgu, shodno odredbama Zakonika o krivičnom postupku, tužilac može da odluči o upućivanju slučaja na posredovanje ukoliko smatra da bi primena ove mere obezbedila naknadu štete koja je krivičnim delom prouzrokovana žrtvi ili bi dovela do okončanja problema koji su nastali za žrtvu nakon krivičnog dela, ili bi, pak, doprinela rehabilitaciji učinioca (Miers, Willemsens, 2004: 83).

U nekim državama, kao što su Austrija, Nemačka, Češka, Poljska ili Rumunija, do upućivanja na posredovanje može da dođe i na osnovu odluke suda.

Tako je, na primer u Češkoj, Zakonom o probaciji i posredovanju iz 2000. godine dozvoljeno upućivanje na posredovanje i punoletnih i maloletnih učinilaca krivičnih dela u bilo kojoj fazi postupka, što znači da do upućivanja može da dođe i na osnovu odluke tužioca, ali i na osnovu odluke suda. U Austriji će do upućivanja na vansudsko poravnanje od strane suda doći u slučaju da javni tužilac nije odlučio da ponudi mogućnost posredovanja. Ovu odluku sud može da donese po službenoj dužnosti ili na osnovu predloga učinioca ili žrtve. U zavisnosti od faze postupka, i u Poljskoj odluku o upućivanju žrtve i učinioca na posredovanje mogu da donesu i javni tužilac i sud, i to bilo na sopstvenu inicijativu, ali uz saglasnost strana, ili na predlog strana, pri čemu u slučaju maloletnih učinilaca krivičnih dela ovlašćenje za upućivanje na posredovanje ima samo porodični sud nadležan za postupanje prema maloletnim licima (Czarnecka-Dzialuk, 2010: 220-221).

U nekim državama, kao što su Holandija, Belgija, Finska, Češka, Švedska, Rumunija, Engleska omogućeno je upućivanje na posredovanje i od strane policije.

U Holandiji, na primer, postoji posredovanje na koje upućuje policija po predlogu jedne od strana, pre svega žrtve jer je ovaj vid posredovanja primarno fokusiran na žrtve i izlaženje u susret njihovim potrebama i osećanjima, mada do upućivanjamože da dođe i od strane tužilaštva (*claims mediation/settlement*) (Blad, Lauwaert, 2010: 175-176). Centralno mesto ovog oblika posredovanja zauzima materijalna (novčana) kompenzacija žrtve od strane učinioca, a njena primena nije ograničena vrstom i težinom krivičnog dela. Pri tome, novac na ime kompenzacije učinilac uplaćuje policiji ili tužilaštvu, a oni potom vrše prenos novca na račun žrtve. Od ishoda posredovanja zavisiće i dalji tok postupka, tj. da li će uopšte biti pokrenut ili će biti obustavljen (u slučaju lakših krivičnih dela) ili će se rezultati

posredovanja uzimati u obzir od strane suda prilikom odlučivanja o sankciji (u slučaju težih krivičnih dela).

Jedan oblik posredovanja u Belgiji je posredovanje na koje upućuje policija (*mediation at the police stage*). Ova forma posredovanja primenjuje se prema punoletnim učiniocima uglavnom lakših krivičnih dela protiv imovine ili nasilnih delikata, kada se učinilac i žrtva poznaju (članovi porodice, susedi i slično). Ovaj vid posredovanja se naziva „lokalno posredovanje" (i to u regionu Brisela) ili „odštetno posredovanje" (*damage mediation*, u flamanskoj zajednici) (Miers, Willemsens, 2004: 26; Van Doosselaere, Vanfraechem, 2010: 59). Cilj je postizanje novčanog ili materijalnog poravnanja, ali se, u zavisnosti od slučaja, akcenat stavlja na uspostavljanje komunikacije među stranama, što se čini posebno važnim obzirom da se radi o osobama koje se poznaju i nalaze u određenom odnosu. Uspešno okončano posredovanje rezultira nepokretanjem postupka od strane tužioca.

Interesantno je navesti i jedan primer upućivanja na posredovanje od strane policije u Engleskoj. Naime, u jednoj policijskoj stanici u Engleskoj (*Thames Valley Police*) razvijen je model restorativne pravde koji predviđa četiri nivoa opomene koju policija može da izrekne učiniocu. Jedan od tih modela podrazumeva prethodno organizovanje restorativne rasprave, kada se po želji žrtve, pre izricanja opomene, učinilac i žrtva susreću licem u lice i saglašavaju o primeni opomene od strane policije (Wright, 1999, Dignan, 2007).

U najvećem broju evropskih država primena posredovanja je moguća u različitim fazama krivične procedure, i to prevashodno tokom pretkrivičnog postupka i/ili glavnog pretresa pri izricanju sankcije. U nekim zemljama, o čemu će biti više reči u posebnom poglavlju, do posredovanja može da dođe i kasnije, tj. tokom izvršenja kazne zatvora kao i u fazi postpenalne pomoći. Kao što može da se uoči, primena posredovanja u većini evropskih jurisdikcija potpada pod diskreciona ovlašćenja organa formalne socijalne kontrole, tj. ona je moguća, a ne obavezna. Međutim, u nekim državama, kao što su Austrija, Nemačka ili Norveška predviđa se obaveza tužioca i/ili suda da u svakom konkretnom slučaju razmotri mogućnost upućivanja na posredovanje, pa tek ako nisu ispunjeni uslovi za upućivanje slučaja na posredovanje, donosi se odluka o daljem toku postupka. Tako je, na primer, nemačkim Zakonom o maloletničkom pravosuđu iz 1953. godine, koji je 1990. godine dopunjen noveliranim Zakonom o sudovima za maloletnike, predviđeno da pre formalnog optuženja ili kažnjavanja, javni tužilac, odnosno

sudija, moraju da razmotre mogućnost primene neformalnih mera (mehanizama), što uključuje i posredovanje između žrtve i učinioca (Bannenberg, 2000, prema Miers, Willemsens, 2004: 67; Lenz, Weitekamp, Kerner, 2010: 123-124). Ovakva rešenja se čine interesantnim, a kada se radi o maloletnim učiniocima i važnim i korisnim. Omogućavanjem šire primene restorativnih mehanizama postupanja, uključujući posredovanje, postojeći pravosudni sistem može da se u velikoj meri rastereti slučajeva koji mogu, čak ponekada i bolje i efikasnije, da se razreše van klasične krivične procedure. Sa druge strane, posebno kada se radi o maloletnim učiniocima krivičnih dela, zapaža se da je u većini jurisdikcija postupanje prema njima motivisano filantropskim idejama i potrebama vaspitnog uticaja, čemu korespondiraju i nastojanja za širom primenom restorativnih mehanizama u odnosu na ovu kategoriju učinilaca krivičnih dela.

Službe za posredovanje i posrednici

U većini evropskih država slučajevi se na posredovanje upućuju određenim službama, organizacijama ili institucijama, a ređe pojedincima koji su nadležni za sprovođenje posredovanja. U nekim državama postoje posebne službe za posredovanje, bilo kao samostalna, nezavisna tela ili tela pri ministarstvima pravde ili socijalnog staranja, dok je u drugim državama posredovanje u nadležnosti socijalnih službi, službi probacije, sudova ili nevladinih i drugih organizacija (kao što su, na primer, službe za podršku žrtvama).

U Austriji je, na primer, za implementaciju posredovanja između žrtve i učinioca nadležna posebna sužba za posredovanje, odnosno vansudsko poravnanje - *ATA* (*Aussergerichtliher Tatuasgleich*), koja čini deo asocijacije *NEUSTART* (bivše Asocijacije službi probacije i socijalnog rada), nezavisnog tela finansiranog od strane Ministarstva pravde (Pelikan, 2000: 133-135; Pelikan, 2010: 41). Ova služba ima svoju centralu u Beču i regionalne kancelarije u celoj zemlji, i visoko je profesionalizovana.

U Poljskoj su za sprovođenje posredovanja nadležne institucije koje za to imaju odgovarajuće odobrenje, koje su registrovane od strane predsednika teritorijalno nadležnih sudova i koje deluju u domenu određenih socijalnih problema, te imaju odgovarajući kadar i uslove za realzovanje posredovanja između žrtve i učinioca (Miers, Willemsens, 2004: 107; Czarnecka-Dzialuk, Wojcik, 2000: 315; Czarnecka-Dzialuk, 2010: 220-

221). Pored posrednika koji rade u okviru ovih službi, u ovoj zemlji mogu da postoje i nezavisni posrednici koji mogu da se angažuju u konkretnom slučaju.

U Češkoj postoji Služba za probaciju i posredovanje, kao vladino telo u okviru Ministarstva pravde, koje se finansira iz državnog budžeta. Posebne službe za posredovanje postoje i u Norveškoj. One su ranije bile organizovane na lokalnom nivou (na nivou jedne ili nekoliko opština) i bile su u nadležnosti lokalne vlasti, da bi od 2004. godine službe za posredovanje prerasle u vladine službe, njihov broj bio smanjen, a teritorijalno se vezale za postojeće policijske distrikte. Pri tome, centralni sekretarijat u Oslu nadležan je za rukovođenje i razvoj svih službi, dok se posrednici i dalje biraju iz različitih opština kako bi se obezbedila veza sa lokalnom zajednicom (Hydle, Kemeny, 2010: 208).

U pojedinim državama posredovanje je u nadležnosti većeg broja službi ili institucija. Tako je, na primer, u Nemačkoj, posredovanje između žrtve i učinioca pod ingerencijom kancelarije koja postoji u sudu za maloletnike, socijalnih službi ili nezavisnih službi koje mogu da se osnuju za realizaciju ovog programa. U Francuskoj postoje različite službe koje sprovode penalno posredovanje ili reparaciju: Nacionalni institut za podršku žrtvama i posredovanje (*INAVEM*), organizacija Građani i pravda (*Citoyens et Justice*) i druge nezavisne organizacije, ali se mogu angažovati i individualni posrednici. Svi posrednici, bilo da su udruženi u neku asocijaciju ili su angažovani od strane organzacija koje mogu da sprovode posredovanje moraju da budu akreditovani od strane lokalnog tužioca i predsednika suda. U Belgiji su za implementaciju posredovanja nadležne službe za posebnu brigu o deci, privatne ili javne službe ili nezavisne organizacije, koje ne moraju da se bave samo posredovanjem, već ono može da bude deo (što je čest slučaj) njihovih širih aktivnosti.

U svojstvu posrednika pojavljuju se osobe različitog profila. U nekim zemljama postoje ograničenja u pogledu profesije posrednika, dok u drugim takvih organičenja nema, iako se zapaža da su to mahom socijalni radnici, pravnici, psiholozi, službenici probacije, prosvetni radnici ili osobe sličnog profila. Tako, su, na primer u Austriji, posrednici prevashodno socijalni radnici, a pravnici i psiholozi samo ukoliko poseduju praktično iskustvo u domenu socijalnog rada. U Luksemburgu posrednici mogu da budu pravnici, psiholozi, socijalni ili prosvetni radnici. Slična je situacija i u Francuskoj, gde su posrednici prvenstveno pravničke struke, ali mogu, mada ređe, da se

angažuju i socijalni radnici i psiholozi. I u Belgiji su posrednici prvenstveno socijalni radnici, a u manjem broju slučajeva kriminolozi, psiholozi i pravnci. U Poljskoj su to socijalni radnici, službenici probacije ili osobe slične struke, ali se postavljaju i neka druga ograničenja: posrednici mogu da budu samo osobe stare 26 ili više godina, Poljaci i da nemaju kriminalni dosije. Pored toga, posebno se ističe da u Poljskoj kao posrednici ne mogu da se angažuju osobe koje su u tom trenutku u profesionalnom ili radnom odnosu u institucijama krivičnopravnog sistema, niti osobe koje su u bilo kakvom odnosu sa učiniocem ili žrtvom u konkretnom slučaju (Czarnecka-Dzialuk, 2010: 225).

Sa druge strane, u pojedinim zemljama posrednici su volonteri ili barem veći deo njih se volonterski angažuje, pri čemu oni mogu da dobijaju neku simboličnu nadoknadu za usluge posredovanja (Finska, Francuska, Norveška), dok su u nekim državama oni zaposleni u službama za posredovanje ili drugim nadležnim organizacijama i institucijama, te za svoj rad dobijaju platu ili drugu nadoknadu (Austrija, Holandija, Nemačka, Luksemburg, Belgija). S tim u vezi, zanimljivo je istaći i jednu specifičnost koja postoji u Rumuniji, a to je da su stranke te koje su dužne da posredniku plate za posredovanje.

Posrednici bi trebalo da budu adekvatno obučeni, tj. da prođu posebne treninge na kojima se stiču osnovna znanja iz oblasti prava, posebno krivičnopravnih nauka, kao i veštine komunikacije sa učiniocima i žrtvama krivičnih dela. Uglavnom je u svim evropskim državama predviđena obuka posrednika, ali se uočavaju razlike u pogledu strukture obuke, dužine trajanja i slično.[23]

Uloga posrednika pre i tokom procesa posredovanja je od velikog značaja, a u nekim zemljama, poput Finske ili Poljske, i nakon okončanja

[23] U Austriji je svaki posrednik obavezan da prođe osnovni, a potom i napredni (*follow up*) trening. Trening se sastoji iz dva dela: prvi koji je namenjen početnicima i služi sticanju osnovnih kvalifikacija, i drugi namenjen dobijanju licence za posrednika u krivičnim stvarima. Oba dela treninga su sastavljana od teorijskog i praktičnog dela. Oba treninga zajedno traju tri do četiri godine, ali se istovremeno posrednici angažuju i u praksi, te i na taj način ovladavaju veštinama posredovanja. U Finskoj posrednici takođe moraju da prođu obuku koja je predviđena u priručniku finske asocijacije za posredovanje. U Norveškoj nacionalni tim trenera organizuje i sprovodi bazični trening za posrednike, koji traje četiri dana, dok Ministarstvo pravde organizuje godišnje konferencije i publikuje časopise za posrednike kako bi na taj način oni upotpunjavali svoja znanja i veštine, bili informisani o tome šta drugi rade, generisali i razmenjivali primere dobre prakse i slično. Sprovođenje obuke za posrednike u Poljskoj je centralizovano i za to je nadležna nezavisna nevladina organizacija Poljski centar za posredovanje

posredovanja ako je posrednik ovlašćen za praćenje realizacije postignutog sporazuma. Tako je austrijskim Zakonom o probaciji predviđeno da „posrednik treba da pomogne svim stranama koje su uključene u proces i obezbedi balans interesa učesnika. On treba da kontaktira učinioca i žrtvu i informiše ih o programu posredovanja, njegovom osnovnom svrhom, procedurom i posledicama koje iz njega proizilaze. Posrednik treba da istraži spremnost (volju) osumnjičenog da prihvati odgovornost za krivično delo, da pokuša da utvrdi uzroke i da popravi štetu prouzrokovanu krivičnim delom. On treba da osigura pravedne interese žrtve i razmotri svaki zahtev ili očekivanje koje žrtva može da ima...“ (Miers, Willemsens, 2004: 16).

Posrednici moraju da budu neutralni, nezavisni, nepristrasni, kao i da se na jednak način odnose prema obe strane (žrtvi i učiniocu) i tretiraju ih s poštovanjem i uvažavanjem. Oni ne smeju da nameću svoja rešenja i da tumače ono što se dešava na svoj način. Smatra se da tehnike poput sumiranja i parafraziranja nisu tipične za posredovanje niti su kompatibilne sa njegovom suštinom, a to je nesmetani dijalog između žrtve i učinioca, njihova naracija, pričanje svojih priča (tzv. *storytelling* format) (Raye, Roberts, 2007: 213). Posrednici treba da koriste nedirektivni stil posredovanja koji omogućava kreiranje sigurnog prostora za dijalog i prepoznavanje snage u svakom od učesnika, te osnaživanje u pravcu korišćenja upravo tih potencijala tokom procesa. Posrednik je zadužen da rukovodi diskusijom, ohrabruje žrtvu i učinioca na dijalog i eventualno kanališe njihov dijalog. Posrednik takođe treba da spreči bilo koji vid povređivanja žrtve tokom posredovanja. Pored toga, u pojedinim zemljama, on vrši i nadzor nad sprovođenjem sporazuma, o čemu sačinjava izveštaj koji potom dostavlja organu koji je slučaj uputio na posredovanje, a koji donosi konačnu odluku u pogledu konkretnog predmeta.

Proces posredovanja: priprema i realizacija

Preduslovi uspešnog realizovanja posredovanja su dobrovoljno uključivanje obe strane u program, njihovo razumevanje značaja i cilja koji se želi time postići, kao i poverenje u treću stranu koja posreduje (posrednika), a koja treba da obezbedi uzajamno uvažavanje i poštovanje strana u sukobu.

Učešće u procesu posredovanja mora da bude dobrovoljno, što je ujedno jedan od osnovnih standarda predviđenih međunarodnim

dokumentima, kao i fundamentalna procesna garancija (Groenhuijsen, 2000: 76). Dobrovoljno učešće u procesu posredovanja podrazumeva slobodan i dobrovoljan pristanak obe strane za učešće u procesu, uz mogućnost da se odustane u bilo kom trenutku. Pri tome, slobodan pristanak ne znači samo odsustvo sile, prinude ili pretnje usmerenih prema učiniocu ili žrtvi kako bi se uključili u ovaj proces, već i postojanje informisanog pristanka. To podrazumeva informisanje i žrtve i učinioca o njihovim pravima, prirodi i značaju posredovanja, mogućim posledicama njihove odluke da uzmu učešće u posredovanju ili ne. Uz to, kako se navodi i u međunarodnim dokumentima, do posredovanja ne može da dođe ako bilo koja od strana nije sposobna da shvati i razume suštinu ove mere.

U vezi sa dobrovoljnim pristankom nameću se i neke dileme (De Mesmaecker, 2013: 336-338), posebno u pogledu položaja žrtve. U *Dokumentu Evropske podrške žrtvama o položaju žrtve u procesu posredovanja* ističe se da sama mogućnost odbijanja učešća u posredovanju nije dovoljna da konstituiše slobodan pristanak. Stoga bi potpuna politika slobodnog pristanka trebalo da podrazumeva da upućivanje na posredovanje nude osobe koje su potpuno obučene da prepoznaju različit uticaj ponude na svaku pojedinu žrtvu. Žrtvama bi trebalo dati informacije ne samo o postupku posredovanja i potencijalnim ishodima, već i o tome gde mogu da dobiju odgovarajuću pomoć i podršku. Pa ipak, kako se ističe u ovom dokumentu, pristanak nikada nije potpuno oslobođen pritiska jer ukoliko su posledice za učinioca bitno teže u situaciji kada žrtva nije spremna da se uključi u proces posredovanja, žrtva može da oseća krivicu, grižu savesti, stah od osvete i slično. Upravo to može da utiče na žrtvu da u nekim situacijama prihvati učešće u posredovanju iako to ne želi, čime se dovodi u pitanje suština dobrovoljnog pristanka.

Sa druge strane, može se diskutovati i o slobodnom pristanku učinioca. Ako pođemo od pretpostavke da upućivanje na posredovanje učinilac može da doživi kao izbegavanje krivične procedure, kažnjavanja ili, pak, blaže kažnjavanje, pa stoga na posredovanje pristaje, pitanje je da li je njegov dobrovoljni pristanak zaista dobrovoljan, odnosno čime je on motivisan i na koji način on shvata proces posredovanja i ciljeve koji se žele postići. To, pak, može da se reflektuje na konačan ishod posredovanja, kao i na kasniji odnos učinioca i žrtve, koji može da ostane nepopravljen. Međutim, ako izuzmemo ove dileme, možemo da kažemo da će saglasnost učinioca i žrtve kao i njihovo informisanje o posredovanju biti dovoljni da se, ako su ispunjeni i drugi

predviđeni uslovi, slučaj uputi odgovarajućoj službi, organizaciji, insituciji ili, pak, pojedincu koji su ovlašćeni za sprovođenje procesa posredovanja.

Pre nego što se otpočne sa pripremama i procesom posredovanja, služba, odnosno posrednik kome je slučaj upućen isti razmatra kako bi se videlo da li je adekvatan za ovaj vid reagovanja, kao i da li su strane podobne za učešće u postupku posredovanja. Ovakvo „snimanje" stanja posebno je važno kada se radi o težim krivičnim delima, sa elementima nasilja, u kojima se kao posrednici pojavljuju posebno obučena i iskusna lica, a sama priprema može da traje i duže, uz uključivanje i psihologa ili psihoterapeuta koji već rade sa nekom od stranaka. Tako se, na primer, u austrijskoj službi za posredovanje organizuje konferencija slučaja na kojoj se donosi odluka o tome da li će se posredovanje realizovati ili ne, a na osnovu prethodnog „snimanja slučaja" od strane posrednika i socijalnog radnika.

Ukoliko se donese odluka da je slučaj odgovarajuć, posrednik organizuje odvojene preliminarne sastanke sa žrtvom i učiniocem, na kojima ih upoznaje sa programom posredovanja, njegovim značajem, ciljevima koji se žele postići i kroz razgovor pomaže stranama u sukobu da identifikuju i artikulišu svoje potrebe, uz obezbeđivanje i druge pomoći ako je neophodno (na primer, pomoć psihoterapeuta zbog traume izazvane krivičnim delom ili podvrgavanje lečenju od alkoholizma ili narkomanije).[24] Po pravilu, prvo se kontaktira učinilac, pa tek ako je on saglasan sa učešćem u posredovanju, posrednik kontaktira žrtvu. U protivnom, moglo bi da se dogodi da žrtva pristane na posredovanje a da se učinilac sa tim ne saglasi, što bi vodilo dodatnom povređivanju žrtve (tzv. sekundarnoj viktimizaciji). U pripremnoj fazi može da se organizuje samo po jedan preliminarni sastanak sa svakom stranom, ali može i više, što zavisi od vrste i težine krivičnog dela, ličnosti učinioca i žrtve, njihove spremnosti da se suoče, njihovog prethodnog odnosa i drugih činilaca.

Tipičan vid posredovanja sastoji se u neposrednom kontaktu (kontakt licem u lice) žrtve i učinioca u prisustvu posrednika, što je, u gotovo svim evropskim zemljama, prihvaćeno kao pravilo, uz eventualne izuzetke u smislu organizovanja indirektnog posredovanja (tzv. *shuttle diplomacy*) (Raye,

[24] Tako je, na primer, u Austriji predviđeno da posrednik treba da informiše oštećenog o svrsi posredovanja između žrtve i učinioca, njegovom pravu da sa sobom može da povede osobu koja će mu pružati podršku, o sredstvima i merama za zaštitu njegovih interesa, kao i o rezultatima diskusije sa osumnjičenim i tome da je njegov pristanak neophodan kako bi do posredovanja došlo.

Roberts, 2007: 212).[25] Pri tome, primećuje se da se u samom začetku razvoja ovog programa, on svodio samo na susret žrtve i učinioca u prisustvu posrednika, dok se danas uočava sve širi krug lica koja mogu da prisustvuju posredovanju i pruže podršku jednoj ili drugoj strani u sukobu (na primer, rođaci, porodica, prijatelji, pa čak i punomoćnici i slično), ali ne i da aktivno učestvuju u iznalaženju rešenja za konkretnu situaciju. S tim u vezi, interesantno je i pitanje kakvo mesto i ulogu može da ima advokat, tj. punomoćnik u procesu posredovanja.

U članu 8 *Preporuke Komiteta ministara Saveta Evrope br. R (99) 19 o primeni posredovanja u krivičnim stvarima* kaže se da stranke treba da imaju pravo na pravnu pomoć, i to kako tokom, tako i pre otpočinjanja posredovanja. Pružanje pravne pomoći, pre svega u formi pravnih saveta, pre samog posredovanja nije sporno. Kako smatraju neki autori, ono može da bude i veoma korisno u pogledu obezbeđivanja informisanog pristanka (Groenhuijsen, 2000: 77). Međutim, dilema je da li je dobro da žrtva i učinilac tokom procesa posredovanja imaju svoje zastupnike jer, kako pokazuju neka istraživanja, prisustvo i učešće advokata tokom posredovanja smanjuju šansu za uspešno okončanje procesa i dolaženje do sporazuma, čineći tako prepreku ostvarivanju ciljeva restorativne pravde (Groenhuijsen, 2000: 77). Upravo stoga se u nekim međunarodnim dokumentima, poput *Osnovnih principa UN o primeni programa restorativne pravde u krivičnim slučajevima* pravna pomoć ograničava samo na pružanje pravnih saveta, i to pre i nakon restorativnog procesa. Zato bi, kako se navodi u *Dokumentu Evropske podrške žrtvama o položaju žrtve u procesu posredovanja*, trebalo razmisliti o nivou pravnog zastupanja tokom posredovanja kako se ne bi nepogodno uticalo na dobru komunikaciju između strana u sukobu što je zapravo suština ovog procesa.

[25] Na primer, u Engleskoj, pored direktnog posredovanja, postoji i indirektno posredovanje (komunikacija se tokom celog postupka obavlja preko posrednika), potom društvena rasprava, kod koje dolazi do neposrednog susreta učinioca i žrtve, ali se obe strane ohrabruju da na sastanak povedu člana porodice, prijatelje ili druge osobe koje će im pružiti podršku (proširuje se krug učesnika posredovanja) i tzv. grupe, model koji se retko primenjuje, a sastoji se u tome da se grupa žrtava određenog oblika kriminaliteta susretne sa učiniocima istih ili sličnih krivičnih dela (oni nisu u neposrednoj vezi u pogledu nekog određenog krivičnog dela), s ciljem da kroz diskusiju, pa čak i igranje uloga iznesu svoja osećanja, potrebe, mišljenja, što može da deluje u pravcu smanjivanja recidivizma. Više u: Wright, 1999: 87-90. Indirektno posredovanje moguće je i u Austriji, Nemačkoj, Belgiji, Holandiji i slično (više o tome u Miers, Willemsens, 2004).

U pogledu mogućnosti angažovanja zastupnika tokom posredovanja, rešenja u evropskim zemljama su različita. U nekim državama, kao što je Norveška, nije dozvoljeno prisustvo advokata, tj. zastupnika tokom posredovanja. U pojedinim državama, kakva je Austrija, prisustvo zastupnika tokom posredovanja nije zabranjeno, ali je u praksi njihovo učešće veoma retko jer su sesije posredovanja uglavnom ograničene samo na žrtvu i učinioca. U Belgiji obe strane imaju pravo na pravnu pomoć (i to u formi pravnih saveta) tokom procesa, s tim da njihovi advokati ne mogu i formalno da ih zastupaju tokom procedure. Slična situacija je i u Poljskoj, gde strane mogu da se konsultuju sa advokatom i da advokat bude prisutan tokom posredovanja, ali ne može da istupa u ime stranke niti može da je zameni tokom procesa. Ovakva rešenja se mogu smatrati prihvatljivim jer svako veće angažovanje advokata tokom procesa posredovanja bilo bi u suprotnosti sa suštinom i ciljevima kako samog posredovanja, tako i koncepta restorativne pravde u celini i ne bi vodilo drugačijem položaju i odnosu strana u sukobu u odnosu na onaj koji one imaju tokom klasične krivične procedure. Utoliko, pravnu pomoć pre, tokom i nakon posredovanja (pre svega u smislu primarne pravne pomoći, odnosno pravnih informacija i saveta) ne moraju nužno da pružaju advokati, već to mogu da budu pravnici, studenti prava ili, pak, osobe koje rade u službama za žrtve i svedoke.

Danas se tokom procesa posredovanja često pribegava angažovanju više od jednog posrednika u jednom slučaju (koposrednici), što ranije nije bio tako čest slučaj. Ovo je posebno prisutno u slučaju nekih krivičnih dela, kao što je nasilje u porodici. Tako se, na primer, u Austriji, u slučaju partnerskog nasilja primenjuje model u kome se angažuju dva posrednika različitog pola (tzv. *double mixed* metod), od kojih ženska osoba kontaktira ženu, a muškarac muškarca tokom odvojenih pripremnih intervjua (više o tome u: Pelikan, 2000: 141).

Proces posredovanja obično otpočinje tako što na početku susreta posrednik iznosi neka pravila s ciljem obezbeđivanja međusobnog poštovanja, kao i bezbednosti i sigurnosti žrtve. Centralno mesto procesa zauzima dijalog, koji obično započinje žrtva iznošenjem svojih potreba, mišljenja, osećanja, a potom učinilac koji daje objašnjenje za svoj postupak. Stranama se ostavlja prostor da jedna drugoj postave pitanja i dobiju odgovor na njih. Stoga važno mesto u procesu posredovanja ima međusobna razmena informacija i viđenja iste situacije jer se na taj način mogu prepoznati i priznati problemi koji su nastali, a time se utire put za nastavak dijaloga u pravcu ispitivanja mogućnosti za postizanje sporazuma određene sadržine. Susret je obično neformalan, a

strane same utiču na tok dijaloga. Dijalog se vodi dok se ne postigne sporazum o načinu popravljanja štete nastale krivičnim delom, iako postizanje sporazuma nije primarni fokus procesa posredovanja.[26] Stoga ne čudi što se posredovanje između žrtve i učinioca ponekada naziva i „dijalog program" (Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 59). Do devedesetih godina XX veka direktna komunikacija licem u lice između žrtve i učinioca bila je dominantna forma. Od tada počinju da se pojavljuju i drugi modaliteti direktnog posredovanja: putem audio zapisa, video snimaka, telefona, Interneta, e-maila, pisama i slično (Raye, Roberts, 2007: 212). Međutim, ovi modeli posredovanja nisu još uvek dovoljno istraženi, te ostaje da se vidi da li će i u kojoj meri zaživeti u praksi.

Posredovanje između žrtve i učinioca omogućava ostvarivanje tri osnovna cilja: identifikovanje nepravde koja je nastala izvršenjem krivičnog dela, rešavanja nastale situacije, tj. popravljanje učinjenog i vraćanje koliko je moguće u prethodno stanje, i razmatranje budućih akcija (Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 59). Stoga se tokom posredovanja, između ostalog, teži dolaženju do sporazuma o načinu popravljanja pričinjene štete. Sporazum se uglavom zaključuje u pisanoj formi i njime se precizira način saniranja posledica krivičnog dela, odnosno naknade ili popravljanja štete koja je krivičim delom prouzrokovana. Sporazum mora da bude razuman i prihvatljiv za obe strane. Najčešći vidovi realizovanja sporazuma su davanje novčane nadoknade za pričinjenu štetu, direktna ili indirektna reparacija (popravljanje štete), restitucija, rad u korist žrtve ili društvene zajednice, izvinjenje ili drugi vid komunikacije, učestvovanje u određenim programima, treninzima, obukama i slično.

U zavisnosti od ishoda posredovanja, zavisi dalji tok krivične procedure. Naime, ako je do upućivanja došlo pre pokretanja krivičnog postupka, tj. pre podnošenja optužnog akta, uspešno okončano posredovanje može da dovede do odustajanja tužioca od daljeg gonjenja, mada je ovo dosta retko i primenjuje se uglavnom u slučajevima lakših krivičnih dela ili kada ne postoji dovoljno dokaza na osnovu kojih bi optužnica mogla da se podnese protiv određenog lica. Ukoliko je optužni akt već podnet, što je daleko češća praksa, može biti odbačen i postupak se obustavlja. Time se izbegava dugotrajna i frustrirajuća procedura za obe strane. (Peters, 2000: 10-11). Ako je do upućivanja, pak, došlo od strane suda u toku trajanja postupka, sud može da donese odluku o obustavi postupka. Ukoliko postupak ne bude

[26] Tako, na primer, u slučaju posredovanja kod teških krivičnih dela, fokus nije na postizanju sporazuma već na oporavku obe strane (*healing*) (Raye, Roberts, 2007: 213).

obustavljen, sporazum koji je postignut u toku posredovanja može da ima određene implikacije na sankciju koju će sud u konkretnom slučaju da izrekne. Najzad, do primene posredovanja može da dođe i kasnije, tokom izvršenja kazne zatvora. Sve to ujedno otvara pitanje odnosa posredovanja ali i drugih programa restorativnog karaktera i tradicionalnog krivičnopravnog sistema.

Završni osvrt na posredovanje između žrtve i učinioca

I pored razlika koje danas postoje u pogledu programa posredovanja između žrtve i učinioca u evropskim, ali i vanevropskim državama (u smislu zakonske regulative, broja slučajeva upućenih na posredovanje, vrste i težine krivičnih dela u kojima može da dođe do upućivanja na posredovanje, ko upućuje na posredovanje, u kojoj fazi postupka, ko je nadležan za realizovanje posredovanja i slično), ipak se mogu uočiti neke zajedničke karakteristike ovog restorativnog pristupa reagovanju na kriminalitet.

Kao prvo, posredovanje između žrte i učinioca predstavlja program čiji je akcenat na restorativnom procesu. Da bi se to potenciralo, danas se sve češće ovaj program označava i kao rasprava između žrtve i učinioca – *victim-offender conferencing* (Umbreit, Coates, Vos, 2006: 53). Na taj način se pravi određeni zaokret od shvatanja posredovanja kao oblika poravnanja ka njegovom razumevanju kao oblika rasprave o konfliktu i njegovom uticaju na strane u sukobu. Tako se akcenat sa mogućeg ishoda premešta na proces.

Druga važna karakteristika posredovanja je njegova participatorna priroda, koja podrazumeva aktivno učešće žrtve i učinioca u procesu rešavanja situacije nastale izvršenjem krivičnog dela, što u mnogome menja njihov položaj i ulogu u odnosu na klasičnu krivičnu proceduru. Aktivno učešće obe strane rezultira izbegavanjem osećaja odbačenosti, otuđenosti, marginalizovanosti, doprinoseći, sa druge strane, zaštiti sopstvenih interesa i samorešavanju sopstvenih konflikata. Pri tome se, kako navode neki autori, tokom protekle tri dekade primene ovog programa zapaža postepeno povećavanje uloge zajednice u procesu posredovanja kroz uključivanje različitih predstavnika lokalne zajednice - prvo su to bili samo posrednici, potom osobe koje pružaju podršku žrtvi i učiniocu, da bi se sada sve više uključivali i susedi ili drugi zainteresovani sugrađani (Umbreit, Coates, Vos, 2006: 53-54). To donekle približava ovaj program drugim restorativnim procesima, kao što su rasprave i krugovi mirotvorstva, ali ga i razlikuje od njih

jer predstavnici lokalne zajednice ne mogu aktivno da učestvuju u procesu odlučivanju u pogledu konkretnog slučaja. Pa i pored toga, kroz šire (čak i pasivno) uključivanje zajednice moguće je postaviti osnov za bolje razumevanje kriminaliteta od strane javnosti, kao i za podsticanje društvene podrške žrtvama, rehabilitacije i reintegracije učinilaca i prevencije kriminaliteta.

Sledeća bitna odrednica posredovanja, koja proističe iz prethodnih, je komunikacija, dijalog koji se razvija među stranama u sukobu. Na taj način ostavlja se prostora da žrtva izrazi svoja osećanja, da ispriča svoju priču, dok se učiniocu pruža šansa da objasni zašto je izvršio krivično delo, da iskaže svoje viđenje problema, i, ono što se čini možda i ključnim, da prihvati odgovornost kako za učinjeno delo i štetu koja je nastupila, tako i za njeno popravljanje. Primenjujući izvesne elemente teorije neutralizacije koju je razvio Matza, može se reći da se kroz neposredni susret i konfrontiranje sa žrtvom otežava poricanje, poništavanje ili minimizovanje efekata krivičnog dela od strane učinioca ili, pak, nalaženje opravdanja za sopstvene postupke. Utoliko su veće šanse da se kroz proces posredovanja učinilac suoči sa realnošću, shvati i razume kakve je posledice njegovo ponašanje izazvalo za žrtvu, te prihvati odgovornost za njihovo saniranje.

Najzad, element bez koga posredovanja ne bi bilo je pomoć posrednika kao treće neutralne, nezavisne i nepristrasne strane koja treba da omogući nesmetano funkcionisanje procesa posredovanja. Stoga bi se kao ključne karakteristike posredovanja mogle izdvojiti: dobrovoljnost, kontrolisanost, poverljivost, prethodna informisanost, saradnja, nepristrasnost, neutralnost, balansiranost, sigurnost, samoodgovornost i zadovoljstvo (Schäfer, 2003).[27] Drugim rečima, posredovanje između žrtve i učinioca je integrativni pristup orijentisan na probleme i žrtve i učinioca.

Rasprave (okupljanja ili konferencije)

Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina XX veka javlja se novi restorativni pristup reagovanju na kriminalitet - rasprave, odnosno okupljanja ili konferencije (*conferencing*). Prvi programi ovog tipa razvili su se na Novom Zelandu i u Australiji, da bi se njihova primena potom proširila i na druge zemlje, posebno one koje pripadaju anglosaksonskom pravnom

[27] Prezentacija pod nazivom „New European Initiatives for Mediation", XIX Post Graduate Course in Victimology, Victim Assistance and Criminla Justice, IUC, Dubrovnik, 12th to 23rd May 2003.

sistemu, kao što SAD i Kanada (više u: Umbreit, Zehr, 2003). Tokom proteklih godina, svoju primenu ovi oblici reagovanja doživljavaju i na teritoriji pojedinih evropskih zemalja (kao što su Engleska i Vels, Severna Irska, Belgija, Holandija, Norveška i druge) (više u: Miers, Willemsens, 2004; Dignan, Marsh, 2001; Zinsstag, 2012; Zinsstag, Chapman, 2012; Vanfraechem, Lauwaert, Decocq, 2012; Eriksson, 2012; Zinsstag, Vanfraechem, 2012), ali i u zemljama afričkog i azijskog kontinenta (Skelton, Frank, 2001; Johnstone, Van Ness, 2007).

I pored različitih definicija (Zinsstag, 2012: 12-13), može se prikloniti mišljenju da rasprave (okupljanja ili konferencije) predstavljaju restorativni, inkluzivni proces, u kome žrtva (direktna ili indirektna), učinilac i oni koji im pružaju podršku, uključujući članove porodice i prijatelje, uz pomoć facilitatora nastoje da dođu do konstruktivnog rešenja problema i povrede koja je izvršenim krivičnim delom prouzrokovana (Tauri, Morris, 2003: 44-53; Walgrave, 2008: 34; Zinsstag, 2012: 12). Za razliku od posredovanja koje je primarno orijentisano na dijalog između žrtve i učinioca, rasprave okupljaju veći broj lica, koja se aktivno uključuju u razrešenje situacije nastale krivičnim delom (participativni proces). To mogu da budu predstavnici krivičnopravnog sistema (posebno policija), advokati, predstavnici sistema socijalne zaštite ili volonterskih organizacija koje funkcionišu pod okriljem zajednice. Zavisno od kruga lica koja mogu da uzmu aktivno učešće u raspravi, moguće je govoriti o različitim modalitetima ovog vida društvenog reagovanja na kriminalitet: porodične rasprave, društvene rasprave, rasprave koje vodi policija (*police-led conferences*), restorativne rasprave ili samo rasprave (Raye, Roberts, 2007: 214). Međutim, tipologija modela rasprava u praksi i nije toliko relevantna, jer su svi ovi programi mahom usmereni ka istom cilju, vodeći računa o pružanju zaštite žrtvama i poštovanju prava učinioca, u prilog čemu govore i nalazi jednog skorijeg istraživanja (Zinsstag, 2012: 15).

U okviru Evropskog foruma za restorativnu pravdu, tokom 2009. i 2010. godine sprovedno je istraživanje sa ciljem dolaženja do saznanja o praksama posredovanja između žrtve i učinioca i rasprava, kao dva uobičajena i široko rasprostranjena restorativna pristupa (Zinsstag, Teunkens, Pali, 2011; Zinsstag, 2012: 16-31). Istraživanjem je bilo obuhvaćeno 99 ispitanika iz 26 država (58% evropskih i 42% vanevropskih država). Kako su pokazali nalazi ovog istraživanja, rasprave (okupljanja ili konferencije) se daleko više primenjuju u vanevropskim nego u evropskim državama. Podaci do kojih se došlo su pokazali da su ovi programi

prevashodno usmereni ka žrtvama, odnosno da se kao ključni ciljevi izdvajaju oni koji se tiču položaja žrtve i njenih prava i potreba (da dobije odgovore na određena pitanja, da joj se pruži mogućnost da dobije izvinjenje i/ili naknadu štete, da učestvuje u programu koji uključuje zajednicu i slično), i to kako u slučaju maloletnih, tako i u slučaju punoletnih učinilaca krivičnih dela. Uz to, važno mesto zauzima i prihvatanje odgovornosti učinioca, ali i aktivno uključivanje porodice ili uopšte zajednice koja brine (*community of care*), kako u iznalaženje rešenja, tako i preuzimanju određene odgovornosti za ispunjenje sporazuma do koga se dođe.

Nalazi ovog istraživanja, takođe, pokazuju da se ovaj vid društvenog reagovanja primenjuje u slučaju različitih oblika kriminaliteta, posebno u slučaju imovinskih delikata (naročito krađe), ali i napada, nasilja u porodici, narušavanja javnog reda i mira i slično, pa čak i u slučajevima seksualnog nasilja. Iako se rasprave primenjuju i prema punoletnim učiniocima krivičnih dela, nalazi ovog istraživanja ipak pokazuju još uvek primarnu orijentisanost ovog pristupa na reagovanje na kriminalitet maloletnika. U evropskim zemljama, tužioci i sudije imaju ključnu ulogu u upućivanju slučaja na raspravu, dok u vanevropskim državama daleko veću ulogu ima policija. Kada su u pitanju osobe koje dolaze na rasprave sa žrtvom i učiniocem, rezultati ovog istraživanja su pokazali da se u oba slučaja radi uglavnom o članovima porodice i prijateljima, ali da se u toj ulozi javljaju i predstavnici sistema socijalne zaštite i zajednice, a ređe advokati, iako se u nekim programima oni po automatizmu uključuju u raspravu. Interesantno je ukazati i na određene razlike u pogledu kruga onih koji pružaju podršku u slučaju maloletnika i punoletnih lica: kada su u pitanju maloletnici, sa njima uglavnom dolaze roditelji i braća i sestre, dok u slučaju punoletnih lica, podrška prevashodno dolazi od strane partnera, tako da, kako je zaključeno, starost učesnika rasprave (žrtve i/ili učinioca) značajno utiče na mrežu podrške.

U većini programa obuhvaćenim ovim istraživanjem, facilitatori su plaćeni za svoj rad, dok se ređe u toj ulozi pojavljuju volonteri, pojedini eksperti ili neka druga lica. Dakle, ovi programi su uglavnom visoko profesionalizovani, a na to utiče činjenica da je većina programa zapravo institucionalizovana, te se time objašnjava opredeljivanje za plaćeno osoblje koje vodi rasprave. Kada su u pitanju ishodi rasprava, oko 70% ispitanika je navelo da je, u preko 75% slučajeva, rasprava rezultirala sporazumom, koji je kasnije bio i ispunjen (Zinsstag, 2012: 28). Kao ključne pravne posledice postizanja sporazuma tokom rasprave izdvajaju se obustavljanje postupka i upućivanje slučaja na druge stručnjake (službenika probacije, socijalnog radnika, predstavnika službe

za žrtve ili nekog ko je učestvovao u raspravi) kako bi pratili ispunjenje postignutog sporazuma. Najzad, interesantno je ukazati i na to da nemaju svi programi obuhvaćeni ovim istrživanjem praksu da obaveštavaju žrtvu o toku realizacije sporazuma, što se čini problematičnim.

U cilju bližeg upoznavanja sa ovim modelom društvenog reagovanja na kriminalitet, u nastavku će posebna pažnja biti posvećena opisu porodičnih rasprava, i to na Novom Zelandu, a potom i u Australiji, da bi se nakon toga ukazalo na primenu ovog pristupa u pojednim evropskih državama.

Porodične rasprave na Novom Zelandu

Porodične rasprave ili okupljanja (*family group conferencing*) uvode se na Novom Zelandu 1989. godine Zakonom o deci, mladim osobama i porodicama. Svoje uporište ovaj vid društvene intervencije našao je u tradicionalnim oblicima reagovanja naroda Maori na Novom Zelandu, koji je i danas, u određenoj meri, zadržao tradicionalni sistem pravde koji funkcioniše paralelno sa dominantnim (izvorno anglosaksonskim) krivičnopravnim sistemom (Consedine, 2003: 152-157; McCold, 2006: 31).[28] Uvođenje porodičnih rasprava na Novom Zelandu počelo je kao reforma sistema

[28] Ovaj narod smatra da je njihov tradicionalni način rešavanja sukoba daleko efikasniji za njihove ljude od mehanizama pravnog sistema koje primenjuju beli ljudi („Pakeha"). Njihov način rešavanja slučajeva, tzv. *marea justice*, vodi oporavku svih, a ne izolaciji učinioca, onemogućavanju suočavanja sa žrtvom i posledicama koje su nastale izvršenjem krivičnog dela i aktivnog učestvovanja u donošenju odluke u pogledu razrešenja nastale situacije. Tradicionalni postupak se prevashodno orijentiše na slušanje, pomoć, podršku i oporavak i žrtve i učinioca i zajednice u kojoj žive. *Marea justice* je konstruisana tako da se izlazi u susret potrebama žrtve, da žrtva bude prepoznata i tretirana kao žrtva, jer je ona povređena krivičnim delom, a ne društvo ili država. Sa druge strane, tradicionalno postupanje vodi preuzimanju odgovornosti od strane učinioca za ono što je učinjeno, čime se obezbeđuje to da se ne krivi žrtva za ono što joj se dogodilo. Stoga je ovaj način postupanja posebno podoban, kako smatraju neki, za slučajeve seksualnih delikata, nasilja u porodici i sličnih krivičnih dela. Postupak je organizovan tako da okuplja širi krug lica, tj. učinioca, žrtvu, njihove porodice i članove lokalne zajednice. Pre otpočinjanja saslušanja, učinilac mora da prizna krivicu. U dijalog se potom aktivno uključuju svi prisutni, nakon čega slede konsultacije među stranama oko načina rešavanja slučaja. Obično se postiže dogovor u vezi sa popravljanjem ili naknadom štete koja je prouzrokovana, što je često praćeno i obaveznim radom učinioca. Ono što je važno kod ovog oblika reagovanja je da se i porodica i lokalna zajednica učinioca na neki način osećaju krivim za ono što je učinilac uradio te osećaju sramotu, što je shodno teoriji reintegrativnog osramoćivanja John Braithwaite-a, jedan od važnih osnova kontrole budućeg ponašanja učinioca i prevencije kriminaliteta. Utoliko ono što čini suštinu postupanja kod Maora je upravo bavljenje uzrocima i posledicama krivičnog dela a ne bavljenje samim učiniocem. (Consedine, 2003)

reagovanja na kriminalitet maloletnika, jer je uočena prezastupljenost maloletnih pripadnika Maora (domorodačkog stanovništva) u ukupnoj strukturi maloletnih učinilaca krivičnih dela (Zinsstag, 2012: 12).

Porodične rasprave čine deo zaštitničkog modela reagovanja na kriminalitet maloletnika, u kome čine srž društvene reakcije, bivajući potpuno integrisane u postojeći sistem, te ne predstavljaju diverzionu meru (Van Ness, Heetderks Strong, 2002; Maxwell, Morris, Hayes, 2006; Zinsstag, 2012; Walgarve, 2012; Shearar, Maxwell, 2012). Jedna od ideja vodilja na kojima ovaj oblik reagovanja počiva je da deca i porodice imaju pravo i obavezu da učestvuju u donošenju odluka koje se njih neposredno tiču, da porodica i društvo treba da pruže podršku pro-socijalnom razvoju maloletnika, kao i da maloletnici treba da prihvate odgovornost za svoje postupanje (Shearar, Maxwell, 2012: 114). Primarna uloga u brizi i zaštiti dece treba da je na (užoj ili široj) porodici, te stoga postoji potreba da se poveća učešće porodice u sistemu zaštite dece. U tom smislu, putem porodičnih rasprava čini se pokušaj uspostavljanja balansa između privatne i javne dimenzije reagovanja na društveno neprihvatljiva ponašanja mladih. Drugim rečima, omogućava se maloletniku, njegovoj porodici i žrtvi da aktivno budu uključeni u proceduru i da utiču na konačnu odluku u pogledu načina razrešenja situacije nastale krivičnim delom i sprečavanja novih kriminalnih ponašanja. Pri tome, porodične rasprave kao vid reagovanja na kriminalitet maloletnika čine deo sistema socijalne zaštite, a ne krivičnopravnog sistema. Zato pojedini autori ovaj model rasprava nazivaju modelom socijalne brige ili staranja (*social welfare model*) (McCold, 1999, prema Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 61). Opšti cilj zakonskog okvira kojim se predviđa primena porodičnih rasprava kao jedne u nizu mera koje mogu da se primene prema maloletnim učiniocima krivičnih dela je „držanje maloletnika izvan formalnog sistema što je moguće više“ (Daly, 2001: 60). Tako je jedan od ključnih principa definisanih Zakonom o deci, mladim osobama i porodicama, princip da krivični postupci ne treba da se koriste za zaštitu dece i mladih (Zinsstag, Teunkens, Pali, 2011: 166).

Porodične rasprave na Novom Zelandu imaju dvostruki karakter: s jedne strane su uvedene kao alternativa sudskoj proceduri, dok, sa druge strane, mogu da se posmatraju kao neka vrsta usmeravanja donosilaca odluka u pogledu kaznene politike prema maloletnicima (McCold, 2001: 45). Celokupni sistem maloletničkog pravosuđa na Novom Zelandu počiva na ideji o primeni (pre svega od strane policije) najblažih vidova društvene reakcije u slučaju maloletnika. Tako policija, po pravilu, ne može da uputi maloletnika

na maloletnički sud, ukoliko pre toga nisu iscrpljene druge potencijalne mere, uključujući porodičnu raspravu. U slučaju lakših krivičnih dela ili primarnih delinkvenata momentalno upozorenje od strane policije će biti osnovni oblik društvene reakcije i način da ne dođe do pokretanja postupka. Ukoliko policija, pak, smatra da je potrebno nešto više od opomene u konkretnom slučaju, uputiće maloletnika na poseban odsek u policiji za pomoć mladima (*Youth Aid Section*). U ovom odseku sledi dalja reakcija i to u formi opomene, ali pred roditeljima maloletnika, traženja da se učinilac izvini žrtvi ili primene nekih dodatnih sankcija, kao što je rad u korist društvene zajednice. Tek ako primena ovih mera nije moguća ili su se one primenjivale ranije, ali nisu dale željene rezultate ili je u pitanju neko teže krivično delo, maloletnik se upućuje na porodičnu raspravu (Morris, Maxwell, 2003). U veoma malom broju slučajeva policija će moći da uhapsi maloletnika i uputi ga direktno na sud za maloletnike. U tom slučaju, sud ne može da donese konačnu odluku ukoliko prethodno ne uputi maoletnika na porodičnu raspravu, pri čemu kasnije, prilikom donošenja odluke mora da uzme u obzir ishod rasprave. To upućuje na zaključak da se porodične rasprave primenjuju u slučajevima teških krivičnih dela izvršenih od strane maloletnika, kao i u slučaju maloletnka koji pokazuju sklonost ka recidivu, odnosno u oko 20% svih maloletnih učinilaca krivičnih dela koji su poznati policiji (McCold, 2001: 45; Morris, Maxwell, 2003: 201). Stoga se može reći da je na Novom Zelandu primena porodičnih rasprava obavezan oblik reagovanja na maloletnički kriminalitet, osim u situacijama kada primena neke blaže mere može da ostvari ciljeve specijalne prevencije (integrativni model restorativne pravde).

Upućivanje na porodičnu raspravu i priprema

Do upućivanja maloletnika na porodičnu raspravu može da dođe od strane policije, i to posebnog odseka za pomoć mladima, ili od strane suda (što se dešava u daleko manjem broju slučajeva), pa se ovaj vid reagovanja prevashodno posmatra kao alternativa sudskoj proceduri.

Kada se slučaj uputi na porodičnu raspravu, koordinator za maloletničko pravosuđe, koji je zaposlen u Odeljenju za dečije, omladinske i porodične službe, saziva skup i istim koordinira (Stewart, 1996: 65-87; Morris, Maxwell, 2003: 202-203). Skupu prisustvuju maloletni učinilac krivičnog dela, njegova porodica, tj. roditelji, staratelji ili usvojioci i druga lica koja oni mogu da pozovu (šira porodica), potom žrtva ili njeni predstavnici, kao i osobe koje žrtvi pružaju podršku; zatim predstavnik policije i koordinator. Ponekada ovim okupljanjima

prisustvuju socijalni radnik i/ili advokat, ali njihovo prisustvo nije uvek neophodno.[29] Pri tome, važno je napomenuti da u slučaju rasprava nije nužno prisustvo same žrtve, kao ni učinioca. O tome da li učinilac treba da bude prisutan, odluku donosi koordinator. Žrtva je ta koja, pak, sama može da odluči da li će da prisustvuje raspravi ili ne, da li će da pošalje u pisanoj formi svoje viđenje situacije, o čemu će koordinator informisati učesnike i slično. Koordinator, takođe, odlučuje o tome koja lica mogu da se smatraju porodicom i mogu da prisustvuju raspravi. S tim u vezi, veoma je važna uloga koordinatora tokom priprema za raspravu u pogledu adekvatnog informisanja učinioca i njegove porodice o porodičnoj raspravi, kao i u pogledu pripreme učinioca za eventualno „suočavanje" sa žrtvom, njenim emocijama i načinima na koje one mogu da se ispolje.

Zakonom je predviđen krug lica koja mogu da prisustvuju porodičnim raspravam. To su: maloletni učinilac krivičnog dela, njegovi roditelji, staratelji ili hranitelji, članovi porodice (socijalne grupe) maloletnika, predstavnik kulturolške organizacije, koorinator, predstavnik policije, žrtva i osobe koje joj pružaju podršku, advokat ili druga osoba koja zastupa interese maloletnika, socijalni radnik u zakonom predviđenim situacijama i bilo koja druga osoba za koju učesnici smatraju da bi bila bitna za sam proces (Zinsstag, Teunkens, Pali, 2011: 170). Međutim, u praksi se porodične rasprave uglavnom svode na okupljanje maloletnika, članova porodice i predstavnika policije, dok su žrtva ili njen zastpnik prisutni u tek nešto oko 50% slučajeva (Zinsstag, Teunkens, Pali, 2011: 170-171). Dakle, prisustvo žrtve nije nužno. Ona može da ima svog predstavnika ili može samo da pošalje u pisanoj formi informacije za koje smatra da su relevantne. Imajući to u vidu, kao i činjenicu da se porodične rasprave uklapaju u zaštitnički model postupanja, sasvim je očegledno da su i one više okrenute maloletnom učiniocu i njegovom popravljanju nego popravljanju odnosa sa žrtvom.

Osnovni cilj porodične rasprave je formulisanje plana o tome na koji način se najbolje baviti slučajem, i to ne samo u smislu saniranja, odnosno popravljanja posledica koje su izvršenjem krivičnog dela nastale, već i sprečavanja budućeg kriminalnog ponašanja maloletnika (preventivno delovanje). Utoliko je tokom rasprave akcenat na razmeni informacija među svim stranama koje su prisutne kako bi se donela odluka o planu ili

[29] Advokat za maloletnike će obavezno biti prisutan ako je u pitanju maloletnik koji je bio prethodno upućen na sud za maloletnike, a potom, odlukom sudije, na porodičnu raspravu.

preporukama za dalje postupanje maloletnika, što, takođe, upućuje na zaključak da je ovaj vid postupanja primarno fokusiran na učinioca i njegovo buduće ponašanje.

Da bi do rasprave došlo, neophodno je da maloletnik prizna izvršenje krivičnog dela, odnosno da sud dokaže da je to lice izvršilo određeno krivično delo, ako je slučaj prethodno bio na sudu. Rasprava se održava u neformalnom okruženju i prijatnoj atmosferi, najčešće u odeljenju za socijalni rad, ali može i u posebnoj kući za sastanke ili u kući porodice maloletnika (mada ovo pre u slučaju kivičnih dela bez žrtava, na primer, u slučaju posedovanja narkotika, jer bi se u protivnom moglo desiti da se žrtva oseća neprijatno u kući učinioca i njegove porodice). Ključnu ulogu tokom rasprave ima porodica. Odluku o tome gde, kada i prema kom rasporedu treba da se održi okupljanje donosi koordinator na osnovu prethodnih konsultacija sa učesnicima porodične rasprave.

Tok porodične rasprave

Tokom rasprave, učesnici sede u krug. Rasprava obično počinje molitvom ili blagoslovom u zavisnosti od običaja lica koja su prisutna. Potom koordinator otvara skup, predstavlja prisutne i objašnjava svrhu okupljanja. Dalji tok rasprave može da varira, ali najčešće sledi obraćanje policijskog službenika, koji ukratko iznosi šta se dogodilo. Nakon toga se maloletniku daje reč kako bi se izjasnio da li se slaže sa onim što je navedeno u policijskom izveštaju, da li ima nešto da doda, objasni i slično. Ukoliko se maloletnik ne složi sa navodima policije, rasprava se obustavlja i slučaj se upućuje na sud. U protivnom, daje se reč žrtvi ili njenim predstavnicima, koji iznose svoje viđenje situacije, svoje probleme, osećanja i slično. Nakon toga sledi opšta diskusija o tome šta se i zašto dogodilo. Tokom ovog dela često se dešava da učinilac i njegova porodica izraze kajanje.

Kada se diskusija okonča, učinilac i njegova porodica se ostavljaju u prostoriji kako bi sami osmislili plan i preporuke u pogledu popravljanja štete i prevencije povrata. Taj deo rasprave se naziva vreme za porodični sastanak (tzv. *family caucus time*), što je jedna od specifičnosti novozelandskog modela porodične rasprave. Kada budu spremni, u prostoriju se vraćaju ostali učesnici, a predstavnik porodice maloletnog učinioca iznosi predlog plana, o kome se potom diskutuje i isti modifikuje sve dok ne postane prihvatljiv za sve strane.

Kada se sve strane saglase sa planom, detalji sporazuma se formalno beleže i rasprava se okončava. Plan i odluke koje se donesu tokom porodične rasprave i, ako je slučaj bio prethodno na sudu, potvrde od strane sudije za maloletnike, smatraju se obavezujućim. Planom se, između ostalog, predviđa neka od društveno zasnovanih sankcija, kao što su izvinjenje, rad u korist društvene zajednice, popravljanje ili naknada štetu ili uključivanje u neki program (savetovanje, terapija i slično). Realizaciju plana prati socijalni radnik. U slučaju neispunjenja predviđenih obaveza, socijalni radnik obaveštava koordinatora koji može da uputi pismo maloletniku opominjući ga na mogućnost da se protiv njega pokrene postupak. Ukoliko i pored toga maloletnik ne ispunjava obaveze, slučaj se upućuje policiji koja dalje postupa tako što maloletnika upućuje u maloletnički sud, a sudija za maloletnike izriče neku od predviđenih mera.

Uloga profesionalaca tokom porodične rasprave je u velikoj meri ograničena: koordinator vodi računa o tome da su svi razumeli svrhu okupljanja, da su sva važna pitanja prodiskutovana i da se ispoljenim emocijama upravlja na konstruktivan način; policijski službenik je zadužen samo da opiše šta se dogodilo; zastupnik maloletnika (advokat), ako je prisutan, treba da dâ pravni savet maloletniku i da štiti njegova prava, a socijali radnik, takođe ako je prisutan, obično daje osnovne informacije u vezi sa maloletnikovom prošlošću. Akcenat je, dakle, na učešću mikro zajednica, tj. zajednica koje brinu i za učinioca i za žrtvu. Stoga se može reći da porodične rasprave imaju daleko ispoljeniji komunitaristički karakter, što je jedna od linija razgraničenja u odnosu na posredovanje između žrtve i učinioca. Upravo zato ovako dizajniran i usmeren proces može da se posmatra i kao „građanska ceremonija reintegrativnog osramoćivanja“ jer „omogućavanjem žrtvi i onima koji joj pružaju podršku da govore, unosi se sramota u sam postupak, dok prisustvo onih koji daju podršku učiniocu unosi reintegraciju u proces“ (Braithwaite, Daly, 2001: 32).

Porodične rasprave u Australiji

Početkom devedesetih godina prošlog veka model porodičnih rasprava, mada u nešto drugačijoj formi, se sa Novog Zelanda premešta na područje Australije. Prva eksperimentalna primena ovog modela u Australiji beleži se 1991. godine u gradu Wagga Wagga, u državi Novi Južni Vels (Braithwaite, Daly, 2001; Daly, 2001; Moore, O'Connell, 2003; Zinsstag, 2012). U Australiji se

primena rasprava smatra posebno adekvatnom za reagovanje na kriminalitet maloletnika, pa je primena ovog restorativnog procesa u odnosu na punoletna lica prilično ograničena (Zinsstag, Teunkens, Pali, 2011).

Wagga model rasprava

U tzv. Wagga modelu, raspravu inicira policija, a samom raspravom koordinira policijski službenik prema jasno preciziranom planu, tj. protokolu koji je razvijen kako bi se na jednak način rukovodilo ovim raspravama i tako postigla određena uniformnost u postupanju. Zato se ovaj model rasprava naziva i rasprava koju vodi policija (*police-led conferencing*). Tokom rasprave fokus je na događaju, a ne toliko na odnosima među stranama. Ne vodi se dovoljno računa o osobinama maloletnog učinioca krivičnog dela i psihološkom stanju žrtve. Sa druge strane, daleko manje pažnje se posvećuje porodici učinioca i njenom aktivnom uključivanju u proces, pa ove rasprave više poprimaju formu društvenih rasprava.

Sam proces se u mnogome ne razlikuje od opisanog novozelandskog modela rasprave. Pre rasprave, policijski službenik kontaktira žrtvu i objašnjava suštinu rasprave. Ukoliko žrtva pristane da učestvuje na raspravi, policijski službenik kontaktira učinioca i njegovu porodicu i zakazuje se rasprava. Raspravi prisustvuju učinilac i njegova porodica, žrtva i osobe koje joj pružaju podršku. Cilj je dolaženje do sporazuma o rešavanju konkretne situacije, kroz izvinjenje, kompenzaciju i slično. Za razliku od novozelandskog modela, u Wagga modelu nema prostora za porodični sastanak, odnosno, ne ostavlja se prostora da porodica učinioca osmisli i kasnije predloži plan akcije za maloletnika, već na tome rade svi zajedno tokom okupljanja.

Wagga model je tokom prve tri godine funkcionisao bez zakonskog osnova, da bi nakon evaluacije koja je sprovedena 1996. godine ovaj model, u nešto izmenjenoj formi, dobio svoje zakonsko utemeljenje i to u Zakonu o maloletnim učiniocima krivičnih dela iz 1997. godine (Miers, 2001: 68). Model rasprava se kasnije proširio i na druge delove zemlje, postepeno se transformišući i dobijajući različite forme, od kojih su se neke približavale novozelandskom modelu.[30] Ukupno posmatrano, uočava se nekoliko ključnih

[30] Modeli porodičnih rasprava uvode se 1992. godine u državi Kvinslend (Queensland), potom 1993. godine u Australian Capital Territory, 1993. u državi Južna Australija (South

karakteristika rasprava u Australiji: rasprave se primenjuju u krivičnim stvarima, a ne u slučajevima koji se tiču brige i zaštite dece; u nekim australijskim državama rasprave se vezuju za koncept restorativne pravde, u nekim za koncept reintegrativnog osramoćivanja, a u nekim za oba ova koncepta; slučajevi se mahom upućuju na rasprave od strane policije, ali upućivanje može da vrši i sud; osim u državama Kvinslend i Novi Južni Vels, gde rasprave mogu da dođu i na kraju krivičnopravno reakcije, dakle, u formi sankcije, u drugim državama rasprave predstavljaju samo meru diverzionog karaktera; u državi Kvinslend žrtva ima pravo veta na održavanje rasprave, dakle, ukoliko ona nije saglasna, do raspave ne može da dođe; u nekim državama, kao što su Južna Australija, Novi Južni Vels i Kvinslend, žrtva ima pravo veta na plan ili sporazum ali samo ako je raspravi prisustvovala; najzad, u nekim držaama, kao što su Južna Australija i Novi Južni Vels jedan od ciljeva rasprave je i pružanje podrške i pomoći maloletniku (Zinsstag, Teunkens, Pali, 2011: 180-181).

U cilju ilustracije rasprava u Australiji, na ovom mestu će biti dat primer porodičnih rasprava u državi Južna Australija,[31] koja je prva zakonski regulisala višeetapni sistem diverzionog postupanja prema maloletnicima u fazi pre pokretanja sudskog postupka, a koji je zasnovan na policijskom upozorenju i porodičnim raspravama (Zinsstag, Teunkens, Pali, 2011: 187). Takođe će se ukazati na neke ključne razlike ovog modela porodične rasprave u odnosu na porodične rasprave na Novom Zelandu.

Porodične rasprave u Južnoj Australiji

Primena porodične rasprave u državi Južna Australija regulisana je *Zakonom o maloletnim učiniocima krivičnih dela* iz 1993. godine. Za razliku od Novog Zelanda u kome porodične rasprave čine deo sistema socijalne zaštite, u Južnoj Australiji je ovaj model postupanja inkorporiran u sudsku administraciju, tj. čini deo pravosudnog sistema. Prema odredbama Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela, porodične rasprave čine drugi nivo društvene reakcije na kriminalitet maloletnika, pozicionirajući se između policijskih opomena, koje mogu da budu neformalne i formalne, i

Australia), 1994. u Zapadnoj Australiji (Western Australia), a 1997. godine na Tasmaniji (Tasmania). Više u: Miers, 2001: 69. Više o primeni rasprava u ovim državama videti u Zinsstag, Teunkens, Pali.

[31] Više informacija o porodičnim raspravama u Južnoj Australiji, kao i u drugim australijskim državama videti u: Zinsstag, Teunkens, Pali, 2011.

procesuiranja slučajeva pred sudom za maloletnike (Wundersitz, Hetzel, 1996: 115). Za razliku od novozelandskog modela, u Južnoj Australiji primena porodične rasprave nije nužna u svakom konkretnom slučaju, već do nje može da dođe ili u slučaju da maloletnik ne preduzme obaveze koje mu izrekne policija (na primer, rad u korist društvene zajednice u slučajevima formalne opomene) ili ako sud smatra da je slučaj potrebno uputiti na raspravu pre donošenja konačne odluke (što je i neka vrsta kontrole rada policije kako ne bi automatski upućivali slučajeve na sud, a koji mogu da se reše putem porodične rasprave, čime se deluje u pravcu racionalizacije i povećanja efikasnosti sudova).

Za razliku od porodičnih rasprava na Novom Zelandu, koje su namenjene učiniocima težih krivičnih dela, do primene porodične rasprave u Južnoj Australiji može da dođe samo u slučaju lakših krivičnih dela. Pri oceni da li se radi o takvom delu, u svakom konkretnom slučaju se ceni visina štete i stepen povreda koje su nastale izvšenjem krivičnog dela, osobine i raniji život maloletnika, verovatnoća da dođe do povrata i, kada je relevantno, stavovi roditelja ili staratelja maloletnika. Takođe se u obzir uzimaju i okolnosti pod kojima je krivično delo izvršeno, da li je maloletnik ranije bio opominjan ili su mu izricane druge mere, lične karakteristike maloletnika, potom, kako je delo uticalo na žrtvu, njeno viđenje predloženog modela postupanja sa maloletnikom i javni interes. Pored toga, jedan od preduslova upućivanja slučaja na porodičnu raspravu je da maloletnik prizna izvršenje dela.

Kada policija ili eventualno sud odluči da uputi maloletnika na raspravu, slučaj se upućuje timu za porodične rasprave, koji se sastoji od deset koordinatora, od kojih su devet koordinatori za maloletničko pravosuđe. Određuje se koordintor za konkretni slučaj, koji potom stupa u kontakt sa ključnim učesnicima rasprave. U zavisnosti od mogućnosti, inicijalni kontakt se ostvaruje putem telefona (što je najčešći slučaj), putem pisma ili lično, odlaženjem u kućnu posetu (što predstavlja izuzetak).

Krug učesnika i pripema

Zakonom je predviđen krug lica koja moraju da se pozovu na porodičnu raspravu: staratelj maloletnika, rođaci ili bilo koje druge osobe koje su bliske sa maloletnikom i koje, prema mišljenju koordinatora, mogu da daju značajan doprinos raspravi; žrtva, a ako je žrtva maloletna, onda i njen staratelj, kao i sve druge osobe za koje koordinator smatra da mogu da

budu korisne, a na osnovu prethodnih konsultacija sa maloletnikom i njegovom porodicom. Raspravi mora da prisustvuje i policijski službenik, koji prezentuje činjenice u vezi sa krivičnim delom i konstatuje da je maloletnik voljan da prihvati te činjenice, i štiti interese žrtve ukoliko žrtva ne prisustvuje raspravi. Pored toga, policijski službenik ima pravo veta na bilo koji ishod rasprave.

Jedna od važnih karakteristika ovog modela, koja je razlikuje od opisanog novozelandskog pristupa, je da se žrtva smatra ključnim učesnikom rasprave i da se posebna pažnja posvećuje njenom ohrabrivanju da prihvati učešće u procesu. Posebno se vodi računa da se žrtva ne oseti prisiljenom da prihvati učešće u raspravi, te se posvećuje pažnja njenoj pripremi. Ukoliko i pored pripreme žrtva ne prihvati učešće, mogu joj se predložiti druge opcije – na primer, da odredi prijatelja ili drugu osobu koja joj pruža podršku, koja će u njeno ime učestvovati na raspravi. U tom cilju postoji, između ostalog, saradnja za službom za žrtve koja može da odredi volontera koji će moći da reprezentuje žrtvu i štiti njene interese tokom rasprave. Utoliko se čini da je ovaj model postupanja više nego novozelandski fokusiran na žrtvu, dok se manje pažnje posvećuje maloletnom učiniocu i delovanju u pravcu specijalne prevencije.

Druga ključna osoba koja mora da se kontaktira u pripremnoj fazi je maloletni učinilac krivičnog dela. Koordinator je dužan da upozna maloletnika sa njegovim pravima, kao što su pravo da pozove advokata na raspravu, da može da odbije učešće u raspravi i da se slučaj može razmotriti pred sudom za maloletnike, da se ne saglasi sa rezultatima rasprave, tj. da ne prihvati sporazum i slično. U pripremnoj fazi, maloletnik može da kaže koordinatoru koje osobe mogu da mu pruže podršku i da budu prisutne na raspravi. To su uglavnom članovi uže ili šire porodice, ali to mogu da budu i druge osobe, odnosno tzv. „zajednica koja brine“. Na raspravu mogu da se pozovu i neke druge osobe, članovi lokalne zajednice, koji mogu da daju svoj doprinos: na primer, neka starija osoba, socijalni radnik i slično, u zavisnosti od konkretne situacije. Pri tome, koordinator ima diskreciono pravo da ove osobe pozove i bez prethodne saglasnosti maloletnika. Stoga ne čudi što se australijski model porodičnih rasprava naziva model društvene pravde (*community justice model*), a ne model socijalne brige ili staranja (McCold, 1999, prema Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 61).

U slučaju saizvršilaštva, obično se organizuje jedna rasprava kojoj prisustvuju svi izvršioci, kako bi se na što potpuniji način sagledala celokupna

situacija i izbleglo eventualno prebacivanje krivice s jednog na druge učinioce, što je moguće u situaciji kada se organizuju posebne rasprave za svakog učinioca. Međutim, u slučaju da ima više žrtava, onda se organizuju ili posebne rasprave ili jedna rasprava, ali se žrtve pozivaju da dođu u različito vreme, kako bi se ostavilo prostora svakoj od njih da iznese svoje iskustvo viktimizacije i da se u što većoj meri izađe u susret potrebama svake žrtve posebno.

Tok rasprave

Rasprava se održava u prostoru koji mora da bude siguran i bezbedan za sve učesnike. To je obično neki neutralan prostor, kao što su centri za druženje, omladinski centri i slično, što je daleko pogodnije u odnosu na prostorije u policijskoj stanici, kući ili radnom mestu učinioca ili žrtve (iako se ponekada i u takvim prostorima organizuju rasprave). To mogu da budu i prostorije pri sudovima, koje su obično pristupačne svim učesnicima. Kako bi se obezbedilo neformalno okruženje, u prostoriji u kojoj se rasprava vodi nema stolova ili drugih predmeta koje bi stvarale barijeru između učesnika. Stolice su poređane u krug. U nekim slučajevima koordinatori određuju ko će gde da sedi, ali je mnogo češća situacija da oni ostave prostora učesnicima da sami sednu gde žele, što može doprineti određenoj dinamici procesa.

Svaka porodična rasprava sastoji se iz tri osnovne celine: uvodnog dela, centralnog dela u kome se diskutuje o uticajima krivičnog dela i završne faze u kojoj treba da se dođe do rešenja situacije nastale krivičnim delom.

U uvodnom delu koordinator predstavlja učesnike,[32] podseća ih na svrhu rasprave, informiše o njenoj strukturi i ponovo upoznaje maloletnog učinioca sa njegovim pravima. Druga faza rasprave počinje izlaganjem policijskog službenika, koji ukratko iznosi detalje u vezi sa krivičnim delom i traži da se maloletnik izjasni u pogledu istih, tj. da li se sa njima slaže ili ne.

[32] Interesantno u vezi sa ovim pitanjem je da su neki koordinatori davali mogućnost učesnicima da se sami predstave ali je takav način postupanja odbačen jer se pokazalo da pojedini učesnici to vreme iskoriste kako bi odmah izneli svoju priču u vezi sa konkretnim događajem. Stoga većina koordinatora pribegava tome da sami predstave učesnike. Sa druge strane, na Novom Zelandu smatraju da je upravo davanje mogućnosti učesnicima da se predstave veoma važno sredstvo njihovog osnaživanja, ali i poruka da su upravo učesnici ti koji treba da usmere proces a ne profesionalci. Više o tome u: Wundersitz, Hetzel, 1996: 128.

Sledi iznošenje priče maloletnog učinioca, što se smatra dobrim redosledom jer omogućava aktivno uključivanje maloletnika u proces od samog početka. U protivnom, ako se prvo da reč žrtvi, može da se desi da se maloletnik saglasi sa svim što žrtva iznese, da prihvati sporazum, a da zapravo u svemu tome ne učestvuje aktivno. Nakon toga, koordinator daje reč žrtvi, porodici učinioca i drugim učesnicima da diskutuju o slučaju i tome kako je delo na njih uticalo. Obično se maloletnik poziva da odgovori na stavove, mišljenja i osećanja koja ostali učesnici izraze tokom diskusije. Tokom ove faze veoma je važna interakcija između žrtve i učinioca jer se time postavlja osnov za uspešan i pozitivan ishod procesa. To ujedno pruža mogućnost učiniocu da prihvati odgovornost i oseti sramotu, a žrtvi daje prostor da izrazi svoja osećanja.

U poslednjoj fazi rasprave diskutuje se i usaglašava način saniranja posledica krivičnog dela, pri čemu se posebno ima u vidu potreba žrtve za restitucijom i reparacijom, očekivanja zajednice u pogledu odgovornosti i potrebe i okolnosti na strani maloletnika. Obično se prvo maloletnik pita za mišljenje u pogledu načina na koji bi šteta trebalo da se popravi, potom žrtva, a onda se u diskusiju uključuju i drugi učesnici. Policijski službenik se obično konsultuje na kraju. Pri tome, i on i maloletnik moraju da se saglase sa sporazumom kako bi se on smatrao validnim i bio pravno obavezujući dokument. U protivnom, slučaj se upućuje u sud u kome konačnu odluku donosi sudija, ali se ovi slučajevi ne smatraju kao formalno optuženje maloletnika niti on dobija kriminalni dosije. Sporazumom se precizira da maloletnik treba da preduzme neku od mogućih mera, kao što su: naknada štete koja se plaća žrtvi, rad u korist društvene zajednice, izvinjenje žrtvi ili neka druga mera koja bi bila adekvanta u konkretnom slučaju. U tom smislu, zakonodavac ne predviđa zatvorenu listu mogućih mera koje će se precizirati sporazumom, već ostavlja prostora da učesnici rasprave sami osmisle način koji će biti primeren određenoj situaciji. Pri tome, koordinator mora da vodi računa o tome da sporazum bude realističan i ostvarljiv gledano iz pozicije maloletnika. Drugim rečima, koordinator mora da se stara da maloletnik ne prihvati obaveze koje ne može da ispuni. Pored toga, veoma čest ishod rasprave je i pomirenje između žrtve i učinioca, koje se obično manifestuje kroz izvinjenje već tokom rasprave ili kroz spontani stisak ruke i slično. U nekim slučajevima do pomirenja može da dođe kasnije, a u nekima, pak, do pomirenja nikada ni ne dođe jer žrtva nije spremna da oprosti učiniocu ili učinilac ne prihvata odgovornost za učinjeno delo i popravljanje štete koja je iz toga proizišla.

Koordinator je zadužen da prati realizaciju sporazuma, ali se isto tako mogu odrediti i druge osobe (roditelji ili rođaci) koje će nadzirati sprovođenje pojedinih delova sporazuma i o tome obaveštavati koordinatora, što ovom modelu restorativnog pristupa daje dodatnu dimenziju komunitarističkog karaktera, odnosno društvene sankcije ili intervencije u slučaju kriminaliteta.

Primena rasprava u Evropi

Do primene rasprava, kako je pokazalo napred pomenuto istraživanje (Zinsstag, Teunkens, Pali, 2011), dolazi i u Evropi, ali još uvek sporadično i ređe nego u vanevropskim državama. Primena rasprava, posebno porodičnih rasprava, na tlu Evrope vezuje se uglavnom za reagovanje na kriminalitet maloletnika i primenjuje se u Severnoj Irskoj, Engleskoj i Velsu, Belgiji, Holandiji, Norveškoj (Zinsstag, Teunkens, Pali, 2011; Zinsstag, Chapman, 2012; Lauwaert, Decocq, 2012; Eriksson, 2012; van Pagee, van Lieshout, Wolthuis, 2012). Razvijanje rasprava na tlu Evrope bilo je pod snažnim uplivom modela porodičnih rasprava sa Novog Zelanda, tako da se uočava niz sličnosti. Na ovom mestu će se samo kratko ukazati na primenu (porodičnih) rasprava u Belgiji i Severnoj Irskoj u odgovoru na kriminalitet maloletnika, jer su ovo dve zemlje u kojima je primena rasprava zakonski utemeljena i dobro je razvijen sistem za njihovu primenu u praksi .

Porodične rasprave u Belgiji

Rasprave su, kao i u drugim zemljama, uvedene u Belgiji prvo kao pilot program 2000. godine (u flamanski deo zemlje), i to kao način reagovanja na kriminalitet maloletnika (Vanfraechem, Lauwaert, Decocq, 2012). Ovaj program je bio evaluiran, a rezultati evaluacije su ocenjeni kao veoma pozitivni. Evaluacija je pokazala da je, uz određene modifikacije i prilagođavanja, primena rasprava moguća i u kontinentalnom pravnom sistemu; potom, primena rasprava u kasnijoj fazi postupka, dakle, na sudu, osigurava da se i u slučajevima težih krivičnih dela omogući delovanje restorativnim mehanizimima; učesnici rasprava su tokom pilotiranja programa pokazali zadovoljstvo učešćem u procesu i ishodima; na osnovu nekih pokazatelja moglo se zaključiti da je povrat bio manji, i, najzad, sudije, koje su bile intervjuisane, zaključile su da upućivanje na raspravu može da bude alternativa

institucionalnoj meri ili dodatak istoj (Vanfraechem, Lauwaert, Decocq, 2012: 190). Nakon evaluacije, nastavilo se sa praksom upućivanja slučajeva na rasprave, koje su potom dobile i svoje zakonsko utemeljenje u izmenjenom Zakonu o maloletnicima iz 2006. godine (Vanfraechem, Lauwaert, Decocq, 2012: 191-192). Dakle, praksa je počela da se razvija pre zakonskog okvira, a omogućila je da sama zakonska rešenja, kada su uneta u Zakon o maloletnicima, budu u potpunosti primenjiva i to na teritoriji cele zemlje.

Do upućivanja slučaja na raspravu dolazi od strane suda i to u slučaju težih krivičnih dela. *Ratio* takvog postupanja ogleda se u činjenici da za lakša krivična dela tužiocima, ali i sudijama na raspolaganju stoji upućivanje na posredovanje, pa se smatralo da je potrebno na neki način pružiti mogućnost primene restorativne pravde i u slučajevima koji nisu upućeni na posredovanje. Sudija nema obavezu da uputi slučaj na ovaj vid reagovanja, ali je dužan da u svakom slučaju razmotri tu mogućnost pre donošenja druge odluke; dakle, prednost se uvek daje tzv. „restorativnim ponudama" (pod kojima se podrazumevaju posredovanje i rasprave) (Van Doosselaere, Vanfraechem, 2010: 61). Sudija može da predloži maloletniku raspravu kada se on pojavi ped sudom, ali samo ako je u konkretnom slučaju žrtva identifikovana. O tome informiše žrtvu putem pisma. Da bi do rasprave moglo da dođe, kao minimum zahteva postavlja se prihvatanje odgovornosti ili barem neporicanje odgovornosti od strane maloletnika i njegov pristanak da se uputi na raspravu. Ukoliko su ovi minimalni zahtevi ispunjeni, slučaj se upućuje socijalnoj službi, koja detaljno informiše maloletnika o porodičnoj raspravi i procenjuje da li bi ovaj vid postupanja bio pogodan i koristan u konkretnom slučaju. O tome obaveštava sudiju, te, ukoliko je procena da treba da se sprovede rasprava, sudija slučaj upućuje facilitatoru, koji dalje organizuje raspravu. Dakle, uloga sistema socijalne zaštite je važna u proceni da li treba primeniti porodičnu raspravu ili ne, što je u skladu sa zaštitničkim modelom reagovanja na kriminalitet maloletnika u Belgiji, dok je sprovođenje rasprave izmešteno iz pravosudnog sistema, što predstavlja dobro rešenje.

Priprema i tok porodične rasprave

Nakon što je slučaj upućen facilitatoru, on kontaktira prvo maloletnika i osobe koje su njegova podrška, potom žrtvu i one koje su spremni njoj da pruže podršku u cilju pripreme. Priprema ima veoma značajno mesto u celom postupku. To je faza u kojoj može da se dogodi da maloletnik odustane od učešća u raspravi, dok se žrtvi daje vremena da razmisli i bude sigurna da li

želi da učestvuje u raspravi i da li misli da ima dovoljnu podršku. Dakle, rasprava može da se organizuje tek kada se sve strane sa tim saglase (princip dobrovoljnosti).

Sam tok rasprave je sličan toku porodične rasprave na Novom Zelandu, pri čemu u Belgiji raspravu često vode dva facilitatora (kofacilitatori) (Vanfraechem, Lauwaert, Decocq, 2012: 198). Takođe, slično novozelandskom modelu porodične rasprave, ostavlja se određeno vreme maloletnom učiniocu i licima koja njemu pružaju podršku da naprave predlog plana naknade štete, uzimajući pri tome u obzir potrebe i želje žrtve i lica koja njoj pružaju podršku. Potom se plan iznosi svim učesicima i diskutuje se dok se ne postigne sporazum.

Kada se rasprava okonča i postigne sporazum, njega potpisuje maloletnik, njegovi roditelji i žrtva, i sporazum se prilaže u sudske spise. Uz to, sačinjava se još jedan, prateći dokument – tzv. 'deklaracija o nameri', u kojoj se preciziraju obaveze koje maloletnik preuzima u odnosu na žrtvu, zajednicu i u cilju prevencije povrata (na primer, obavljanje rada u korist zajednice, redovno pohađanje škole, uključivanje u odgovarajući tretman i slično) (Vanfraechem, Lauwaert, Decocq, 2012: 191). Sudija potvrđuje sporazum bez unošenja bilo kakvih izmena. On jedino može da odbaci sporazum ukoliko proceni da je suprotan javnim interesima.

Realizaciju sporazuma prati posebna služba nadležna za realizaciju rasprava i posredovanja između žrtve i učinioca. Ukoliko je sporazum postignut pre donošenja sudske odluke o daljem postupanju, sud će imati u vidu ishod rasprave prilikom odlučivanja, a ako je do rasprave došlo kasnije, nakon što je doneta odluka o sankciji, sud će preispitati tu odluku i, eventualno, ublažiti izrečenu sankciju. U protivnom, ako do sporazuma nije došlo, to se neće uzimati u obzir u sudskoj proceduri, dakle, maloletnik se neće staviti u teži položaj nego što bi inače bio. Sva dokumenta i činjenice koje su iznete tokom rasprave, smatraju se poverljivim i ne mogu da se koriste u daljem postupku, osim ako se sa tim obe strane ne saglase.

Krug učesnika i neke dileme

Kada je u pitanju krug učesnika porodične rasprave, javlja se nekoliko dilema. U pogledu učesnika porodične rasprave u Belgiji, primećuje se da žrtva, iako mora da da pristanak da do rasprave dođe, njeno prisustvo raspravi nije nužno. Njene interese može da zastupa njen predstavnik

(obično član porodice ili partner), ona može svoje viđenje da iznese u pisanoj formi i da se to prezentuje tokom rasprave ili da se o njenim interesima stara kofacilitator. Ovakva praksa, kako primećuju neke autorke, dovodi u pitanje stepen restorativnosti ovog programa, pa se nameće pitanje da li se rasprave u kojima ne učestvuju žrtve mogu nazivati restorativnim ili su one, u zaštitničkom sistemu intervencije na kriminalitet maloletnika, pre usmerene na interese maloletnika i brigu o njemu, pa se mogu smatrati „zaštitničkim raspravama" (*welfare conference*) (Vanfraechem, Lauwaert, Decocq, 2012: 198, 200).

Drugo, diskutabilna je uloga stručnjaka u raspravama. Tokom pilotiranja programa bilo je obavezno učešće policijskog službenika u raspravi, koji je na neki (simboličan) način predstavljao zajednicu koja je, takođe, pogođena krivičnim delom, vodeći računa da se ne umanji značaj izvršenog krivičnog dela, posebno ako se ima na umu da do upućivanja na raspravu dolazi u slučaju težih krivičnih dela. Uz to, prisustvo policije može da znači i podršku žrtvi i njeno prepoznavanje kao žrtve. Danas prisustvo policije nije nužno, posebno jer je diskutabilno u kojoj meri će maloletnik moći otvoreno da govori u prisustvu policije. Stoga neke autorke smatraju da ovaj komunitaristički element, dakle, predstavljanje zajednice tokom rasprave, može da bude ostvaren i na drugi način (na primer, kroz učešće predstavnika organizacija koje postoje u zajednici) (Vanfraechem, 2007, prema Vanfraechem, Lauwaert, Decocq, 2012: 199).

Slična je situacija i sa predstavnicima socijalnih službi, koji su tokom pilot programa često prisustvovali raspravama, unoseći u njih dominantni zaštitnički model intervencije, ali danas njihovo prisustvo nije obavezno. Međutim, kada su prisutni, dilema je u kojoj meri njihovo prisustvo i fokusiranje na maloletnika, odvodi proces od bavljenja povredama, te premeštanju fokusa sa restorativnog ka rehabilitativnom pristupu.

Najzad, postavlja se pitanje učešća advokata. Naime, učešće advokata je moguće, ali nije obavezno. Pa ipak, i ovde se nameće pitanje da li njihovo prisustvo može da vodi neravnoteži moći između maloletnika, koga reprezentuje advokat, i žrtve. Uz to, kao jedna od prepreka za širu primenu rasprava vidi se i njena nedovoljna razgraničenost od posredovanja između žrtve i učinioca, kao programa koji je svojstven evropskim zemljama, pa se za njega na neki način tužioci i sudije lakše opredeljuje.

Primena rasprava u Severnoj Irskoj

Primena rasprava u Severnoj Irskoj predstavlja primer dobre prakse potpunog integrisanja jednog restorativnog pristupa u krivičnopravni sistem (Zinsstag, Teunkens, Pali, 2011; Chapman, 2012; Zinsstag, Chapman, 2012). Rasprave predstavljaju vid reagovanja na kriminalitet maloletnika, pa se nazivaju i omladinske rasprave ili rasprave (okupljanja) za mlade (*youth conferences*). Uvedene su 2002. godine *Zakonom o pravdi (Severne Irske)*, kojim se tužilaštvo podstiče da „organizuje restorativne omladinske rasprave za praktično svaku mladu osobu optuženu za krivično delo u Severnoj Irskoj" (Zinsstag, Chapman, 2012: 175-176). Pored toga, primena rasprava dozvoljena je i u slučaju kada dođe do sudskog postupka, a što se uglavnom dešava u slučaju teških krivičnih dela i onih maloletnika koji su razvili sklonost ka vršenju krivičnih dela pa ulaze u sudsku proceduru. U ovom slučaju, upućivanje na raspravu predstavlja sankciju, koja može da se primeni samo ako maloletnik pristane na nju. Ovakvo postupanje suda nije dozvoljeno samo onda kada je sud obavezan da maloletniku izekne drugu sankciju (na primer, za ubistvo). Dakle, rasprave u sistemu reagovanja na kriminalitet maloletnika u Severnoj Irskoj predstavljaju pre svega meru diverzionog karaktera, čijom se primenom izbegava sudski postupak, a, u određenim slučajevima, i vrstu sankcije. Raspravama se, uz blaže mere postupanja (upozorenje od strane policije), daje primat u reagovanju na društveno neprihvatljiva ponašanja maloletnika.

Iako ponikle na novozelandskom modelu porodičnih rasprava, rasprave za maloletnike u Severnoj Irskoj su nešto modifkovane. U njima porodica nema ključnu poziciju kao na Novom Zelandu, već se više pažnje poklanja žrtvi (kroz pripremu, redosled obraćanja tokom rasprave, brigu da li su sve potrebe žrtve zadovoljene pre nego što se pažnja usmeri na potrebe maloletnog učinioca i slično) uz istovremeno nastojanje da se uspostavi ravnoteža interesa tri strane: žrtve, učinioca i zajednice. Zbog toga neki autori ovaj model nazivaju i „izbalansiran model" (Campbell i dr., 2006, prema Zinsstag, Chapman, 2012: 177), u kome „formalni pravosudni sistem mora da nađe balans između potrebe da se popravi povreda/šteta žrtvi, da se zaštiti zajedinica i da se smanji potreba učinioca da povredi druge" (Zinsstag, Chapman, 2012: 178). Upravo to jeste suština koncepta restorativne pravde, kao pristupa koji se bavi učiniocem, stavlja u fokus žrtvu i vodi računa o zajednici.

Da bi došlo do rasprave, neophodno je da maloletnik prizna izvršenje krivičnog dela, kao i da raspravi prisustvuju maloletnik, njegovi roditelji ili staratelji, policijski službenik i koordinator rasprave (njihovo pisustvo je obavezno). Interesantno je da kada je u pitaju policijski službenik, da su to posebno obučeni policajci (*'youth diversion officer'*), koji tokom raspave treba da iznesu činjenice vezane za delo, ali mogu aktivno da učestvuju tokom diskusije o sporazumu (Zinsstag, Chapman, 2012: 176). Kao i u slučaju Belgije, rasprava može da se organizuje i bez prisustva žrtve. Raspravi može da prisustvuje advokat maloletnika, ali on nema aktivnu ulogu - ne može da govori umesto maloletnika niti da zagovara bilo koje rešenje u njegovo ime, on se samo stara da se vodi računa tokom procesa o interesima maloletnika. Svaka strana (maloletni učinilac i žrtva) mogu da povedu osobe koje im mogu pružiti podršku tokom procesa, ali se mogu uključiti i druga lica, zavisno od konkretnog slučaja (na primer, predstavnici lokalne zajednice, socijalne službe, probacije i slično).

Rasprave facilitiraju posebno obučene osobe u okviru Službe za maloletničku pravdu (*Youth Justice Agency*)[33]. U ulozi facilitatora obično se nalaze nastavnici, socijalni radnici, oni koji rade sa mladima, policijski službenici, službenici probacije. Njihova uloga je da organizuju i pripreme raspravu, da vode raspravu i da aktivno učestvuju sa ostalim učesnicima u razvijanju plana za maloletnika, koji će biti prihvatljiv obema stranama, ali i pavosudnim organima (tužilaštvu ili sudu).

Raspravi prethodi faza pripreme, koja se, kao i sam tok rasprave, ne razlikuje u odnosu na rasprave na Novom Zelandu ili u Belgiji. Veoma je važno da obe strane imaju potpune informacije o ovom procesu, pa se facilitatori sa njima mogu sastajati više puta, davati informacije usmeno, u pisanoj formi, ali i kroz prikazivanje filma o raspravama kako bi stekli bolji uvid. Uz to, priprema se ne odnosi samo na žrtvu i učinioca, već i na sve druge učesnike rasprave. Tokom rasprave fokus je na pričanju priče (*storytelling*), dijalogu i razvijanju plana. Pri tome, naracija nije usmerena na utvrđivanje činjenica, već na otvaranje prostora da se čuje priča, da se razume ono što je učinjeno i ono što je potrebno kako bi se bavilo posledicama (Chapman, 2012: 69). Rasprave su usmerene kako na iznalaženje rešenja za konkretan slučaj, tako i na planiranje aktivnosti

[33] Misija ove službe je činjenje zajednice bezbednijom kroz pružanje pomoći mladim osobama da prestanu sa vršenjem krivičnih dela. Više informacija o ovoj službi dostupno je na www.youthjusticeagencyni.gov.uk/about_us, pristupljeno 25. februara 2015. godine.

usmerenih na prevenciju povrata (specijalna prevencija). Drugim rečima, važno je uspostavljanje balansa između prihvatanja odgovornosti od strane maloletika za nanetu štetu i njeno popravljanje i pružanja podrške maloletniku da odustane od daljeg vršenja krivičnih dela (Zinsstag, Chapman, 2012: 178).

U zavisnosti od ishoda rasprave, zavisi dalje postupanje tužilaštva, odnosno suda: ako je sporazum postignut, ne ulazi se u dalju sudsku proceduru, a ako je sud uputio maloletnika na raspravu, sporazum se potvrđuje i dobija karakter izvršne sudske odluke. Slično kao u Belgiji, ukoliko tužilac ili sudija procene da obaveze predviđene sporazumom nisu proporcionalne težini dela ili ako se njima narušava javni interes, oni mogu da traže da se u određenom delu sporazum izmeni, kako bi bio potvrđen. Realizaciju sporazuma prati ista služba koja je nadležna za sprovođenje rasprave (Zinsstag, Chapman, 2012: 176-177).

Završni osvrt na rasprave kao restorativni pristup

Rasprave, bez obzira na pojedine razlike među prikazanim modelima, predstavljaju restorativni proces, koji može, ali ne mora nužno da dovede do restorativnog ishoda. Kako navodi Allison Morris „rasprave nisu programi, intervencije ili tretman. To je pre svega proces odlučivanja o tome kako je najbolje odgovoriti na... činjenje krivičnih dela“ (Morris, 1999, prema Daly, 2001: 63). Na taj način, rasprave omogućavaju da se žrtve i učinioci suoče sa svojim konfliktom, i to bez neutralisanja sopstvenih emocija i da nađu rešenje za datu situaciju (Braithwaite, Daly, 2001: 40). Uključivanje šireg kruga lica, pre svega onih koji su bliski jednoj, odnosno drugoj strani, pruža više prostora za uspostavljanje ravnoteže moći između žrtve i učinioca, čime se doprinosi konstruktivnijem dijalogu i rešavanju problema na način koji je pogodan i prihvatljiv za obe strane. Ovim vidom reagovanja se smanjuje osećaj otuđenosti, marginalizovanosti, pasivnosti, koji su prisutni tokom klasične sudske procedure, i to kako na strani žrtve, tako i učinioca, ali i drugih lica koja su indirektno pogođena krivičnim delom. Osnovni ciljevi rasprava stoga mogu da se sagledaju kao osnaživanje, popravljanje, reintegracija i emocionalno razrešenje situacije nastale krivičnim delom (Harris, 2003: 123-128).

Sa druge strane, ovaj model postupanja se može smatrati formom društvene intervencije, jer se njime teži prenošenju odgovornosti u pogledu donošenja odluke o konkretnom slučaju i načinu njegovog rešavanja sa profesionalaca na one koji su krivičnim delom najviše pogođeni, bilo direktno ili indirektno, odnosno na porodicu, užu ili širu lokalnu zajednicu i žrtvu. I pored toga, uloga profesionalaca je, manje ili više, vidljiva i značajna u pojedinim fazama, te neki autori smatraju da rasprave koliko mogu da vode aktivitetu porodica i njihovoj podršci, toliko mogu da predstavljaju mehanizam za njihovu kontrolu (Morris i dr., 2001: 228). Može se primetiti da se (porodične) rasprave daleko više nego posredovanje između žrtve i učinioca zasnivaju na premisama teorije reintegrativnog osramoćivanja, fokusirajući se na promenu ponašanja delinkventa, te su (posebno u novozelandskom modelu) u većoj meri orijentisane na učinioca nego na žrtvu, iako ostavljaju prostora i žrtvi da iznese svoja osećanja, probleme i stavove.

Međutim, kako su pokazali neki primeri primene rasprava u Evropi, ali i osnovnog modela primene u Australiji (Wagga modela) ostaje dilema da li je, na koji način i sa kojom ulogom uključivanje stručnjaka, posebno policijskih službenika, ali i socijalni radnika opravdano, kako se ne bi desilo da se fokus premešta sa koncepta restorativne pravde (popravljanja štete i obnavljanja odnosa) ka konceptu rehabilitacije, fokusirajući se na učinioca, a zanemarujući žrtvu, uz otvaranje prostora za disbalans moći, što onda dovodi u pitanje stepen restorativnosti ovog programa.

To u mnogome zavisi i od same države i pravnog poretka, kao i pravne tradicije, pa je zato potrebno i nadalje istraživati primenu ovog programa, posebno u Evropi, kako bi se otklonile eventualne dileme i prepreke za njenu širu primenu, ali kao potpuno restorativnog pristupa.

Krugovi mirotvorstva

Početkom devedesetih godina godina XX veka, na tlu Kanade i SAD razvija se novi program restorativnog karaktera – krugovi kažnjavanja ili, kako se još nazivaju, krugovi mirotvorstva, razumevanja, izlečenja (Bazemore, Umbreit, 2003; McCold, 2006; Fellegi, Szego, 2013).[34] Centralni

[34] Kako se za ovu vrstu restorativog procesa koriste različiti nazivi, u nastavku će se koristiti samo termin krugovi mirotvorstva, kako naizmenična upotreba različitih naziva ne bi stvorila konfuziju.

fokus ove vrste programa nije na kazni, odnosno sankciji, već na ponovnom uspostavljanju mira u zajednici i oporavku. Ovaj oblik reagovanja na kriminalitet iznikao je na tradicionalnim formama sankcionisanja i procesa oporavka domorodačkog stanovništva na prostoru Kanade (Yukon, Manitoba, Saskatchewan) i SAD (posebno u Minesoti), pa se primena ovog restorativnog procesa vezuje za amerčko tlo. U Evropi se nisu primenjivali krugovi mirotvorstva, niti se na njih nailazi u tradiciji i običajima evropskih naroda. Kako bi se, pak, došlo do saznanja da li je primena ovog restorativnog procesa moguća u Evropi, u periodu od 2011. do 2013. godine u tri zemlje - Nemačkoj, Belgiji i Mađarskoj - sproveden je projekat pod nazivom *Developing Peace Making Circles in a European Context* (Razvijanje krugova mirotvorstva u evropskom kontekstu).[35]

Krugovi mirotvorstva u Kanadi i SAD

Jedan od primera primene krugova mirotvorstva je reagovanje na kriminalitet Navaho (Navajo) naroda u SAD, koji primenjuje egalitaristički koncept odlučivanja, koji je 1982. godine integrisan u pravosudni sistem u nekoliko američkih država – Arizoni, Novom Meksiku i Juti (Yazzie, Zion, 2003: 144-151; Zion, Yazzie, 2006: 151-160). Polazeći od toga da je u potpunoj suprotnosti sa njihovim konceptom slobode i individualnosti da, kao što je u sistemu državne pravde, jedna osoba (sudija) donosi odluku o konfliktu koji se tiče drugih lica, Navaho narod primenjuje „pravo jednakosti i pravičnosti". Drugim rečima, u njihovom egalitarističkom modelu oni su sami svoje sudije. Ovaj pristup može da bude manje ili više formalan. Obično će prvo žrtva tražiti od učinioca da štetu nadoknadi ili popravi, tj. zahtevaće kompenzaciju, kao i popravljanje odnosa narušenih krivičnim delom. Ukoliko to nije moguće ili učinilac ne pristane da ispuni zahtev žrtve, pristupa se više formalnom razrešenju konflikta: rodbina žrtve se obraća vođi zajednice ili klana (tzv. *naat'aanii*), koji priprema strane za grupnu diskusiju. Krugovi mirotvorstva ne podrazumevaju konfrontiranje dve određene strane (žrtve i učinioca), već

[35] Više o razvoju krugova kažnjavanja i mirotvorstva i projektu u tri evropske zemlje videti i u: *Developing Peace Making Circles in a European Context,* Final Research Report Presented to the European Commission By Project Coordinator Elmar G. M. Weitekamp, Eberhard Karls University Tübingen, Project: JLS/2010/JPEN/AG/1609, Criminal Justice Programme, European Commission, Directorate-General Justice, November 2013. Dostupno na http://www.suggnome.be /pdf/onderzoek/PMC_final_report.pdf, pristupljeno 13. februara 2015. godine.

proces koji aktivno uključuje porodicu i rodbinu žrtve i učinioca u konstruktivnu diskusiju.

Sam proces se održava na mestu koje odredi vođa klana, koji ujedno koordinira diskusiju kako bi se ponovo uspostavio mir u zajednici. Proces obično počinje molitvom, što se smatra jednom od ključnih karakteristika procesa oporavka/izlečenja kao važnog elementa mirotvorstva. Sa druge strane, pak, time se pokušava usmeriti um učesnika ka pomirenju i izlečenju, a ne u pravcu konfrontiranja i pobede jedne strane nad drugom. Nakon toga strane dobijaju priliku da iznesu svoje viđenje problema, svoje potrebe i osećanja. To se odnosi na sve učesnike procesa. Kada se diskusija okonča, svi učesnici zajedno donose odluku o tome kako konflikt da se razreši. Pri tome, akcenat je na osećanjima i odnosima među stranama, a ne u toj meri na adekvatnoj kompenzaciji. Razlog za to je činjenica da se mirotvorstvo bazira na odnosima koji postoje među članovima jedne zajednice, te koristi duboke emocije poštovanja, solidarnosti, samoispitivanja, rešavanja problema i društvenih veza za razrešenje nastale situacije. To proizilazi iz njihovog shvatanja individualnosti, prema kome se svaka individa ne posmatra kao jedinka koja može da živi sama, već samo kao deo šireg konteksta, tj. kao deo određene zajednice. Sa druge, pak, strane, ovakav pristup inspirisan je i shvatanjem krivičnog dela kao narušavanja odnosa između žrtve i učinioca i učinioca i zajednice, a da bi se u zajednici uspostavio balans i stabilnost, potrebno je popraviti narušene odnose i „pokidane veze“.

Opšte karakteristike krugova mirotvorstva

Krugovi mirotvorstva mogu da se definišu kao „holistička reintegrativna strategija koja je dizajnirana ne samo da se bavi kriminalnim i delinkventnim ponašanjima učinilaca, već i da se razmotre potrebe žrtava, porodica i zajednica“ (Bazemore, Umbreit, 2003: 233). Oni su usmereni prevashodno na izlečenje, oporavak svih pogođenih strana i prevenciju budućih kriminalnih ponašanja. Za razliku od prethodnih modela restorativnog procesa, posredovanja i rasprava, ovaj oblik reagovanja je daleko inkluzivniji, jer uključuje širi krug lica, tj. i članove (lokalne) zajednice koji nisu ni u kakvom odnosu niti sa žrtvom niti sa učiniocem i nisu neposredno pogođeni krivičnim delom, ali i predstavnike organa formalne socijalne kontrole. To u mnogome ovoj formi reagovanja daje karakter društveno zasnovane sankcije. Ova forma društvene reakcije se danas sve više modifikuje i prilagođava za rešavanje drugih vrsta sukoba, koji ne

proističu samo iz krivičnih dela, već se javljaju i u drugim segmentima društvenog života jer, kako navode pojedini autori, „razmena priča je ključni izvor moći krugova“ (Stuart, Pranis, 2006: 122).

Krugovi mirotvorstva doživeli su svoju primenu posebno u nekim delovima Kanade i SAD, i to kako u odnosu na maloletne, tako i u odnosu na punoletne učinioce krivičnih dela. Primena ovog oblika društvene intervencije nije ograničena vrstom i težinom krivičnog dela, a moguća je kako u urbanim, tako i u seoskim sredinama. Međutim, u nekim sredinama (poput Kanade), krugovi mirotvorstva primenjuju se prevashodno u slučaju teških krivičnih dela, tj. u slučajevima u kojima okolnosti koje se tiču učinioca ukazuju na potrebu intenzivnije intervencije. Razlog za takvo postupanje leži u tome što je sam proces intruzivan, dugo traje i zahteva veliko angažovanje svih učesnika (Lilles, 2001: 163).

Primena krugova mirotvorstva moguća je tokom krivičnog postupka, pa čini deo sudske procedure, izvršenja sankcija ili uslov za njihovo odmeravanje i izricanje. U nekim slučajevima primenjuje se i kao alternativa formalnoj sudskoj proceduri ili kao mera diverzionog karaktera. Do upućivanja slučaja na krugove mirotvorstva, tj. na komisiju društvene pravde (*Community Justice Committee*) može da dođe od strane policije, tužilaštva ili suda, iako neke slučajeve upućuju i škole, službe za žrtve ili same porodice (UNODC, 2006: 23).

Krugovi mirotvorstva podrazumevaju koordinisano društveno okupljanje, tj. sastanak kome prisustvuju učinilac, žrtva, njihove porodice i prijatelji, zainteresovani članovi zajednice i, najčešće, predstavnici pravosudnog sistema (policijski službenik, službenik probacije, tužilac, sudija, advokat) (Van Ness, Heetderks Strong, 2002: 64). Posmatrano prema krugu učesnika, ovaj program se ne razlikuje mnogo od klasičnog krivičnog postupka. Međutim, krugovi mirotvrostva treitraju lokalnu zajednicu i organe formalne socijalne kontrole kao partnere u procesu kontrole kriminaliteta (Lilles, 2001: 161), što ih, pak, razlikuje od krivične procedure. Krugovi mirotvorstva se uglavnom održavaju u sudnicama, a sastanak obično vodi jedan od članova lokalne zajednice, koji se u ovom programu naziva „čuvar“ (*keeper*). Njegova primarna uloga je očuvanje reda tokom procesa i periodično sumiranje onoga što je rečeno. Glavni fokus diskusije je iznalaženje puta ka najoptimalnijem i najkonstruktivnijem rešenju, uz jednako vođenje računa o interesima i potrebama žrtve, zajednice i učinioca. Cilj je da se dođe do konsenzusa u pogledu reparatornog akcionog plana i

načina na koji bi trebalo da se prati njegova realizacija. Pri tome, akcenat nije samo na nekoj vrsti „sankcije" za učinioca (u smislu obaveza koje bi trebalo da ispuni), već se tokom procesa mogu diskutovati i razrešiti druga pitanja koja nisu u neposrednoj vezi sa samim krivičnim događajem.[36] To, između ostalog, uključuje i pitanje stepena odgovornosti zajednice za ono što se dogodilo i za ono što bi trebalo učiniti da se u buduće spreči takvo ili slično ponašanje pojedinaca. Utoliko reparatorni plan može, pored obaveza za učinioca, da sadrži i preporuke i obaveze za pravosudne organe, zajednicu i članove porodice učinioca. Na taj način, kroz uključivanje zajednice u proces rehabilitacije učinioca, povećavaju se njena snaga i kapacitet da razrešava konflikte i deluje u pravcu prevencije kriminaliteta. U slučaju neispunjenja plana, slučaj se vraća na krug ili dolazi do formalnog optuženja i klasične sudske procedure.

Tok krugova mirotvorstva

Uobičajena procedura krugova mirotvorstva obuhvata nekoliko faza: prijavu učinioca za učešće u krugu mirotvorstva; krug izlečenja za žrtvu; krug izlečenja za učinioca; krug na kome se dolazi do konsenzusa o elementima plana sankcionisanja (reparatornog plana), i ponovni (*follow-up*) krugovi u cilju praćenja napretka učinioca (Bazemore, Umbreit, 2003: 233).

Jedan od neophodnih preduslova za primenu krugova mirotvorsta je priznanje izvršenja dela od strane učinioca, te prihvatanje učinioca da učestvuje u njemu i njegovo prijavljivanje za ovaj program. Kada se učinilac ili neko drugi u njegovo ime obrati komisiji formiranoj na nivou zajednice, ona procenjuje da li je slučaj podoban za primenu ovog modela intervencije i na koji način bi trebalo da se realizuje. Pre nego što se organizuje glavni krug, odnosno okupljanje na koje se pozivaju svi učesnici, organizuju se odvojeni krugovi, tj. grupne diskusije za učinioca, njegovu porodicu i članove njegove lokalne zajednice, sa jedne, i za žrtvu, njenu porodicu i osobe koje njoj pružaju podršku, sa druge strane. Odvojeni krugovi, kojima prethodi informisanje o svrsi i značaju ovog modela reagovanja, služe kao priprema za glavni krug, te

[36] Na primer, obim sličnih krivičnih dela u toj zajednici, uzroci koji su u osnovi izvršenja dela, kakav je bio život u zajednici pre nego što je krivično delo izvršeno, uticaj koji je delo imalo i na žrtvu i na druge članove zajednice, šta zajednica može da učini kako bi se sprečila takva i slična dela, šta je potrebno da se uradi da bi se pomoglo učiniocu u procesu njegovog izlečenja i slično. Više o tome u: Lilles, 2001: 163.

se na njima diskutuju sva pitanja i problemi u vezi sa konkretnim događajem iz perspektive učesnika svakog pojedinog kruga, a koja bi kasnije trebalo razmatrati na zajedničkom krugu. Ovi krugovi u pripremnoj fazi mogu da imaju različit karakter, te da se tretiraju kao krugovi oporavka ili izlečenja, krugovi dijaloga, krugovi rešavanja problema, privatni poverljivi krugovi i slično (Stuart, Pranis, 2006: 125). Tokom odvojenih, preliminarnih krugova, mogu da se formulišu i predlozi reparatornog plana akcije, koji bi se prezentovali na završnom okupljanju. Nakon toga sledi okupljanje na koje se pozivaju svi učesnici, tokom koga je fokus na dijalogu i razvijanju plana.

Tokom okupljanja učesnici sede u krug, što omogućava participaciju svih, a krug kao takav simbolizuje uključenost, povezanost i ravnopravnost svih učesnika. Uz to, krugovi se zasnivaju na pretpostavci pozitivnog potencijala svih učesnika, koji u sinergiji mogu da dovedu do ishoda koji bi bio povoljan za sve učesnike, uključujući strane u konfliktu, ali i lokalnu zajednicu. Tokom diskusije koristi se predmet koji drži učesnik koji govori, a koji obično ima neku simboliku za konkretnu grupu koja je okupljena (tzv. *talking piece*). Osoba koja drži ovaj predmet je u tom momentu centralna figura koja ima punu pažnju ostalih učesnika i može nesmetano da govori. Na ovaj način se omogućava da svako može da govori, da se čuju mišljenja svih, da oni koji su tiši ne ostanu po strani, ali i da se poštuje želja onih koji ne žele da pričaju. Uz to, na ovaj način se omogućava raspoređivanje odgovornosti za iznalaženje rešenja i njegovu održivost ako do njega dođe.

Ulogu koordinatora ili facilitatora diskusije gotovo jednako obavljaju i „čuvar" i sami učesnici. Uloga „čuvara" je daleko važnija tokom pripremne faze, u kojoj on priprema učesnike za završno okupljanje, na kome oni sami dele odgovornost za kreiranje i održavanje sigurnog i bezbednog prostora za konstruktivan dijalog (Stuart, Pranis, 2001: 125). Tokom procesa, „čuvar" je odgovoran za praćenje kvaliteta interakcije, kao i da iznese svaki problem koji se tokom diskusije pojavi, ali ne i za njihovo samostalno rešavanje, već je to na učesnicima kruga.

Kada se postigne saglasnost u vezi sa planom akcije, on se dostavlja sudu koji ga uzima u obzir prilikom odlučivanja o sankciji, ali ne mora nužno da ga prihvati u celini. Ukoliko se, pak sporazum ne postigne, može da se organizuje još jedno ili više okupljanja. Poslednju fazu čini kontrolno okupljanje na kome se razmatra napredak učinioca i ispunjenje plana koji je učinilac prihvatio. Jedna od karakterstika krugova je da oni obično počinju i završavaju nekom ceremonijom: molitva, duboko disanje, inspirativno

čitanje, telesne vežbe ili jednostavno tišina. Ovo pomaže učesnicima da se na početku opuste, oslobode anksioznosti, fokusiraju na sopstvena osećanja i potrebe, otvore za pozitivne ishode. Na kraju kruga, pak, ceremonije pomažu izražavanju poštovanja za doprinos koji su učesnici dali, te podsećaju učesnike na njihovu međusobnu povezanost, što je važno da dalji suživot u zajednici.

Eksperimentalna primena krugova mirotvorstva u Evropi

U okviru projekta *Developing Peace Making Circles in a European Context*, u perodu od 2011. do 2013. godine realizovana je eksperimentalna primena krugova mirotvorstva u tri evropske države: Nemačkoj, Belgiji i Mađarskoj.[37] Cilj projekta bio je da se dođe do saznanja da li je moguća primena ovog restorativnog procesa u kontinentalno-evropskom pravnom sistemu, i ako jeste, na koji način može da se uključi (Fellegi, Szego, 2013).

Polazna premisa bila je da postojeći restorativni pristupi koji se primenjuju na tlu Evrope, a to su posredovanje između žrtve i učinioca i rasprave (okupljanja, konferencije) ostavljaju po strani zajednicu kao treću stranu ili aktera u restorativnom procesu, jer se članovi zajednice ne uključuju ili se slabo uključuju. Drugim rečima, pošlo se od toga da krivično delo prouzrokuje štetu i široj zajednici i da neuključivanje njenih članova zapravo vodi oduzimanju konflikta zajednici kao jednoj od strana kojoj, pored žrtve i učinioca, on pripada, te treba da bude uključena u njegovo rešavanje. Pri tome, kada se govori o zajednici, ona uključuje kako mikro zajednicu, tj. zajednicu koja brine, a to su osobe koje su bliske žrtvi u učiniocu i koje su pogođene konkretnim događajem, tako i zajednicu u geografskom smislu, koja podrazumeva sve koji žive u mestu gde i žrtva i učinilac ili gde je krivično delo izvršeno, i makro zajednicu, koju čine svi oni koji nisu pogođeni konkretnim delom, ali koji mogu da osete posledice dela u širem smislu. Krugovi mirotvorstva, pak, predstavljaju najinkluzivniji restorativni proces, koji uključuje širu zajednicu i predstavnike državnih organa. To doprinosi većoj sigurnosti učesnika procesa, povećava šanse za reintegraciju i rehabilitaciju žrtve i učinioca, omogućava veću podršku zajednice za sam proces, doprinosi sagledavanju stanja šire od okvira koje postavlja izvešeno

[37] Videti fusnotu bt. 35.

krivično delo, dakle, omogućava šire bavljenje uzrocima kriminaliteta, a shodno tome doprinosi aktiviranju šire zajednice na prevenciji i tako dalje.

Tokom trajanja projekta, u ove tri zemlje realizovano je 30 krugova, Uglavnom su u pitanju bili krivični slučajevi. Krugovi su organizovani u slučajevima vandalizma, krađe i napada, koji su se desili u različitim kontekstima: u porodici, među susedima i između nepoznatih lica. U svim krugovima je bila uključena šira zajednica. Osnov za upućivanje na krugove bilo je relevanto zakonodavstvo koje u ovim državama omogućava primenu posredovanja između žrtve i učionica (u sve tri zemlje) i rasprava (u Belgiji). Krugovi su u ovim slučajevima uglavnom realizovani po uzoru na krugove mirotvorstva u Kanada i SAD, pa se na ovom mestu neće ulaziti u njihovo opisivanje. Važno je samo istaći da oni uključuju četiri osnovne faze: susret i upoznavanje, razvijanje poverenja, identifikovanje pitanja/problema (bavljenje problemom) i razvijanje plana akcije (kako za rešavanje konkretnog slučaja, tako i za širu društvenu akciju) (Fellegi, Szego, 2013).

Ono što je krajnje praktičan rezultat ovog projekta je priručnik za primenu krugova mirotvorstva, u kome su date jasne smernice u pogledu faza krugova mirotvorstva, njihovog organizovanja i realizacije, čija je primena moguća u različitim slučajevima i kontekstima, kao i studije slučajeva iz tri države u kojima je projekat realizovan (Fellegi, Szego, 2013).

Završni osvrt na krugove mirotvorstva

Imajući u vidu prikazane programe, zaključuje se da krugovi mirotvorstva predstavljaju restorativni proces koji uključuje niz manjih procesa, procedura tokom pripremne faze. Neke od ključnih karakteristika, koje su ujedno linija razgraničenja u odnosu na posredovanje i rasprave, su fleksibilnost procesa i jedinstvena pozicija i uloga „čuvara“. Naime, kako se primećuje, uloga koordinatora, tj. „čuvara“ je važna tokom pripremne faze, dok je tokom samog procesa i on ravnopravan učesnik kruga, pa zajedno sa ostalim učesnicima vodi računa o toku postupka i drugim, uslovno rečeno, procesnim garancijama. Krugove mirotvorstva karakteriše kolektivno kreiranje sigurnosti i poštovanja kao preduslova za nesmetani dijalog, pa se o ovoj vrsti restorativnog procesa može govoriti kao samorukovođenom procesu (*self-governing process*) (Stuart, Pranis, 2006: 127). Upravo takva organizacija ovom modelu daje daleko veću fleksibilnost nego što je slučaj sa posredovanjem i

raspravama, koje su u većoj meri rukovođene određenim principima, standardima ili čak i pisanim smernicama.

Druga važna karakteristika krugova mirotvorstva je njihova inkluzivnost. To utiče pozitivno na izgradnju veza i smanjenje socijalnih distanci, čime se pojačava povezanost članova zajednice i međusobna briga jednih za druge (Stuart, Pranis, 2006: 128). Zato se smatra da krugovi mirotvorstva predstavljaju najbolji primer participativne pravde (UNODC, 2006: 23). Međutim, interesantno je da i pored toga što u ovoj formi restorativnog procesa aktivno učestvuje veći broj lica, ne dolazi do prenošenja odgovornosti odlučivanja na njih, tj. na zajednicu, već konačnu odluku u pogledu sankcionisanja donosi organ formale socijalne kontrole, pre svega sud, pri čemu ima u vidu plan i preporuke nastale kao rezultat procesa. Zato se može reći da krugovi mirotvorstva predstavaljaju holistički pristup u kome pravosudni organi dele moć i odgovornost sa članovima lokalne zajednice (UNODC, 2006: 24).

Pored toga, važna odrednica je i postepeno izgrađivanje procesa. Naime, iako kod posredovanja i rasprava postoje pripremne faze, u slučaju krugova mirotvorstva one imaju određenu specifičnost: tokom pripremnih krugova, koje mogu da se posmatraju kao procesi za sebe, dolazi do postepenog izgrađivanja odnosa i neposrednog, na praktičnom iskustvu izgrađenog upoznavanja sa samim procesom, što može da bude od koristi za kasnije učešće u završnom krugu.

Iako je fokus dijaloga tokom procesa na problemu koji postoji i koji je povod za okupljanje, o tome se ne razgovara na samom početku kruga, već se do toga dolazi postepeno. Smatra se da je veoma važno da se među učesnicima uspostavi odnos poverenja i postigne odgovarajući nivo emotivne sigurnosti, što omogućava dublju i iskreniju priču u vezi sa konkretnim događajem. To ujedno omogućava učesnicima razmatranje i niza drugih pitanja koja se pojave, a koja mogu da budu u direktnoj ili indirektnoj vezi sa krivičnim događajem. Ova dimenzija krugova mirotvorstva omogućava i daje prednost ovom modelu za primenu u slučaju kompleksnih konflikata (na primer u slučaju rata ili masovne viktimizacije) kada je neophodno prepoznati i razrešiti probleme koji su u osnovi događaja koji je povod za okupljanje i značajno promeniti odnose kako bi se problem razrešio. Zato se smatra da su i krugovi mirotvorstva u kojima nije postignut sporazum u pogledu reparatornog plana ipak uspešni jer pružaju

mogućnost učesnicima da podele svoje priče jedni sa drugima, da nauče da aktivno slušaju, da mogu da govore iz srca i da poštuju jedni druge.

Komparativna analiza restorativnih pristupa i njihove usklađenosti sa međunarodnim standardima

Polazaći od definicije restorativne pravde sadržane u *Osnovnim principima UN o primeni programa restorativne pravde u krivičnim slučajevima* i načina određenja restorativne pravde date u prvom poglavlju, može da se zaključi da posredovanje između žrtve i učinioca, porodične rasprave i krugovi mirotvorstva kao restorativni procesi kojima se teži ostvarivanju restorativnih ciljeva, ispunjavaju zahteve u pogledu toga da mogu da se tretiraju kao programi restorativne pravde. Restorativni proces je konstruisan tako da se posmatra kao „sredstvo facilitacije harmoničnih društvenih interakcija", koje vode zajedničkom, inkluzivnom odlučivanju, pa ga karakteriše pristup odozdo na gore (*bottom-up approach*) (Cario, prema Walgrave, 2008: 49). Kao takav, restorativni proces se smatra najoptimalnijim načinom dolaženja do restorativnih ishoda. Upravo programi koji su fokusirani na restorativni proces povećavaju mogućnost aktivnog učešća svih koji su pogođeni krivičnim delom u traganju za izlečenjem, popravljanjem štete i odnosa narušenih krivičnim delom, razumevanjem, empatijom, odgovornošću i prevencijom budućih kriminalnih ponašanja (Sullivan, Tifft, 2006: 18). To ujedno korespondira ideji od koje većina zagovornika restorativne pravde polazi, a to je da konflikt pripada onima koji su u njega umešani, te oni treba da ga kroz participativni proces, komunikaciju i dijaloga razreše.

Svi restorativni procesi o kojima je bilo reči omogućavaju žrtvama da neposredno učestvuju u rešavanju situacije nastale krivičnim delom, da dobiju odgovore na pitanja u vezi sa krivičnim delom i učiniocem, da iznesu svoj doživljaj uticaja dela na njih same, da im šteta bude nadoknađena ili popravljena, da im se učinilac izvini, kao i da, kada je moguće poprave odnos sa učiniocem. Sa druge strane, pak, analizirani programi takođe daju mogućnost učiniocu da prihvati odgovornost za štetu koju je naneo kao i za njeno popravljanje, da izrazi svoja osećanja, čak i kajanje zbog izvršenog krivičnog dela, potom da dobije podršku od strane porodice, prijatelja, lokalne zajednice, da popravi pričinjenu štetu, da se izvini žrtvi i da, kada je moguće, popravi odnos sa njom (UNODC, 2006: 17).

Ako imamo to u vidu, možemo reći da su analizirani programi u saglasnosti sa osnovnim principima restorativne pravde. U svakom od njih polazi se od toga da je krivično delo povreda ljudi i odnosa među njima, pa je svaki od programa usmeren ka dolaženju do sporazuma o tome na koji način treba da se saniraju posledice krivičnog dela. Svi opisani programi promovišu aktivno učešće zainteresovanih strana u razrešenju situacije, te reintegraciju kako učinioca tako i žrtve u lokalnu zajednicu, što je važan preduslov delovanja u pravcu prevencije ponovnog vršenja krivičnih dela i novih viktimizacija. Pri tome, principi učešća, popravljanja i reintegracije mogu da se posmatraju kao odvojeni kontinuumi, te da se u različitim programima i u različitim slučajevima oni ostvare u manjoj ili većoj meri, pa se shodno tome može govoriti o manje ili više ostvarenom stepenu restorativnosti jednog programa. Pored toga, svi navedeni restorativni procesi reflektuju i druge vrednosti restorativnog pristupa: poštovanje, saradnju, osnaživanje i dobrovoljnost (Raye, Roberts, 2007: 217).

Zajednički fokus i karakteristika analiziranih restorativnih procesa je komunikacija, pričanje priča ili naracija (*storytelling*), tj. razvijanje restorativnog dijaloga. Kako primećuju Rej i Roberts (Raye, Roberts, 2007: 218), restorativni dijalog ima tri osnovne karakteristike: on je inkluzivan, jer poziva sve učesnike da učestvuju, i moguće ga je prilagođavati njihovim potrebama i interesima; on je zasnovan na restorativnim principima i vrednostima i omogućava učesnicima da slobodno komuniciraju među sobom, deleći iskustva, percepcije, emocije i perspektive. S tim u vezi, ove autorke smatraju da je moguće govoriti o šest vrsta ili modela restorativnog procesa koji su dizajnirani tako da podstiču restorativni dijalog, a u koje se uklapaju različiti modaliteti posredovanja, rasprava i krugova mirotvorstva (Raye, Roberts, 2007: 218-224).

Prema njihovoj tipologiji, prvi model je „model indirektnog dijaloga“ u kome žrtva i učinilac indirektno komuniciraju preko posrednika. Ovaj model je više okrenut postizanju restorativnog cilja, tj. poravnanja između žrtve i učinioca, nego što uključuje elemente procesa. Može se zaključiti da ovom modelu pripadaju forme indirektnog posredovanja između žrtve i učinioca koje postoje u pojedinim evropskim zemljama. Drugi model je „model facilitiranog dijaloga između žrtve i učinioca“, u kome postoji interakcija između ove dve strane i razvija se neposredan dijalog među njima, te ovom modelu pripada najveći deo programa posredovanja koji danas postoje na tlu Evrope. Treći model je „model facilitiranog dijalog između žrtve, učinioca i onih koji im pružaju podršku“, koji se od prethodnog modela razlikuje samo

po krugu lica koja se neposredno uključuju u restorativni dijalog koji usmerava facilitator ili koordinator. Ovom modelu u najvećoj meri odgovara program rasprava. Sledeći je „model facilitiranog dijaloga između svih strana, odnosno učesnika“, koji odgovara programu krugova mirotvorstva. U ovom modelu, dijalog je moguće usmeravati u različitim pravcima, pri čemu je bitna odrednica ta da je koordinator, facilitator ili kako se još naziva „čuvar“, ravnopravan učesnik dijaloga. Peti model je „model rukovođenog dijaloga“, koji se ne razlikuje od prva tri modela, već ima jednu dodatnu dimenziju, a to je da facilitator dobija aktivniju ulogu u smislu usmeravanja dijaloga među učesnicima kroz pitanja, komentare, sumiranje i slično, što postoji kod nekih oblika posredovanja, mada više u građanskopravnim slučajevima, kao i u slučaju krugova mirotvorstva kod pojedinih naroda u Severnoj Americi. Bez obzira na stepen uključenosti facilitatora, posrednika ili koordinatora u svaki od navedenih procesa, odnosno modela, ono što im je zajedničko je da ni u jednom od njih facilitator nije taj koji donosi konačnu odluku već su to učesnici, pri čemu samo u petom modelu on može da ima uticaja na odluku, ali ne i da je donese. Konačno, šesti mode je „model usmeravanog dijaloga“, u kome se dijalog razvija između svih prisutnih učesnika, ali je uloga facilitatora drugačija. Naime, on, stičući poziciju arbitra, ne samo da usmerava učesnike i pomaže razvijanje dijaloga, već donosi ili objavljuje odluku. Na osnovu ovoga, može se zaključiti da restorativni procesi mogu da imaju različit stepen osvarene restorativnosti, koja je najveća u slučaju drugog, trećeg i četvrtog modela, u kome se razvija neposredan dijalog između strana u sukobu i lica koja im pružaju podršku ako su prisutna, a uloga posrednika ili koordinatora je samo u tome da pomaže stranama u procesu nesmetanog razvijanja dijaloga u sigurnom i bezbednom okruženju.

Ukoliko u obzir uzmemo standarde predviđene međunarodnim instrumentima, možemo da zaključimo da analizirani programi u velikoj meri pokazuju usklađenost sa njima. Primena opisanih restorativnih programa je moguća u različitim fazama krivične procedure, predviđa se aktivna uloga organa formalne socijalne kontrole, posebno u pogledu odlučivanja o upućivanju slučaja na neki od programa, a jedan od ključnih preduslova primene restorativnih programa je priznanje krivičnog dela od strane učinioca. Kod svih analiziranih programa potencira se dobrovoljno uključivanje žrve, ali i učinioca, što podrazumeva njihovu prethodnu informisanost o prirodi i značaju restorativnog programa. Većina restorativnih programa danas ima svoje zakonsko utemeljenje, iako je veći deo njih otpočeo svoju primenu bez zakonskih normi, u vidu pilot projekata ili eksperimentalnih programa.

Pored sličnosti, opisani programi pokazuju i izvesne razlike koje se odnose na stepen formalnosti programa, odnos sa krivičnopravnim sistemom i položaj i ulogu predstavnika formalne socijalne kontrole, krug učesnika koji su uključeni u svaki pojedini proces, način na koji programi funkcionišu u praksi, ulogu posrednika, koordinatora ili čuvara i slično.

Programi restorativnog karaktera analizirani u ovom poglavlju pokazuju manju ili veću integrisanost u postojeći sistem državne reakcije na kriminal. U najvećem broju slučajeva restorativni programi čine deo krivičnopravnog sistema reagovanja, dok su u manjem broju slučajeva inkorporirani u sistem socijalnog staranja, kao što su porodične rasprave na Novom Zelandu. Pri tome se uočava da je u okviru krivičnopravnog sistema primena restorativnih programa moguća u različitim fazama procedure, te vodi ili „skretanju" toka klasične krivične procedure ili čini uslov za izricanje krivične sankcije ili je, pak, deo njenog izvršenja. To umnogome određuje ulogu i položaj organa formalne socijalne kontrole (policije, tužilaštva i suda), koja se kreće od upućivanja slučaja na određeni program, preko informisanja učesnika o programu, do aktivnog učešća u restorativnom programu ili njegovog koordiniranja, i eventualno praćenja realizacije postignutih sporazuma. Pri tome se zapaža da se policija može javiti u gotovo svim ovim ulogama, dok se uloga tužilaštva i sudova mahom svodi na upućivanje, a eventualno, u programima poput krugova mirotvorstva, i na aktivno uključivanje u njih.

Druga linija razgraničenja odnosi se na krug učesnika svakog od navedenih programa i ulogu koji oni imaju. Najuži krug učesnika primećuje se kod posredovanja koje se ograničava samo na žrtvu i učinioca kao legitimne nosioce procesa, nešto širi je u slučaju rasprava u koje se aktivno uključuju porodice, rodbina i druga bliska lica jedne, odnosno druge strane u sukobu, dok je najviši stepen inkluzije ostvaren u slučaju krugova mirotvorstva jer pored lica koja su uključena u prethodna dva programa, obuhvata i predstavnike lokalne zajednice i državnih organa.

Razlika između opisanih programa ne ogleda se samo u krugu lica koja mogu da prisustvuju procesu, već i u tome da li su oni aktivni i legitimni učesnici procesa odlučivanja. Naime, primećuje se da se kod posredovanja između žrtve i učinioca danas uključuje širi krug lica, tj. osobe koje pružaju podršku jednoj ili drugoj strani, ali koje nisu aktivni učesnici restorativnog dijaloga jer ne mogu da učestvuju u procesu odlučivanju. Nasuprot tome, kod rasprava i krugova mirotvorstva, svi prisutni učesnici su ravnopravni u

pogledu učešća u restorativnom dijalogu i odlučivanju. Utoliko učešće predstavnika uže ili šire zajednice daje ovim programima manje ili više komunitaristički karakter, tj. karakter društveno zasnovane intervencije u slučaju kriminalnog ponašanja.

U vezi sa učesnicima restorativnih procesa, postavlja se pitanje neophodnosti učešća žrtve. Naime, primećuje se da je njeno prisustvo potrebno kada se radi o posredovanju između žrtve i učninioca, ali da ne mora da dođe do direktnog susreta žrtve sa učiniocem, već može da se omogući indirektno posredovanje. Sa druge strane, pak, u slučaju rasprava i krugova mirotvorstva, iako se teži ohrabrivanju neposrednog učešća žrtve u procesu, njeno prisustvo nije nužno. Žrtva može da učestvuje i u ovim procesima indirektno, bilo posredstvom svojih predstavnika ili putem dostavljanja svog viđenja problema, potreba i interesa u pisanoj formi. Ovakva rešenja se, s jedne strane, mogu smatrati prihvatljivim jer omogućavaju sprečavanje sekundarne viktimizacije žrtve, te potpunije ostvarenje principa dobrovoljnog učešća u restorativnom programu. Sa druge strane, pak, ovakva rešenja mogu da izazovu dilemu u pogledu primarne orijentisanosti restorativnih programa. Naime, iako se primećuje težnja ka postepenom premeštanju fokusa sa učinioca na žrtvu, ipak se primećuje da su opisani programi još uvek u velikoj meri orijentisani na učinioca i njegovo buduće ponašanje, što se pojačava u situaciji kada tokom restorativnog procesa ne dođe do restorativnog ishoda.

Danas se sve više čine napori, posebno u nekim programima, da se akcenat stavi na položaj žrtve. To se, na primer, u slučaju posredovanja ili krugova mirotvorstva čini, između ostalog, i tako što se tokom procesa omogućava da žrtva govori prva (pre učinioca). Na taj način se obezbeđuje da se žrtva ne oseća zapostavljenom, marginalizovanom i obeshrabrenom. Drugim rečima, teži se da se izbegne neuravnoteženo fokusiranje na pitanja koja se tiču učinioca. Međutim, i pored toga, u prilog konstataciji da su gotovo svi programi još uvek više okrenuti učiniocu govori to da iako svi teže postizanju restorativnih ciljeva, neki od njih su usmereni, možda i u većoj meri, postizanju drugih ciljeva koji nisu u neposrednoj vezi sa žrtvom. Tako, na primer, Bazemore i Griffiths ističu da je primarni cilj krugova mirotvorstva jačanje zajednice i njenih kapaciteta za rešavanje sukoba i sprečavanje kriminaliteta, potom razvijanje reparatornog i rehabilitativnog plana akcije koji se odnosi na učinioca, a tek onda izlaženje u susret potrebama žrtava i razmatranje pitanja javne bezbednosti, kao i prenošenje dela odgovornosti na one koji pružaju podršku i žrtvi i učiniocu za dalje

postupanje, reintegraciju žrtve i učinioca i prevenciju novih viktimizacija (Bazemore, Griffiths, 2003: 84). Isti autori navode da su porodične rasprave primarno orijentisane na utvrđivanje činjenica u vezi sa slučajem, potom, na reintegrativno osramoćivanje učinioca i dela koje je učinio, pa tek onda na popravljanje onoga što je žrtvi delom naneto.

Sva tri restorativna procesa su zasnovana na dijalogu kojim koordinira jedna ili više osoba - posrednik, koordinator, facilitator, „čuvar" - ali se njihova uloga razlikuje od programa do programa. Dok kod posredovanja između žrtve i učinioca posrednik treba da bude neutralna i nepristrasna treća strana koja će samo pomagati žrtvi i učiniocu u razvijanju dijaloga i iznalaženju najoptimalnijeg rešenja za konkretni slučaj, dotle u modelu krugova mirotvorstva „čuvar" ima poziciju ravnopravnog učesnika u dijalogu i procesu odlučivanja. Sa druge strane, pak, primećuje se da se u većini slučajeva u ulozi posrednika, koordinatora ili čuvara nalaze ili institucije u kojima rade profesionalci ili predstavnici lokalne zajednice, službi ili organizacija koje su nezavisne u odnosu na pravosudni ili neki drugi sistem.

Međutim, u nekim slučajevima se primećuje da je ova uloga poverena pojedinim organima formalne socijalne kontrole, kao što su policija ili sudovi. S tim u vezi, prihvatljivijim se čine rešenja koja idu u prilog angažovanja službi i pojedinaca koji su nezavisni, koji nisu deo postojećeg sistema državnog reagovanja na kriminalitet, jer se time može postići veća neutralnost i objektivnost, te ispuniti ciljevi restorativne pravde. U protivnom, kada se u ulozi posrednika, koordinatora ili „čuvara" nalaze osobe koje istovremeno obavljaju druge funkcije iz domena krivičnopravne reakcije, može se dovesti u pitanje njihova neutralnost, pozicija u smislu sukoba interesa, kao i način rada. Naime, diskutabilno je da li oni mogu u potpunosti da prihvate i primene restorativni pristup obzirom da su po prirodi to organi represije. Čini se da su te funkcije inkompatibilne, te da ulogu posrednika, koordinatora ili „čuvara" restorativnih procesa treba da obavljaju osobe koje su neutralne i nezavisne u odnosu na organe krivičnopravnog sistema. Teško je očekivati da će, na primer, službenici policije ili sudije moći u restorativnom programu da ostave po strani svoju visoko profesionalizovanu i autoritarnu ulogu državnih službenika, što bi svakako dovelo u pitanje ostvarivanje ciljeva restorativne pravde u praksi.

Najzad, primećuju se razlike i u pogledu načina na koji se realizuje svaki od restorativnih procesa, kako u pogledu priprema tako i realizacije samog procesa. Osim toga, može se videti da su neki procesi manje, a neki

više formalni, da su neki fleksibilniji i otvoreniji za prilagođavanje svakom konkretnom slučaju što više odgovara prirodi, principima i karakteristikama restorativne pravde, dok su drugi strogo formalizovani, odvijaju se prema unapred postavljenim smenicama, bez mogućnosti oscilacija i prilagođavanja specifičnostima konkretne situacije (kao što je slučaj sa Wagga Wagga modelom rasprava u Australiji). Stoga, kako primećuju neki autori, nefleksibilnost programa može da predstavlja ozbiljnu prepreku za njegovo svrstavanje u restorativni proces, posebno kada se radi o sredinama koje pokazuju bitne kulturološke ili druge različitosti (Umbreit, Zehr, 2003: 74).

Odnos restorativne pravde i krivičnopravnog sistema

Na samom početku razvoja pokreta za restorativnu pravdu, mogla je da se primeti tendencija predstavljanja restorativne pravde, s jedne, i krivičnopravnog sistema, sa druge strane, kao krajnje polarizovanih oblika reagovanja na kriminalitet, kao dva potpuno odvojena, dihotomna sistema intervencije (Dignan, 2002; Roche, 2007). Tako je početkom devedesetih godina XX veka, Howard Zehr ukazivao na dve divergentne vizije odnosa krivičnog dela i pravde: retributivnu pravdu i restorativnu pravdu, tj. na dva dijametralno suprotna objektiva posmatranja krivičnog dela i rekacije koja sledi (Zehr, 1990: 181).

U sistemu retributivne pravde krivično delo predstavlja povredu države i to kroz kršenje zakona, te podrazumeva utvrđivanje krivice učinioca. Da bi pravda bila zadovoljena, učinilac mora da bude kažnjen, a kazna predstavlja namerno nanošenje patnje i izriče se u postupku strogo formalizovanog odnosa između učinioca i države. Nasuprot tome, restorativnu pravdu odlikuje razumevanje krivičnog dela kao povrede ljudi i odnosa među njima. To, pak, sa svoje strane stvara obavezu da se stvari isprave, tj. da se naneta šteta popravi i/ili nadoknadi. Pravda označava jednako uključivanje žrtve, učinioca i zajednice u proces traženja rešenja, u kome se promovišu popravljanje, pomirenje i sigurnost. Pri tome, Zehr pravdu definiše kao restoraciju, popravljanje nastale štete i odnosa narušenih krivičnim delom (Zehr, 1990: 186).

Danas je situacija, međutim, nešto drugačija: zapaža se da većina zagovornika restorativne pravde ne teži stvaranju paralelnog ili alternativnog sistema reagovanja na kriminalitet, već maksimalnom integrisanju restorativne pravde u postojeći krivičnopravni sistem u cilju modifikovanja osnova na kojima on počiva. Upravo zbog toga, jednu od centralnih tenzija unutar pokreta za restorativnu pravdu čini pitanje odnosa restorativne pravde i klasične krivične procedure.

S obzirom na to da je koncept restorativne pravde ponikao na kritici reagovanja na kriminalitet mehanizmima krivičnog prava, ne čudi što se on često posmatra kao „progresivna alternativa“ postojećim mehanizmima krivičnopravne reakcije (Johnstone, 2002: 1), kao „alternativna paradigma“ koja bi jednog dana mogla da zameni postojeći krivičnopravni sistem (Dignan, 2002: 178), ili kao alternativa retribuciji i rehabilitaciji (Braithwaite, 2000, prema Roche, 2007: 77). Kako primećuje McCold, u svom čistom obliku, restorativna pravda predstavlja „idealan način ostvarivanja pravde u idealnom društvu [...] Ona promoviše dobovoljno konsultovanje i pregovaranje uz međusobno poštovanje, vodeći razumevanju, reparaciji ili pomirenju, čak i oporavku, uz podršku zajednice koja brine, u zaštitničkom društvu“ (McCold, 2000, prema Walgrade, 2002: xv).

Međutim, kako ističe Kathleen Daly, pozicioniranje restorativne pravde kao potpune suprotnosti retributivnoj pravdi je samo jedan od mitova u vezi sa ovim pristupom prisutan u opsežnoj literaturi koja se bavi ovom problematikom (Daly, 2003: 197). Ovaj mit, nastavlja Daly, podržavaju tri osnovne postavke: 1. restorativna pravda se fokusira na popravljanje štete nastale krivičnim delom, dok je fokus retributivne pravde na kažnjavanju učinioca; 2. restorativnu pravdu karakterišu dijalog i pregovaranje, dok retributivnu pravdu odlikuje odnos suprotstavljanja među strankama i 3. restorativna pravda pretpostavlja daleko aktivniju ulogu zajednice u procesu rešavanja slučaja, dok u retributivnom odgovoru „zajednicu“ reprezentuje država. Krajnji rezultat divergentnog posmatranja ova dva sistema pravde je shvatanje restorativne pravde kao dobre, a retributivne kao loše. To se, kako opravdano smatra Daly, čini neprihvatljivim, nedovoljno kritičkim i pojednostavljenim stavom, što, u krajnjem, pokazuje i praksa savremenih krivičnopravnih sistema.

U savremenim društvima restorativna pravda nije uspela da promeni karakter krivičnog prava i krivičnopravnog sistema državnog reagovanja na kriminal (Albrecht, 2001; Braithwaite, 2003a). Zato ona još uvek nigde ne predstavlja osnovni oblik reagovanja na kriminalna ponašanja, koji bi bio u potpunoj suprotnosti postojećem retributivnom sistemu. Kako slikovito objašnjava Walgrave:

> „Čini se da većina restorativnih praksi biva locirana na nekoj vrsti ’ostrva’ u tradicionalnom sistemu, gde tradicionalni apriorizmi izuzetno nisu bili primenjeni ili barem modifikovani. Ova ostrva su kao

'rezervati' eksperimentisanja, koji se tolerišu onda kada se smatra da nisu štetni za demonstriranje 'prave' pravde..." (Walgrave, 2002: xvi).

Tako se u najvećem broju država krivični postupak još uvek zasniva na uobičajenom procesuiranju krivičnih predmeta i izricanju konvencionalnih krivičnih sankcija, ali uz postavljanje određenih osnova za širu primenu restorativne pravde unutar njega. Upravo u zavisnosti od pozicije koju restorativna pravda zauzima u postojećem krivičnopravnom sistemu i njihovog međusobnog odnosa, moguće je govoriti o konstruisanju nekoliko modela restorativne pravde.

Tipologija restorativnih modela

Analizom literature koja se bavi pitanjem odnosa krivičnopravnog sistema i restorativne pravde, tj. odnosom retributivne i restorativne pravde, može da se uoči postojanje nekoliko tipologija modela restorativne pravde na koje ukazuju pojedini autori, idući čak i ka konstruisanju restorativnih sistema.

Tipologija restorativnih modela prema Martin Wright-u

Jednu klasifikaciju modela restorativne pravde daje Martin Wright.[38] Polazeći od toga ko ima koristi od restorativnog programa, ko organizuje ovaj proces i ko je u fokusu interesovanja, Wright govori o tri modela restorativne pravde: unilateralnom, autoritarnom i demokratskom modelu (Wright, 2000: 19-23).

„Unilateralna" (jednostrana) restorativna pravda bila bi ona u kojoj se pažnja poklanja ili jednoj ili drugoj strani u sukobu, tj. koja podrazumeva primenu mera koje idu u korist ili žrtve ili učinioca. Tako su tokom XX veka činjeni napori u pravcu poboljšanja položaja učinilaca krivičnih dela, uvođenjem mera koje nisu značile njihovo kažnjavanje, koje se nisu bazirale na retribuciji, već na „popravljanju" i rehabilitaciji. O žrtvama je počelo da se

[38] Martin Wright je jedan od osnivača organizacije Medijacija Ujedinjeno Kraljevstvo (*Mediation UK*) i Evropskog foruma za restorativnu pravdu, kao i potpredsednik Konzorcijuma restorativne pravde (*Restorative Justice Consortium*) i posrednik-volonter u Lambetu, Južni London (Velika Britanija).

vodi računa tek kasnije, tj. početkom šezdesetih godina prošlog veka, sa uvođenjem kompenzacije za žrtve nasilnih delikata, kao mere koja je usmerena samo na zadovoljavanje potrebe lica oštećenih krivičnim delom. Nakon toga je sledilo uvođenje i drugih mehanizama, kao što su službe za podršku žrtvama, rad u korist društvene zajednice, reparatorni odbori, paneli i tome slično, koji i prema tipologiji restorativnih praksi koju iznose McCold i Wachtel, mogu da se smatraju samo delimično restorativnim (McCold, Wachtel, 2002: 116).

„Autoritarna" restorativna pravda je model koji je u osnovi paternalistički, pa se bazira na pretpostavci da „oni koji su na vlasti najbolje znaju šta je dobro za druge" (Wright, 2000: 21). U ovom modelu država i dalje zauzima dominantnu poziciju jer odluke o primeni restorativnih mera, pre svega u formi reparacije, donose organi krivičnopravnog sistema: policija, tužioci, sudije i službenici probacije. Pri tome se oni prevashodno rukovode principom srazmernosti reparatornih mera težini krivičnog dela i šteti koja je prouzrokovana. U ovom modelu akcenat se stavljanja na ishod, tj. reparaciju, a ne na proces, odnosno dijalog između žrtve, učinioca i drugih zainteresvanih lica (zajednice) i zajedničko iznalaženje rešenja za nastalu situaciju. Fokus je na učiniocu, a ne na žrtvi, što sve zajedno vodi tome da primena restorativnih mehanizama dobija dimenziju punitivnosti. Primena ovog modela primećuje se u slučajevima lakših krivičnih dela i maloletnih učinilaca, bilo kao alternativa drugim nekustodijalnim sankcijama ili, pak, kao njihov sastavni deo.

Treći model je model „demokratske" ili društveno zasnovane restorativne pravde. Ovaj model bi mogao da se nazove i pravim restorativnim modelom jer podjednako poštuje obe strane, stavljajući akcenat na proces, dijalog, dogovor, dobrovoljnost, izlazeći tako u susret i žrtvi i učiniocu, ali istovremeno ne zanemarujući interese društva i države. U njemu značajnu ulogu ima zajednica, bilo tako što njeni predstavnici učestvuju u nekom restorativnom programu ili se, pak, program odvija u zajednici. Stoga ovaj model, za razliku od prethodnog, dozvoljava svim zaniteresovanim stranama da učestvuju u donošenju odluke o reparaciji ili nekom drugom načinu saniranja posledica krivičnog dela. On se zato posmatra i kao „holistički pristup reparaciji", koji, iako tretira sve strane na jednak način, ipak nešto više pažnje posvećuje žrtvi i efektima koje ovaj pristup može da ima za nju.

Tipologija restorativnih modela prema Daniel Van Ness-u

Drugu interesantnu tipologiju odnosa restorativne pravde i krivičnopravnog sistema daje Daniel Van Ness (Van Ness, 2002a: 130-148).[39] On govori o četiri modela odnosa restorativne pravde i konvencionalnog sistema državne reakcije, koji postepeno vode ka kreiranju restorativnih sistema: čist (unitarstički) model, model duplog koloseka, model sigurnosne mreže (*safety-net model*) i hibridni model.

Čist ili unitaristički model podrazumeva postojanje samo restorativnog sistema, tj. restorativnog pristupa reagovanju na kriminalitet. On bi mogao da se dostigne na dva načina: tako što bi novi sistem zasnovan na idejama restorativne pravde u potpunosti zamenio postojeći sistem krivičnopravnog reagovanja ili tako što bi se krivični sistem preobratio u pravcu prihvatanja restorativnih ideja, principa, vrednosti i ciljeva i na njima dalje razvijao. Ovaj drugi pravac mogućeg konstruisanja čistog restorativnog sistema bi mogao da se posmatra kao konačni, idealni cilj maksimalističkog pristupa, koji bi vodio maksimalnom integrisanju restorativnih vrednosti u postojeći sistem krivičnog prava. Međutim, čist model restorativne pravde čini se krajnje utopijskim shvatanjem jer je nerealno očekivati da restorativni sistem može u potpunosti da zameni krivičnopravni. Ovaj model bi stoga, makar delom, odgovarao idejama abolicionizma, koje je teško u potpunosti prihvatiti. Sa druge strane, čak ni zagovornici restorativne pravde ne teže u toj meri zameni postojeće krivičnopravne paradigne novom, restorativnom, već maksimalnom integrisanju principa i vrednosti restorativne pravde u postojeći sistem državnog reagovanja.

Drugi model, tzv. model duplog koloseka podrazumeva istovremeno, paralelno postojanje dva nezavisna sistema – krivičnopravnog i restorativnog - uz mogućnost prelaženja iz jednog u drugi u različitim fazama. Ove faze Van Ness određuje kao fazu kada je krivično delo izvršeno, fazu hapšenja, fazu utvrđivanja krivice i fazu izricanja sankcije, što zapravo odgovara različitim fazama krivičnopravne reakcije, pa omogućava primenu restorativnih odgovora od strane različitih organa krivičnopravnog sistema.

[39] Daniel Van Ness je izvršni direktor Centra za pravdu i pomirenje (*Center fot Justice and Reconciliation*) u okviru organizacije *Prison Fellowship International* iz Vašingtona (SAD).

Ovako konstruisana, prva dva sistema podrazumevaju spremnost da odgovore u slučaju bilo kog krivičnog dela i to u svim fazama postupanja.

Treći model je model sigurnosne mreže (*safety-net model*) u kome restorativni pristup čini okosnicu reagovanja, ali uz postojanje pretnje mehanizmima krivičnopravnog sistema, posebno tokom prve dve, napred navedene faze, tj. faze kada je krivično delo izvršeno i faze hapšenja. U ovom modelu dolazi do aktiviranja mehanizama krivičnog prava u slučaju kada restorativni pristup ne može da se primeni ili kada nije efikasan, ne daje rezultate.

Poslednji model je tzv. hibridni model u kome su oba pristupa – restorativni i krivičnopravni – povezana u jedinstvenom sistemu. U ovom modelu se mehanizmi krivičnog prava primenju sve dok se ne utvrdi krivica učinioca, pa restorativna pravda dolazi na kraju krivičnopravne reakcije i to u formi alternativne krivične sankcije, sastavnog elementa pojedinih krivičih sankcija ili kao deo tretmana prilikom izvršenja kazne zatvora. Treći i četvrti restorativni sistem ne moraju nužno da podrazumevaju mogućnost odgovora na sva krivična dela jer njihova primena neće biti nužna niti moguća u svakom slučaju koji u praksi može da se pojavi.

U ovakvoj klasifikaciji sistema, Van Ness zastupa stanovište da bi polazna osnova trebalo da bude sistem duplog koloseka, a potom da se istraži mogućnost njegovog transformisanja u unitarisički model. To govori u prilog njegovoj težnji da se jedan sistem definiše kao restorativan ili nerestorativna, a ne da se govori o različitim stepenima ostvarene restorativnosti (Van Ness, 2002a: 131, 145).

Tipologija restorativnih modela prema Mark Groenhuijsen-u

Treću tipologiju modela restorativne pravde u zavisnosti od njenog prema krivičnopravnom sistemu iznosi Mark Groenhuijsen.[40] Njegova tipologija se zasniva na analizi posredovanja između žrtve i učinioca u četiri zemlje: Austriji, Nemačkoj, Holandiji i Belgiji.

[40] Mark Groenhuijsen je profesor krivičnog i krivičnoprocesnog prava na Univerzitetu u Tilburgu, direktor Međunarodnog viktimološkog instituta u Tilburgu (Holandija) i predsednik Svetskog viktimološkog društva.

Prvi model bi bio onaj u kome posredovanje između žrtve i učinoca čini deo postojećeg krivičnopravnog sistema. U ovom modelu, u određenoj fazi krivičnog postupka može da dođe do upućivanja na posredovanje, a od njegovog ishoda zavisi dalji tok i ishod krivične procedure. Ovaj model postupanja Groenhuijsen naziva „integrativni" model, a njemu pripada najveći broj rešenja u pogledu primene posredovanja između žrtve i učinioca na teritoriji Evrope.

Drugi model bio bi onaj u kome posredovanje predstavlja alternativu postojećem sistemu državne intervencije. Groenhuijsen ovaj model naziva „diverzioni model" jer u njemu na početku krivičnopravne reakcije slučaj biva upućen na neki od programa restorativne pravde i tako izlazi iz okvira daljeg krivičnopravnog reagovanja. Posredovanje, odnosno restorativni pristup, u ovom modelu zamenjuje krivični odgovor na izvršeno krivično delo.

Treći model, pak, podrazumeva primenu restorativnog pristupa, u ovom slučaju posredovanja između žrtve i učinioca, na kraju krivične procedure, u formi alternativne sankcije, sastavnog elementa pojedinih sankcija ili kao deo tretmana. Do primene ovog modela uglavnom dolazi u slučaju težih krivičnih dela ili u kontekstu izvršenja zatvorske kazne.

Groenhuijsen tako navodi da je posredovanje (što može da se prilagodi i drugim restorativnim programima) „nekada *deo* krivičnopravnog sistema, ponekada se primenjuje *umesto* sistema ili je, u drugim slučajevima, program *na vrhu* strukture krivičnog pravosuđa" (Groenhuijsen, 2000: 72).

Tipologija restorativnih modela prema Lode Walgrave-u

Četvrtu važnu tipologiju iznosi Lode Walgrave (Walgrave, 2002: xvii).[41] On govori o tri osnovna modela restorativne pravde u zavisnosti od pozicije koju ona ima u odnosu na krivičnopravni sistem. Prvi bi bio „diverzioni model" ili model koji vodi „skretanju" sa toka klasične krivične procedure. Drugi model restorativne pravde on naziva „maksimalistički model". Ovaj model podrazumeva potpuno integrisanje restorativne pravde u postojeći sistem krivične reakcije i modifikovanje krivičnopravnog sistema čiji

[41] Lode Walgrave je profesor emeritus na Katoličkom Univerzitetu u Leuvenu (Belgija) i jedan od glavnih zagovornika restorativne pravde u svetu.

primarni cilj treba da postane popravljanje štete. Treći model bi bio tzv. „čist model“ restorativne pravde, shodno kome bi restorativna pravda predstavljala osnovni oblik reagovanja društva i države na kriminalna ponašanja.

Konstruisanje teorijskih modela restorativne pravde

Imajući u vidu izložene tipologije, primećuje se da je, i pored postojanja izvesnih razlika u njihovom postavljanju, moguće govoriti o konstruisanju četiri osnovna teorijska modela restorativne pravde: 1. čist model, odnosno model koji bi mogli nazvati supstitutom postojeće krivičnopravne reakcije; 2. model duplog koloseka ili diverzioni model; 3. mešoviti ili integrativni model, i 4. maksimalistički model.

Prvi model je model restorativne pravde kao osnovnog i najoptimalnijeg vida postupanja u slučaju kriminaliteta. On se naziva i čist, pravi model restorativne pravde (*pure restorative justice* ili *purist model*). Ovaj model može da se posmatra kao supstitut postojećeg krivičnopravnog sistema, koji bi značio potpunu zamenu krivičnog odgovora restorativnim pristupom. Međutim, ovaj model još uvek predstavlja samo teorijsku konstrukciju, pa nema primera u praksi da je on našao svoju primenu. Zato neki autori, kao što je Howard Zehr, smatraju da je mnogo realističnije razmišljati o tome da u bližoj ili daljoj budućnosti restorativna pravda postane „pravilo“, a neke forme krivičnopravnog sistema budu krajnji vid reagovanja (izuzetak) (Zehr, 2002: 59). Drugim rečima, u takvom sistemu reagovanja, mehanizmi krivičnog prava bi predstavljali alternativni oblik postupanja u odnosu na restorativnu pravdu kao pravilo. Na ovaj način se radikalno poimanje restorativne pravde kao jedinog oblika reagovanja na kriminalitet ublažava, te približava drugom modelu koji ne isključuje krivičnopravnu reakciju.

Drugi model je model duplog koloseka ili diverzioni model. Ovaj model bi trebalo da predstavlja pravu alternativu klasičnom krivičnom postupku. On ne pretenduje na ukidanje ili zamenu mehanizama krivičnog prava restorativnim pristupom, već podrazumeva paralelno postojanje restorativnog pristupa i krivičnopravnog sistema. To, pak, omogućava prelaženja iz jednog u drugi sistem reakcije, a time i kontrolu postupanja u okviru jednog, odnosno, drugog sistema. U svom osnovnom obliku, ovaj

model bi trebalo da označava upućivanje na restorativni program na samom početku krivičnopravnog reagovanja, čime se u potpunosti eliminiše svaki vid retributivnog odgovora na kriminalno ponašanje. Tipičan primer takvog postupanja bilo bi upućivanje na restorativni program od strane policije, te potpuno izlaženje, odnosno, ne ulaženje u krivičnopravnu proceduru. Pri tome, od uspeha restorativnog programa u svakom konkretnom slučaju može da zavisi eventualno aktiviranje mehanizama krivičnog prava. U ovom modelu prioritet se daje restorativnim procesima, ali se mehanizmi krivičnog prava, pre svega u formi kazne, smatraju krajnje komplementarnim postojećim restorativnim procesima. Tako shvaćen, ovaj model bi u određenoj meri vodio inkorporiranju elemenata Van Ness-ovog modela sigurnosne mreže, tj. primeni restorativnog pristupa kao osnovnog, ali uz pretnju krivičnopravnom reakcijom.

Opravdanje za model duplog koloseka u kome se dva sistema reagovanja ne posmatraju kao potpuno odvojena, izolovana i samostalna, leži u činjenici da bi postojanje dva potpuno odvojena sistema bez mogućnosti kontrole i intervencije moglo da dovede do brojnih problema u praksi i kršenja osnovnih ljudskih prava i sloboda. Jedna od negativnih posledica odnosila bi se na „dvostruko kažnjavanje“ (Dignan, 2002: 179). Naime, ako bi ova dva sistema bila nezavisna, moglo bi da se dogodi da jedno lice koje je učestvovalo u restorativnom programu i prihvatilo određene obaveze, bude potom kažnjeno i u sistemu krivičnopravne reakcije, bez uzimanja u obzir rezultata postignutih u restorativnom programu. Sa druge strane, pak, potpuno izolovanje restorativnog pristupa od krivičnopravnog bi dovelo do ostajanja mehanizama restorativne pravde na marginama krivičnog sistema, što bi dovelo u pitanje njihov dalji opstanak u pogledu reagovanja na kriminalna ponašanja.

Treći model bio bi mešoviti ili integrativni model, u kome restorativna pravda predstavlja deo tradicionalnog krivičnopravnog sistema, tačnije krivičnog postupka. Do primene mehanizama restorativne pravde dolazi nakon što je pokrenut krivični postupak i to u različitim fazama krivične procedure. U zavisnosti od faze postupka u kojoj dolazi do aktiviranja restorativnih mehanizama, restorativna pravda može da ima dvostruku poziciju u odnosu na krivični postupak: 1. oblik skretanja krivične procedure (mera diverzionog karaktera) ili 2. alternativna sankcija, deo pojedinih krivičnih sankcija ili deo tretmana.

Nakon što je pokrenut krivični postupak, može da dođe do upućivanja slučaja na restorativni program od strane tužioca ili sudije, odnosno, sudskog veća, što ovaj model delimično približava modelu duplog koloseka, ali uz primese modela sigurnosne mreže jer postoji pretnja daljom krivičnopravnom reakcijom. Do upućivanja na restorativni program može da dođe u različitim fazama postupka, a od ishoda restorativnog programa zavisi dalji tok procedure: da li će postupak biti obustavljen ili, pak, nastavljen, u kom slučaju će se učešće i ishod restorativnog programa uzeti u obzir pri izricanju sankcije. Ukoliko se usled pozitivnog ishoda restorativnog programa krivični postupak obustavi, restorativna pravda bi mogla da se posmatra kao alternativa krivičnoj reakciji, tj. kao pravi oblik skretanja (mera diverzionog karaktera). Ako postupak, pak, ne bude obustavljen, restorativni program može da se posmatra kao okolnost koja se, shodno postignutim rezultatima, ceni prilikom izricanja krivične sankcije.

Drugi nivo primene restorativnih mehanizama u integrativnom modelu moguć je na kraju krivičnopravne reakcije. U tom slučaju, restorativni program može da dobije formu alternativne sankcije, sastavnog dela neke postojeće krivične sankcije ili, pak, dela tretmana lica kojima je izrečena kazna lišenja slobode. Pri tome, akcenat je na restorativnim ishodima, a ne na restorativnom procesu koji je u fokusu programa na koje se obično upućuje u ranijim fazama postupka.

Ovako konstruisan sistem, čini se da sasvim opravdano pokušava u sebi da objedini elemente diverziono-komunitarističkog i maksimalističkog modela, dajući tako gotovo jednak značaj i restorativnim procesima i restorativnim ishodima. Sem toga, vezivanje restorativne pravde za postojeći krivičnopravni sistem obezbeđuje kontrolu nad neformalnim procesima od strane organa formale socijalne kontrole, što je ključna pretpostavka za poštovanje osnovnih prava učesnika svakog restorativnog programa, za eliminisanje zloupotreba, pravne nesigurnosti i aktiviranja neformalnih vidova kontrole i samopomoći.

Četvrti model bio bi maksimalistički model restorativne pravde ili tzv. osamostaljen, dovršen model restorativnog postupanja (*fully-fledged model*). Ovaj model polazi od premisa prethodnog, integrativnog modela, posmatrajući restorativnu pravdu kao deo postojećeg krivičnopravnog sistema, ali koji čini korak dalje u poimanju stepena integrisanosti restorativnih mehanizama u krivični sistem. Naime, primena mehanizama restorativne pravde trebalo bi da dovede do potpunog modifikovanja i transformacije postojećeg

krivičnopravnog sistema i krivičnog postupka. Krivičnopravni sistem bi trebalo da se zasniva na vrednostima restorativne pravde, a primarni cilj svake procedure trebalo bi da bude popravljanje štete nastale krivičnim delom. Drugim rečima, kako navodi Dignan, restorativna pravda bi trebalo da predstavlja „katalizator reforme celokupnog krivičnopravnog i penalnog sistema" (Dignan, 2002: 187). Stoga bi tradicionalni krivični postupak trebalo da bude upravljen ka postizanju restorativnih ishoda u svakom konkretnom slučaju, a ne da njihovo ostvarivanje bude samo sporadično, ostajući na marginama krivične procedure.

Zagovornici maksimalističkog modela restorativne pravde odnose se kritički prema diverzionom modelu, smatrajući da njegovo postojanje neminovno vodi selektivnom postupanju, ta time i ograničenoj primeni restorativnih mehanizama. Oni, naime, smatraju da diverzioni model rezultira time da se na programe restorativnog karaktera, pre svega posredovanje između žrtve i učinioca, upućuju u velikom broju slučajeva lica koja izvrše neko lakše krivično delo, dok se učinioci teških, nasilnih delikata tretiraju isključivo unutar tradicionalnog sistema (Lemonne, 2002). Tako, primećuje Lemonne, ključna ideja vodilja predstavnika maksimalnističkog modela postaje razvoj prave alternative penalnom sistem, tj. zamena, a ne dopuna postojećeg sistema krivične reakcije (Lemonne, 2002: 47). S tim u vezi, nameće se pitanje da li bi takav sistem u nekom momentu prerastao u čist, unitaristički model restorativne pravde ili bi moglo da se diskutuje o tome koliko je čist maksimalistički model restorativnog reagovanja. Za konstruisanje potpuno alternativnog sistema reagovanja na kriminalitet neophodnim se čini osmišljavanje takvog sistema koji će biti podoban za reagovanje u bilo kom slučaju, bez obzira da li se radi o maloletnim ili punoletnim učiniocima krivičnih dela, da li su u pitanju lakša ili teža krivična dela i slično.

Međutim, čak ni glavni zagovornici maksimalističkog modela ne zagovaraju ukidanje mehanizama krivičnopravne reakcije. Tako, na primer, Walgrave smatra da postoje neka veoma teška krivična dela, koja u većoj meri pogađaju zajednicu, pa u takvim slučajevima može da bude neophodna primena prinude i sankcija od strane organa formalne socijalne kontrole i to čak na kraju procesa poravnanja sa žrtvom i zajednicom. Ali, čak i u tim situacijama nije u potpunosti isključena primena restorativnih mehanizama jer i sankcije koje sud izriče mogu da imaju restorativni karakter, a kazna zatvora može da se reformiše u pravcu veće zasnovanosti na restorativnim vrednostima i principima. Međutim, tako postavljen, ovaj sistem se ipak u jednom delu približava napred navedenom integrativnom modelu,

prevashodno u delu koji se odnosi na tretiranje restorativnih mehanizama kao alternativnih sankcija, dela postojećih krivičnih sankcija ili tretmana kod institucionalnih mera.

Ako pođemo od toga da programi restorativne pravde, koji su opisani u prethodnom poglavlju, mogu da se iniciraju i primene u različitim fazama reagovanja organa formalne socijalne kontrole: od strane policije (pretkrivični postupak), od strane tužilaštva (prethodni postupak), suda (glavni pretres), kao i tokom izvršenja sankcije ili nakon puštanja učinioca sa izdržavanja kazne zatvora, možemo da zaključimo da se oni uklapaju u drugi (diverzioni) i, najvećim delom, u treći, integrativni ili mešoviti model restorativne pravde, za koji se danas i zalaže većina zagvornika restorativne pravde. To se čini sasvim opravdanim jer je teško prihvatiti nastojanje da se postojeći sistem krivične reakcije u potpunosti zameni restorativnim pristupom, što bi u osnovi podrazumevalo prihvatanje krajnje nerealnog i utopijskog stanovišta potpunog ukidanja krivičnog prava.

Sa druge strane, opredeljivanje samo za model duplog koloseka ili diverzioni model restorativne pravde moglo bi da rezultira time da primena ove forme intervencije ostane na marginama krivičnopravnog reagovanja države na kriminalna ponašanja i da se posmatra samo kao način redukovanja broja slučajeva koji dolaze pred sud. Utoliko se čini prihvatljivim zalaganje za integrativni model uz dalju težnju ka maksimalnom integrisanju restorativnih ciljeva i vrednosti u postojeći sistem državne reakcije, što bi postepeno moglo da vodi transformisanju osnova na kojima krivična procedura počiva, ali ne i njenom poptunom ukidanju i eliminisanju krivičnopravnih mehanizama. To bi, kako primećuje Willemsens, rezultiralo time da primarni cilj svake krivičnopravne reakcije bude popravljanje štete nastale krivičnim delom, te tako i premeštanje ili, bolje rečeno, proširivanje fokusa interesovanja krivičnog sistema i na žrtve, ali i na zajednicu (Willemsens, 2003: 25). Stoga bi, nastavlja ova autorka, „svaka akcija – od prvog kontakta s policijom, do postpenalne brige za osuđenike... trebalo da bude usmerena ka maksimalizaciji mogućnosti za ostvarivanje popravljanja (restoracije)“ (Willemsens, 2003: 25). Ovakav model postupanja ne bi nužno značio odsustvo drugih ciljeva koji se krivičnopravnom reakcijom i kažnjavanjem inače postižu, kao što su rehabilitacija ili zaštita društvenih interesa (Dignan, 2002: 185). To znači da bi čak i u takvom sistemu primena kazne zatvora bila moguća, ali samo u izuzetnim slučajevima, kao krajnje sredstvo kome bi se pribegavalo ukoliko druge forme reakcije ne daju rezultate.

Prihvatanje integrativnog modela kao osnovnog, uz težnju ka povećavanju stepena integrisanosti restorativne pravde u postojeći krivični sistem, te modela duplog koloseka kao mogućnosti u fazi pre pokretanja postupka, stavlja nas u poziciju odbacivanja dihotomne podele restorativne i retributivne pravde. Iz ovog ugla, zaista se čini neprihvatljivim, čak, kako navode Daly i Barton, kontraproduktivnim i pogrešnim posmatranje restorativne pravde i krivičnopravnog sistema kao divergentnih sistema ostvarivanja pravde (prema Johnstone, 2002: 106). U savremenim sistemima državnog reagovanja na kriminalitet, njihova krajnja polarizacija bi značila sporadičnu primenu restorativnih mehanizama i njihovo ostajanje na marginama krivičnog sistema, što je suprotno stremljenjima proponenata restorativne pravde.

Međutim, ova opasnost isto tako postoji i u modelu integrisanja restorativne pravde u postojeći krivičnopravni sistem. Da bi se postigao željeni efekat, tj. razvio sistem koji bi u što je moguće većoj meri bio restorativan, ne bi se smelo doći u situaciju da mehanizmi restorativne pravde postanu samo „tehnika" koja bi se primenjivala u različitim fazama krivične procedure ili da se primenjuju bez stalnog preispitivanja sistema čiji su komplementarni deo (Lemonne, 2002: 56). Sa druge strane, pak, restorativne mere je potrebno posmatrati i u kontekstu šire penalne i socijalne politike, pa ne prihvatati ishitrenu i nekritičku primenu mera za koje nema opravdanja ili odgovarajućeg osnova u jednom sistemu. Kako navode Braithwaite i Parker, zagovornici restorativne pravde „ponekada ne uspevaju da prepoznaju socijalni kontekst moći i strukturalne nejednakosti koja pogađa žrtve i učinioce" (Braithwaite, Parker, 1999, prema Lemonne, 2002: 58).

Polazeći od integrativnog modela restorativne pravde, dolazimo do jednog od važnih pitanja o kome se vode višegodišnje debate, a to je: da li su mere restorativne pravde „punitivne" (Dignan, 2002: 169) i da li se sudski postupak i klasične sankcije mogu razmatrati iz perspektive restorativne pravde (Walgrave, 2000, prema Walgrave, 2002a: 194). Drugim rečima, kako ističe Duff, da li može da se govori o „restorativnoj kazni" i „punitivnoj restoraciji (popravljanju)" (Duff, 2002: 82). Ili, da li je restorativna pravda alternativa kažnjavanju ili je to alternativna forma kazne (Johnstone, 2002: 106).

Restorativna pravda: alternativa kažnjavanju ili alternativna forma kazne/sankcije

Ključna dilema u pogledu odnosa restorativne pravde i krivičnopravnog sistema odnosi se na pitanje da li su mehanizmi restorativne pravde punitivni, tj. kakvo značenje i mesto imaju kazna i retribucija u restorativnom procesu. Drugim rečima, postavlja se pitanje da li se restorativni proces i/ili restorativni ishod mogu posmatrati kao jedna vrsta kazne/sankcije ili ne.

Pojedini autori, kao što su Wright, Walgrave, McCold, u potpunosti odbacuju mogućnost da restorativna pravda može da bude punitivna jer je njen primarni cilj popravljanje, restoracija, nešto konstruktivno (Dignan, 2002: 169). Takođe, oni stoje na stanovištu da u sistemu zasnovanom na restorativnim principima nema prostora za kazne. Nasuprot njima, pojedini autori, kao što su Braithwaite, Duff, Daly, Dignan, veruju da je kazna deo restorativne pravde, pa da i postojeće kazne ili krivične sankcije mogu da imaju određeni stepen restorativnosti (Willemsens, 2003: 24). Oni zato restorativnu pravdu ne posmatraju kao alternativu kažnjavanju, već kao alternativnu formu kazne ili sankcije.

Međutim, da bi se razumeli, manje ili više oprečni stavovi ovih autora, čini se neophodnim sagledati šta oni podrazumevaju pod pojmom „kazna“, kako ovaj pojam definišu, te da li smatraju da je kazna institut koji je kompatibilan sa mehanizmima restorativnog karaktera ili ne.

Definisanje i razumevanje pojma „kazna“

Tradicionalno posmatrano, kazna predstavlja dominantnu krivičnu sankciju, koju sud izriče u zakonito sprovedenom postupku, krivično odgovornom učiniocu krivičnog dela, radi zaštite društva od kriminaliteta, a sastoji se u ograničavanju ili lišavanju učinioca određenih prava i sloboda. Međutim, kazna je daleko složeniji pojam i institut. Ona nema samo jedno, univerzalno značenje: kada se kaže kazna, to kod ljudi izaziva različita, ponekada oprečna, shvatanja i osećanja, te se ovom pojmu daju različita značenja. Među zagovornicima koncepta restorativne pravde mogu da se primete tri načina definisanja pojma „kazna“.

Prvu grupu činili bi autori koji smatraju da kazna podrazumeva nanošenje fizičke ili duševne patnje učiniocu krivičnog dela. Pri tome, kako navodi Christie, ona označava namerno nanošenje bola/patnje licu koje izvrši krivično delo (Christie, 2006: 6). Von Hirsch takođe određuje kaznu kao namerno depriviranje (strogo postupanje ili patnju) lica za koje se pretpostavlja (sumnja) da je izvršilo neko protivpravno ponašanje (Von Hirsch, 1993, prema Walgrave, 2007: 566). Ovaj stav zastupa i Wright, dok je Ignatieff određuje ne kao namernu već kao „pravednu meru bola/patnje" koji se nanose učiniocu krivičnog dela (Ignatieff, 1978, prema Johnstone, 2003: 1). Ovakvo shvatanje suštine kazne, te njeno negativno određenje, tj. definisanje kao namerno ili prinudno nanete patnje, bazira se na stavu da je upravo namerno ili prinudno nanošenje patnje neetičko i destruktivno. Kazna shvaćena na ovaj način podrazumeva niz ponašanja ili postupanja koja u osnovi nisu prihvatljiva, već su moralno pogrešna i mogu se posmatrati kao nanošenje zla licu koje je izvršilo krivično delo ili kao reagovanje zlom na zlo. Međutim, u savremenim penalnim sistemima dominira stanovište da je kažnjavanje opravdano time što su kazne predviđene odgovarajućim zakonskim aktima, pa je njihova primena sasvim legitimna. Upravo zbog činjenice da je nanošenje patnje od strane države putem izricanja kazne institucionlizovano, dovodi do toga da se više opravdanja može naći za kažnjavanje lica koja izvrše neko krivično delo, nego za njihovo nekažnjavanje (de Keijser, 2000, prema Walgrave, 2001: 24).

Opravdanje za određenje pojma „kazna" kao nanošenja patnje, kako su smatrali još Hegel i Kant, leži u potrebi ponovnog uspostavljanja „metafizičkog stanja prava koje je narušeno krivičnim delom" (prema Johnstone, 2002: 107). Dok je Kant kažnjavanje smatrao kategoričkim imperativom, dotle je Hegel govorio o „pravu na kažnjavanje". Zato suštinu tzv. retributivnog koncepta kažnjavanja čini stav da se ljudi kažnjavaju zato što to zaslužuju, a vrsta i težina reakcije odeđuju se shodno težini povrede koja je odeđenim ponašanjem naneta (Ignjatović, 2006: 14). Retributivne teorije stoga stoje na stanovištu da se „kažnjava zbog toga što se zgrešilo" (*punitur quia peccatum est*) (Konstantinović-Vilić, Kostić, 2006: 55), pa je osnovni cilj kazne odmazda, ispaštanje. U tom slučaju ona je sama sebi cilj. Ali, ona ipak ne znači puku osvetu jer se prema zagovornicima retributivne teorije kazna može izreći samo u strogo kontrolisanim uslovima, tj. licima za koja se utvrdi da su kriva za izvršeno krivično delo i pod uslovom da se njom nanosi samo onoliko patnje koliko učinilac zaslužuje (princip proporcionalnosti) (Duff, Garland, 1994, prema Roche, 2007: 78). Međutim,

primećuje se da predstavnici shvatanja kazne kao namernog nanošenja patnje pod pojam kazne podvode kaznu lišenja slobode i novčanu kaznu, ali zato reparaciju ili probaciju ne doživljavaju kao kaznu.

Nasuprot tome, utilitarističke teorije polaze od premise da je osnovni cilj kazne prevencija budućih kriminalnih ponašanja i zaštita društva od kriminaliteta: „kažnjava se da se ne bi zgrešilo“ (*punitur ne peccatur*) (Konstantinović-Vilić, Kostić, 2006: 57). O prevenciji se može govoriti na dva nivoa: specijalnoj i generalnoj prevenciji. Međutim, veoma je diskutabilno da li se i u kojoj meri u savremenim sistemima ovi ciljevi postižu kažnjavanjem učinilaca. Sa druge strane, pak, primećuje se da se specijalno- i generalno-preventivni ciljevi mogu postići i primenom drugih, nepunitivnih mera, tj. da mehanizmi restorativne pravde mogu da budu jednako poželjni i primenljivi za redukciju povrata (Wright, 2003: 14-15). Iz toga proizilazi da bi se prema pristalicama utilitarističkog gledišta i mere poput reparacije ili probacije mogle podvesti pod pojam kazne.

Drugu grupu definicija čine one prema kojima kazna označava bilo šta što je za učinioca krivičnog dela neprijatno, što mu predstavlja teret ili neku vrstu nametanja (Daly, 2000: 39). Duff smatra da se svako nametanje ili prihvatanje nekih obeveza pod pritiskom, može smatrati kaznom (Walgrave, 2001: 18; Willemsens, 2003: 28). Stoga bi se moglo zaključiti da ovi autori mere poput kompenzacije, reparacije, društveno korisnog rada, tj. mere koje imaju elemente restorativnog karaktera smatraju kaznama.

Neki autori, kao što su Dignan i Barton, iznose još šire poimanje kazne i to kao svake mere koja se izriče učiniocu, pri čemu je irelevantno kako on meru doživljava (prema Willemsens, 2003: 40). Garland kaznu definiše kao „kompleksan i raznolik pravni proces... koji uključuje diskurzivne okvire autoriteta i osuđivanja; repertoar krivičnh sankcija, institucija i službi; retoriku slika putem kojih se penalni proces predstavlja svojoj raznolikoj audijenciji“ (Garland, 1990: 17, prema Daly, 1999: 3).

Uočava se da je kod druge i treće grupe definicija irelevantno postojanje namere nanošenja patnje na strani onog ko donosi odluku o kažnjavanju u konkretnom slučaju.

Danas se pojam „kazna“ primenjuje za opisivanje različitih mera kojima se teži ostvarivanju primarno različitih ciljeva. Tako Wright govori o četiri grupe mera koje se podvode pod ovaj pojam: 1. mere koje su primarno orijentisane ka nanošenju patnje učiniocu, 2. mere kojima je primarni cilj

rehabilitacija i uzdržavanje od ponovnog vršenja krivičnih dela, 3. mere koje su prvenstveno usmerene ka reparaciji (naknadi štete), i 4. sve vrste sankcija (Wright, 2003: 5-6). Upravo stoga, čini se sasvim opravdanim ukazivanje na elemente koji bi omogućili razgraničenje kazne od drugih sankcija (Willemsens, 2003: 28-29). Prema shvatanju koje zastupa Willemsens, ključna karakteristika kazne je da ona pretpostavlja jednosmernu komunikaciju. Nju država, preko nadležnog organa formalne socijalne kontrole, nameće učiniocu krivičnog dela protiv njegove volje. Kako navodi Hart, da bi se govorilo o kazni i kažnjavanju potrebno je da bude ispunjeno pet ključnih elemenata: 1. nanošenje patnje ili drugih posledica koje se uobičajeno smatraju neprijatnim za lice kome se nanose; 2. osnov primene je kršenje određene pravne norme; 3. primenjuje se protiv lica za koje se smatra ili zna da je izvršilo određeno protivpravno ponašanje; 4. primenjuju ih drugi subjekti, i 5. izriču ih i izvršavaju za to nadležni organi pravnog sistema protiv koga je nedozvoljeno ponašanje i bilo preduzeto (prema Ignjatović, 2006: 10).

Ključnu ulogu u poimanju koncepta kazne zapravo imaju četiri elementa: prinuda, nanošenje patnje ili strogo postupanje, namera da se kod učinioca izazove patnja i veza između nanošenja patnje i dela koje je izvršeno (Walgrave, 2001: 19). Pri tome, ako istovremeno nisu prisutna sva četiri elementa, ne može se govoriti o kazni. Kako navodi i Fatić, veoma je važno shvatiti kontekst kazne kako bi se razumeo njen uticaj: kod kazne se patnja nanosi radi patnje, ona je sama sebi cilj, pa se s tom namerom i nanosi učiniocu krivičnog dela (Fatić, 1995, prema Walgrave, 2001: 20). Tako je namera nanošenja patnje krucijalna tačka distinkcije između kazne i drugih mera postupanja, odnosno drugih sankcija, pa tako i restorativnih mera (Walgrave, 2001: 28).

Upravo zbog toga Wright smatra da je bolje koristiti pojam „sankcija“ umesto „kazna“. S obzirom na primarni cilj kome je svaka pojedina mera usmerena, on govori o punitivnim, rehabilitativnim i reparatornim ili restorativnim sankcijama (Wright, 2001: 356; Wright, 2003: 6-7). Slično stanovište zauzima i Walgrave: on govori o restorativnim sankcijama, koje takođe mogu da dovedu do određene patnje učinioca, ali koja nije namerno naneta već je neka vrsta nus proizvoda ili sporednog efekta postupanja, koje za cilj ima popravljanje štete nastale krivičnim delom i odnosa koji su njime narušeni (Walgrave, 2001: 30). On smatra da se neki od argumenata koji govore u prilog pojmu „restorativna sankcija“ u odnosu na pojam kazna, pa čak i punitivne mere ili rehabilitativne sankcije, odnose na sledeće: upotreba pojma „restorativna sankcija“ upućuje na ostvarivanje određene

materijalne koristi, tj. na popravljanje ili naknadu štete koja je krivičnim delom prouzrokovana; potom, daleko je pogodnija upotreba ovog pojma u pogledu ostvarivanja ciljeva reintegracije; najzad, on na adekvatniji način vodi razumevanju potrebe uključivanja zajednice (Walgrave, 2001: 23).

Prihvatanje koncepta restorativnih sankcija otvorilo bi daleko više prostora za konstruktivnije odgovore društva na kriminalitet koji bi mogli da vode ostvarivanju većeg stepena restoracije za žrtve, miru i sigurnosti u društvu i boljoj reintegraciji učinioca u lokalnu zajednicu. Restorativne sankcije, za razliku od kazni, nisu unapred do kraja određene, već njihova suština zavisi od konkretnih potreba žrtve i učinioca. Sa druge strane, pak, iako su i restorativne sankcije reaktivne, tj. kao i kazne se primenjuju kao odgovor na neko prošlo (kriminalno) ponašanje, one su daleko više nego kazne usmerene budućnosti, pa ispoljavaju i proaktivni karakter. Međutim, neki autori, kao što je Dignan, govore o restorativnoj kazni, dok drugi, na primer, Duff, smatraju da uopšte nije potrebno praviti distinkciju između restoracije i retributivnih kazni jer se uopšte ne radi o inkompatibilnim pojmovima.

Restorativna pravda i kazna: restorativna kazna i punitivna restoracija

Razmatrajući odnos restorativne pravde i kazne, može se primetiti da različiti autori zauzimaju različite pozicije: od one prema kojoj ni kazna niti bilo koji oblik prinude ne mogu da egzistiraju u sistemu zasnovanom na principima restorativne pravde, preko shvatanja da u sistemu zasnovanom na postavkama restorativne pravde ima prostora za prinudu, ali ne i kaznu, do stavova da kazna zauzima određenu poziciju u restorativnom sistemu, tj. da su kazna i retribucija integralni deo restoracije, preduslov za nju ili krajnja mera postupanja.

Inkompatibilnost kazne/prinude i restorativne pravde

McCold polazi od toga da u sistemu reagovanja na kriminalitet zasnovanom na restorativnim principima nema prostora za kaznu, niti za bilo koji oblik prisile, prinude ili punitivnosti (Willemsens, 2003: 29). On stoji na stanovištu potrebe postojanja unitarističkog ili čistog modela restorativne pravde. Prisustvo bilo kog oblika prinude u takvom modelu

značio bi ponovni zaokret od restorativnog ka retributivnom. Zato restorativni sistem postupanja treba da bude ograničen isključivo na dobrovoljne i neformalne procese rešavanja konflikata. Međutim, ovakvo shvatanje ima svojih ograničenja. U slučaju da učinilac ne želi da učestvuje u tako shvaćenom restorativnom programu, žrtva i zajednica bivaju ostavljeni izvan bilo koje forme restoracije, odnosno, popravljanja štete i odnosa narušenih krivičnim delom (Willemsens, 2003: 29).

Kompatibilnost prinude i restorativne pravde, ali ne i kazne i restorativne pravde

Walgrave smatra da su postojanje tereta ili patnje koju restorativna intervencija može da stvori kod učinioca, potom njegovo obavezivanje, tj. prihvatanje da ispuni određene obaveze, kao i činjenica da je povod za aktiviranje restorativnih mehanizama izvršeno krivično delo, nedovoljni da se restorativni procesi ili mere posmatraju kao kazne. On zastupa stav da iako restorativne intervencije mogu da budu takve da nanose bol i patnju učiniocu krivičnog dela, ipak ne predstavljaju kazne jer ne podrazumevaju postojanje namere da se učiniocu nanosi patnja, već je nanošenje patnje podređeno osnovnom cilju, a to je restoracija (popravljanje) (Walgrave, 2007).

Ako se za momenat vratimo na deo o definisanju restorativne pravde, primetićemo da Walgrave (kao i Bazemore) restorativnu pravdu određuje kao „svaki program koji je prvenstveno orijentisan na uspostavljanje pravde putem popravljanja štete koja je krivičnim delom prouzrokovana“, odnosno „ka popravljanju povreda koje su izvršenjem krivičnog dela nanete pojedincu, međuljudskim odnosima i društvu“. Pri tome, „svaki program“ podrazumeva ne samo dobrovoljni, neformalni proces rešavanja sukoba, već i „prinudne sankcije“ koje sud izriče učiniocima krivičnih dela, a koje su upravljene ka reparaciji (na primer, društveno koristan rad, naknada štete i slično) (Walgrave, 2002a: 192). Utoliko on smatra da će restorativni proces, kao proces u kome dobrovoljno i aktivno učestvuju učinilac, žrtva i zajednica, iznalazeći rešenje za nastalu situaciju kroz neposredan, konstruktivan, neoptužujući i neformalan dijalog, biti daleko pogodniji za ostvarivanje restorativnih ciljeva u odnosu na mere koje podrazumevaju određeni stepen prinude, a koje sud nameće učiniocu. Ali, i ova druga grupa programa i mera je neophodna, jer dobrovoljni, restorativni proces nije uvek moguć niti će uvek dati pozitivne rezultate.

Suštinu njegovog promišljanja čini stav da su mehanizmi restorativne pravde oni mehanizmi koji nisu orijentisani ni na kažnjavanje ni na tretman učinioca, već oni kojima je primarni cilj popravljanje onoga što je krivičnim delom narušeno. Zato sudski postupci i sankcije mogu da se razmatraju iz ugla restorativne pravde, što se čini sasvim opravdanim i prihvatljivim iz pozicije koju ovaj autor zauzima u pogledu maksimalističkog modela restorativne pravde čiji je osnovi cilj popravljanje. U takvom modelu on vidi prostora za prinudu, ali ne i za kaznu shvaćenu kao namerno nanošenje patnje. Pravda zasnovana na kažnjavanju stigmatizuje, isključuje, odgovara nasiljem na nasilje i ne doprinosi pomirenju i uspostavljanju mira (Walgrave, 2001: 27).

Restorativna pravda ne predstavlja nužno blaži vid postupanja s učiniocima krivičnih dela. Veoma često učinioci ovaj oblik intervencije doživljavaju kao „mešavinu različitih neprijatnih emocija, kao što su sramota, krivica, kajanje, zbunjenost, poniženje“ (Walgrave, 2001: 17). U praksi može da se dogodi da učinioci učešće u restorativnom programu dožive kao „duplu kaznu“, „dvostruko kažnjavanje“ (Schiff, 1999, prema Walgrave, 2001: 17). U nekim slučajevima primena restorativne pravde može da vodi isključivanju, povređivanju, nesigurnosti i nesrazmeri. Jedan takav primer je slučaj 12-godišnjeg dečaka iz Kanbere (Australija) optuženog za krađu u prodavnici, koji je tokom restorativne rasprave uslovno rečeno „nateran“ da prihvati da nosi majicu na kojoj je pisalo „Ja sam lopov“ (Roche, 2003: 1). To pokazuje da i mehanizmi restorativne pravde mogu da budu okrutni i osvetnički. Upravo to je navelo pojedine autore da o restorativnim procesima i ishodima razmišljaju kao o vrsti kazne, pa da stanu na stanovište da je kazna integralni deo sistema zasnovanog na restorativnim principima.

Kazna i retribucija kao integralni deo restoracije

Shvatanju kazne i restorativne pravde kao krajnje kompatibilnih koncepata, kao delova jednog istog sistema, priklanjaju se Braithwaite, Daly, Dignan i Duff.

Braithwaite svoj stav zasniva na principu „štedljivosti“ (Willemsens, 2003: 34), smatrajući da primena kazne u krivičnom sistemu baziranom na restorativnim principima treba da bude veoma ograničena i to na slučajeve u kojima učinioci uspevaju da zadrže moć što je više moguće. Pa i tada, njena

primena ne treba da znači ponižavanje, nepoštovanje, stigmatizaciju i isključivanje.

Dignan smatra da su neke postojeće, nekustodijalne sankcije već upravljene u izvesnoj meri postizanju restorativnih ishoda, kao što su kompenzacija ili reparacija (popravljanje štete, *reparation order*) (Dignan, 2002: 183-185). Sa druge strane, on smatra da i neke druge kazne mogu da budu usmerene ka ostvarivanju restorativnih ciljeva. Kao primer on navodi novčanu kaznu, koja bi mogla da vodi ostvarivanju restorativnih ciljeva, ali uz određenu reformu koja bi doprinela povećanju njenog reparatornog karaktera. To bi moglo da se postigne putem osnivanja reparatornih fondova u koje bi se slivala sredstva od naplaćenih novčanih kazni, a koja bi se potom koristila za kompenzaciju i naknadu štete žrtvama. Slično je i sa društveno korisnim radom, koji bi trebalo osmisliti i organizovati tako da se u većoj meri postižu restorativni i reparatorni ciljevi, te maksimalno eliminišu punitivni, represivni i osuđujući elementi koje ova mera danas uglavnom sadrži. I probaciju je moguće približiti modelu koji bi podrazumevao aktivno uključivanje svih zainteresivanih strana u proces rehabilitacije učinioca i razvijanje dijaloga upravljenog na regulisanje društvenih odnosa u zajednici. Međutim, i kazna zatvora bi mogla i trebalo da bude takva da omogućava postizanje restorativnih ciljeva. Drugim rečima, primena restorativnih mehanizama trebalo bi da bude moguća kao deo tretmana osuđenika (Dignan, 2007). To navodi na zaključak o potrebi preispitivanja i redefinisanja postojećeg sistema konvencionalnih kazni i krivičnih sankcija uopšte tako da se one baziraju na restorativnim principima, da promovišu restorativne ciljeve i vrednosti i teže ostvarivanju restorativnih ishoda.

U svoja razmatranja Dignan tako uvodi pojam „restorativna kazna“, te staje na poziciju postojanja „kontinuuma restorativnih pristupa“, čime se razrešava dilema shvatanja restorativnog i retributivnog kao polarizovanih opcija u reagovanju na kriminalitet (Dignan, 2003: 171). Ovakva konstrukcija u mnogome pomaže i za sagledavanje restorativne pravde i krivičnopravnog sistema kao integralnih delova jedinstveng sistema državnog reagovanja, što ide u prilog daljeg razvijanja maksimalističkog modela restorativne pravde.

U svojim razmatranjima o „restorativnoj kazni“ i „punitivnoj restoraciji“, Duff polazi od sledeće teze: svaki odgovor na krivično delo treba da ima za cilj „restoraciju“, tj. popravljanje, obnavljanje, ili, kako on navodi, „restorativnu pravdu“ (Duff, 2002: 82-83). Pri tome, „oblik restoracije koji

izvršeno krivično delo zahteva se na pravi način ostvaruje kroz proces retributivnog kažnjavanja". Drugim rečima, nastavlja Duff, „učinioci treba da osete retribuciju, kaznu za krivična dela koja su izvršili, ali bi osnovna svrha takve kazne trebalo da bude restoracija". Njegov slogan je tako „restoracija kroz retribuciju", što upućuje na zaključak da i postojeće kazne imaju delom restorativni karakter i da mogu da posluže ostvarivanju restorativnih ciljeva. Ovakvim promišljanjem on staje na poziciju između dve polarizovane struje: onih koji se snažno zalažu za restorativnu pravdu i drugih koji zastupaju shvatanje prema kome oni koji izvrše krivično delo zaslužuju kaznu, odnosno nanošenje patnje, te da je kazna jedini adekvatan odgovor na kriminalno ponašanje. Drugim rečima, čini se da Duff zapravo kaznu posmatra kao sredstvo, a restoraciju kao cilj državne intervencije.

Duff smatra da je pogrešno težiti polarizaciji, suprotstavljanju restorativnog i retributivnog odgovora, te primarnom fokusiranju samo na restoraciju ili samo na retribuciju. On ne prihvata stav zagovornika restorativne pravde da se punitivnim merama ne može postići ostvarivanje restorativnih ciljeva, i ističe da popravljanje (restoracija) ne samo da je kompatibilno sa retribucijom i kažnjavanjem, već zahteva njihovo postojanje. Iako ne smatra da su postojeći restorativni programi punitivni (i pored nekih punitivnih dimenzija), niti da je postojeći krivičnopravni sistem restorativan, on veruje da kažnjavanje u krivičnom postupku treba da ima za cilj popravljanje, a da restorativni programi treba da imaju za cilj i primenu adekvatne forme kazne. Utoliko, Duff smatra da restorativni programi, poput posredovanja između žrtve i učinioca, ne treba da se posmatraju kao alternativa kažnjavanju, već kao „paradigma kazne, a time i kao modeli krivičnopravnog sistema" (Duff, 2002: 84), tj. kao paradigma toga kakva bi kazna trebalo da bude.

Prema ovom shvatanju, cilj kazne treba da bude učiniočevo prihvatanje odgovornosti za štetu koju je naneo, izražavanje kajanja i moralna reparacija do koje se dolazi kroz proces komunikacije i pregovaranja (bilo sa neposrednom žrtvom ili sa nekim službenikom, kao što je policijski službenik) o kazni koja bi trebalo da se primeni. Na ovaj način određene kazne - ispregovarane (iskomunicirane) kazne - sud bi trebalo da potvrdi kako bi se obezbedila kontrola proporcionalnosti obaveza koje učinilac preuzima. Ukoliko pregovaranje nije moguće ili ne daje rezultate, sud sam izriče kaznu učiniocu. Stoga Duff posredovanje u krivičnim stvarima posmatra kao formu punitivnog posredovanja, koje u sebi objedinjuje elemente i restorativnog i punitivnog karaktera, što upućuje na zaključak da on posredovanje ili drugu formu restorativne pravde zapravo doživljava i određuje kao kazne.

Na sličnim pozicijama se nalazi i Kathleen Daly (prema Wright, 2003: 10). Ona takođe smatra da restorativne procese ne treba posmatrati kao alternativu kažnjavanju, već kao alternativnu kaznu. Posmatrajući rasprave u Australiji, Daly je došla do zaključka da one u sebi integrišu elemente sva tri oblika pravde: *retributivne*, u smislu da se restorativni programi primenjuju kao reakcija na prošli događaj, tj. na izvršeno krivično delo, *rehabilitativne* - na primer, kroz iznalaženje načina za dalje ohrabrivanje učinioca da u buduće ne vrši krivična dela, i *restorativne*, kroz pronalaženje načina da učinilac popravi štetu koju je krivičnim delom naneo (Daly, 2003: 198).

S tim u vezi, ona smatra da glavni problem u pogledu određivanja odnosa retributivne i restorativne pravde leži u postojanju različitih značenja retribucije i kazne (Daly, 1999). Pri tome, kako navodi, najjednostavnije gledano retribucija može da ima dva osnovna i, moglo bi se reći, divergentna značenja. Prvo je neutralno ili nepunitivno: retribucija je odgovor na prošli događaj, tj. izvršeno krivično delo, čije opravdanje leži u potrebi osude neprihvatljivog ponašanja, pri čemu sama osuda, bez obzira na formu u kojoj se javlja, već predstavlja kaznu. Drugo značenje je punitivno, te retribuciju vezuje za osećanje osvete i punitivne namere upravljene ka onome ko je izvršio krivično delo, odnosno vezuje se za namerno nanošenje patnje. Ovako različita određenja pojma retribucije stvaraju nove dileme: šta se smatra punitivnim i kako se definiše kazna.

Primećuje se da Daly o kazni govori u širem smislu, tj. u smislu sankcije, jer ne shvata kaznu samo kao namerno nanošenje patnje, već pod pojam kazne subsumira i nepunitivne mere, tj. postupanja koja ne znače ponižavanje, povređivanje ili degradaciju. Drugim rečima, ona kaznu doživaljava kao svaku meru koja znači stvaranje obaveza za učinioca koje za njega nisu prijatne. Zato je, kako smatra ova autorka, restorativnu pravdu možda najbolje odrediti kao fleksibilan pristup koji objedinjuje oba načina postupanja, tj. integriše elemente retributivne i rehabilitativne pravde. Istovremeno, ona sadrži nekoliko elemenata koje ovom konceptu daju jedinstven, restorativan karakter: fokusiranje na učinioca i krivično delo, osuda prošlog događaja (krivičnog dela), ali i promena budućeg ponašanja učinioca, kao i primena sankcija ili mera koje će biti proporcionalne šteti koja je nastala, ali koje će ujedno nastojati da poprave ono što je krivičnim delom naneto žrtvi u svakom pojedinom slučaju.

Ocena shvatanja odnosa kazne i restorativne pravde

Imajući u vidu iznete stavove, može se primetiti da neki autori smatraju da je veoma važno zadržati jasnu liniju razgraničenja između kazne, s jedne strane, i restorativnih sankcija (mera, programa), sa druge strane. I pored određenih sličnosti koje ove dve grupe mera pokazuju (reaktivni karakter i primena na osnovu prethodno utvrđene ili prihvaćene odgovornosti učinioca), one ispoljavaju značajne razlike, pre svega u pogledu primarnog cilja kome su usmerene. Tako Wright smatra da, na primer, Daly i Duff bivaju „uhvaćeni u zamku punitivnosti" (Wright, 2003: 8). Posmatranje pokajanja ili reparacije kao kazne rezultira time da se ovakve mere dožive kao punitivne, a punitivne sankcije obično stvaraju otpor i ozlojeđenost na strani učinioca koji pokušava da izbegne svaku patnju.

Pa ipak, bez obzira da li se govori o restorativnoj sankciji ili restorativnoj kazni, može se uočiti da u pogledu suštine ove vrste mera ne postoje bitne razlike: iako mere o kojima napred navedeni autori govore znače i nametanje tereta, obaveza ili patnje učiniocu, one su u osnovi upravljene istom osnovnom cilju – popravljanju (restoraciji). U tako shvaćenom konceptu, patnja nije sama sebi cilj, tj. nije svako nanošenje patnje punitivno. Naime, kod restorativnih sankcija i restorativnog pristupa uopšte ključno je da učinilac oseti patnju iznutra, a ne da mu ona bude nametnuta spolja. Učinilac patnju može da oseti u momentu kada iskaže empatiju, što će, pretpostavka je, pozitivno uticati na žrtvu koja će biti manje ljuta, pa tako i spremnija da prihvati izvinjenje, naknadu štete ili čak i da oprosti učiniocu.

Međutim, ipak se čini važnim terminološko razgraničenje ovih vidova reagovanja na kriminalna ponašanja. Naime, pojam „kazna" obično ima negativnu konotaciju, upućujući najćešće na kaznu zatvora i čitav niz deprivacija kojim su izložena lica kojima je ova kazna izrečena, što je dijametralno suprotno suštini restorativnih mera i procesa. Potom, konfuziju stvara i različito određivanje pojma kazne pa se često ne zna na šta se ovaj pojam odnosi. Tako bi moglo da se desi da se pod isti pojam podvede čitav niz krajnje suprotnih mera, tj. da među restorativnim sankcijama svoje mesto nađu i nerestorativne mere. To bi, pak, moglo da rezultira time da se „sve smatra restorativnim a da je krivični sistem i dalje u osnovi punitivan" (Willemsens, 2003: 41).

Opravdanje za jasno razgraničenje kazne i restorativnih mehanizama počiva i na pitanju proporcionalnosti između povrede/štete nastale krivičnim delom i vrste i visine mere koja će se primeniti u odnosu na učinioca. Naime, tradicionalni krivičnopravni odgovor na kriminalitet počiva na shvatanju da kazna mora da bude srazmerna, tj. da odgovara težini izvršenog krivičng dela i stepenu krivične odgovornosti učinioca, čime se ujedno osigurava i njena pravičnost. Prilikom odmeravanja kazne, pored težine dela i krivične odgovornosti učinioca, sud ceni i čitav niz drugih, subjektivnih i objektivnih okolnosti. Međutim, proporcionalnost nije jedna od osnovnih vrednosti restorativne pravde jer ona teži zadovoljavanju interesa i potreba svih koji su, direktno ili indirektno, pogođeni određenom kriminalnom aktivnošću. Utoliko za iznalaženje najoptimalnijeg načina rešavanja situacije nastale krivičnim delom nije od presudnog značaja apstraktno određena težina krivičnog dela ili, pak, objektivna procena štete koja je žrtvi naneta bez ulaženja u subjektivni doživljaj žrtve u pogledu posledica koje je krivično delo prouzrokovalo.

Zbog svega toga, čini se opravdanim priklanjanje shvatanju po kome programi restorativnog karaktera ne treba da se označavaju kao kazne. U slučaju kada se njihova primena aktivira na kraju krivičnopravne procedure, u momentu određivanja i izricanja sankcije učiniocu, programi ili mere restorativnog karaktera bi mogli da se posmatraju kao alternativne sankcije. To bi moglo da vodi definisanju posebne grupe tzv. restorativnih sankcija. U tom slučaju, poštujući jedan od osnovnih principa na kojima počiva krivično pravo, *nulla peona sine lege*, određeni program restorativnog karaktera morao bi da bude predviđen kao posebna mera, sankcija kojom se reaguje u slučaju kriminaliteta, tj. da bude propisan relevantnim zakonskim aktom. Na taj način, restorativne mere bi mogle da se posmatraju kao posebna vrsta alternativnih sankcija, tj. kao sankcije *sui generis*, koje se razlikuju od već postojećih alternativnih oblika postupanja. S jedne strane, restorativne sankcije bi se razlikovale od sankcija koje mogu da se svrstaju u kategoriju reparatornih sankcija, kao što je, na primer, rad u korist društvene zajednice jer je kod njih daleko manji restorativni uticaj (Walgrave, 2008: 153). Sa druge strane, pak, restorativne sankcije bi trebalo da se razlikuju i od sankcija koje se tradicionalno smatraju alternativom kažnjavanju, poput uslovne osude, sudske opomene, novčane kazne, koje, u obliku u kome se u praksi mahom primenjuju, uglavnom ne omogućavaju ostvarivanje restorativnih ciljeva.

Ukoliko, pak, programi restorativnog karaktera čine sastavni deo neke postojeće kazne ili druge sankcije, onda se izlišnom čini diskusija o njihovoj pravnoj prirodi, jer oni nemaju svoju samostalnost već čine samo deo tretmana ili uslov za primenu druge mere, pa se mogu tretirati kao i svi drugi uslovi ili elementi tretmana osuđenog lica. Drugim rečima, u ovom slučaju restorativne mere ne bi mogle da se smatraju posebnom vrstom sankcijama. U ovom slučaju bi jedino moglo da se postavi pitanje stepena restorativnosti kazne ili druge krivične sankcije čiji sastavni deo čini neki program restorativnog karaktera.

U slučaju da do primene restorativne pravde dođe tokom krivične procedure, onda ona čine oblik „skretanja", tj. meru diverzionog karaktera. Tako u situaciji u kojoj je restorativni program uspešan i dovede do obustavljanja ili nepokretanja krivičnog postupka, on može da se posmatra kao alternativa kažnjavanju, ali ne i kao prava alternativa krivičnom postupanju jer je prethodno već usledila određena reakcija organa formalne socijalne kontrole. U ovom slučaju, restorativni program bi eventualno mogao da se posmatra kao alternativa suđenju, ali ne celokupnoj krivičnopravnoj reakciji, pod uslovom da je do upućivanja došlo pre faze glavnog pretresa, tj. pre suđenja. Sa druge strane, ukoliko postupak ne bude obustavljen, restorativni program (bilo da je uspešno okončan ili ne) može da se ceni samo kao okolnost pri izricanju krivične sankcije učiniocu krivičnog dela. Pri tome, s obzirom da je primena bilo kog restorativnog programa bazirana na principu dobrovoljnosti obe strane, tj. učinioca i žrtve, čini se da bi svako pristajanje učinioca da učestvuje u ovom programu trebalo uzeti u obzir kao neku vrstu olakšavajuće okolnosti, posebno ako je to dovelo i do restorativnog ishoda. Ali, restorativni program, koji nije rezultirao pozitivnim ishodima, ne bi trebalo tretira kao otežavajuću okolnost jer bi postojala opasnost da učinilac bude doveden u nepovoljniji položaj od onog u kome bi bio da uopšte nije ni pristao da bude upućen na neki od programa restorativnog karaktera. Takvim postupanjem bi se zapravo izbegle „pretnje prezumpciji nevinosti" (Walgrave, 2008: 158), što je jedan od čestih prigovora koji ističu protivnici restorativnog pristupa.

Imajući sve to u vidu, ne bi trebalo prihvatiti shvatanje po kome se restorativni programi mogu i treba da smatraju kaznama, već treba stati na stanovište prema kome se restorativna pravda posmatra, u najvećem delu, kao alternativa kažnjavanju, tj. kao posebna vrsta mera. Ove mere bi mogle da se nazovu i restorativne sankcije, koje bi trebalo razlikovati od klasičnih alternativnih mera i sankcija, i to kako onih koje imaju reparatorni karakter

(poput novčane kazne), tako i od onih kod kojih se ne ostvaruju čak ni reparatorni ciljevi, a još manje restorativni (kao što su sudska opomena ili uslovna osuda).

Stepen ostvarene restorativnosti

Priklanjanje integrativnom modelu restorativne pravde dovodi nas do pitanja stepena ostvarene restorativnosti mera, programa ili procesa, koji čine deo postojećeg krivičnopravnog sistema. To ujedno nameće pitanje kriterijuma koje bi trebalo uzeti u obzir prilikom procene stepena ostvarene restorativnosti. U tom pogledu, u literaturi je moguće naići na nekoliko stanovišta.

McCold i Wachtel smatraju da je za definisanje jednog programa kao manje ili više restorativnog važno da li i u kojoj meri mogu aktivno da budu uključene sve tri zainteresovane strane, tj. žrtva, učinilac i zajednica (McCold, Wachtel, 2002: 116). Oni govore o četiri kategorije programa: 1. „potpuno restorativni", 2. „uglavnom restorativni", 3. „delimično restorativni" i 4. „nerestorativni". Ovi autori smatraju da je najveći stepen restorativnosti ostvaren u programima poput porodičnih i društvenih rasprava i krugova mirotvorstva, te se oni uklapaju u potpuno restorativne programe. U drugu kategoriju oni svrstavaju posredovanje između žrtve i učinioca jer u njemu zajednica nema aktivnu ulogu, ali i naknadu štete žrtvi, rasprave bez žrtava, krugove podrške žrtvama, terapeutske programe i slično. U treću grupu programa spadaju kompenzacija, službe za podršku žrtvama, rad u korist društvene zajednice, paneli, reparatorni odbori i slično, odnosno, programi koji su fokusirani samo na jednu stranu, tj. na žrtvu i reparaciju, na učinioca i njegovu odgovornosti ili na zajednicu koja brine za učinioca i pomirenje do koga unutar nje treba da dođe.

Međutim, kritičari ovog shvatanja smatraju da je ocena jednog programa kao manje ili više restorativnog samo na osnovu toga da li i u kojoj meri aktivno učestvuju sve tri zainteresovane strane jednodimenzionalna jer ne obraća pažnju na druge vrednosti, principe i karakteristike ovih programa koji im daju restorativni karakter (Bazemore, Elis, 2007: 401). To ujedno vodi konstruisanju pristupa u kome se kao ključni standard za ocenu stepena ostvarene restorativnosti unosi i restorativni ishod. Ako se za momenat vratimo na deo u kome su analizirani ključni restorativni procesi,

primetićemo da se oni uklapaju u tzv. koncept učešća, ali se u njih istovremeno ugrađuju i elementi reparatornog koncepta. Drugim rečima, nijedan restorativni proces nije sam sebi cilj ili svrha, već se kroz njih teži ostvarivanju restorativnih ciljeva, tj. popravljanju ili naknadi pričinjene štete i odnosa koji su krivičnim delom narušeni. Uz to se, posebno kod porodičnih rasprava i krugova mirotvorstva, primećuju i elementi tzv. koncepta transformativne pravde. U ovim programima se, između ostalog, nastoji da se reše problemi koji su identifikovani kao uzroci kriminaliteta i da se utiče na dalju transformaciju ili popravljanje pojedinaca kako ubuduće ne bi vršili krivična dela (Johnstone, Van Ness, 2007a: 15-16). Sve to navodi na zaključak da je u praksi veoma teško u potpunosti razgraničiti koncepte restorativne pravde i u njihove okvire smestiti određeni program jer se oni međusobno prepliću i dopunjuju i pokazuju različit stepen restorativnosti.

Zbog toga se ipak čini prihvatljivim određivanje jednog programa kao restorativnog s obzirom na prisustvo tri osnovne komponente: popravljanje štete kao primarni cilj, uključivanje zainteresovanih strana u proces odlučivanja i transformacija odnosa između zajednica i organa formalne socijalne kontrole (Bazemore, Elis, 2007: 404). Pri tome se osnovne komponente dalje mogu razlagati na niz drugih karakteristika.

Kako smatra Van Ness, restorativni sistem reagovanja na kriminalitet karakterišu sledeće komponente: susret između zainteresovanih strana, komunikacija među njima, postizanje sporazuma, izvinjenje od strane učinioca, popravljanje štete žrtvi, promena ponašanja učinioca, poštovanje prema svim stranama koje su uključene u proces, pružanje podrške svakoj od strana koja za tim ima potrebu i inkluzija obe strane koje su u sukobu u njihovu zajednicu (Van Ness, 2002: 6). U zavisnosti od toga da li su prisutne sve ili samo neke od navedenih komponenata, zavisiće i u kojoj meri će se jedan program moći okarakterisati kao restorativan. Pri tome, jedan sistem može da se definiše kao potpuno restorativan, delimično restorativan i minimalno restorativan (Van Ness, 2002: 6-13; Van Ness 2002a: 132-138).

Van Ness polazi od toga da su za ocenu restorativnosti jednog sistema podjednako važni i restorativni proces i restorativni ishod. Pri tome, restorativni proces i restorativni ishod mogu da se razlože na po četiri osnovne dimenzije ili atributa. Restorativni proces karakterišu inkluzija, balans interesa, dobrovoljnost i orijentisanost na rešavanje problema, dok restorativni ishod obuhvata susret, popravljanje štete, reintegraciju i pravu (realnu) istinu. Svaki od ovih atributa imaju svoj suprotni pol, a između njih

postoji jedan kontinuum. Tako se na suprotnom kraju kontinuuma atributa restorativnog procesa nalaze isključivanje, jednostrani interesi, prinuda i kažnjavanje, a naspram atributa restorativnog ishoda: separacija, povređivanje, neprihvatanje i pravna istina. Ono što opredeljuje jedan sistem kao restorativan nije njegovo ime, već to u kojoj meri on reflektuje restorativne atribute i vrednosti, i to kako one koji se odnose na proces tako i one koji karakterišu restorativni ishod.

Slično ovom shvatanju, i Zehr govori o različitim stepenima ostvarene restorativnosti, te se duž kontinuuma odgovora na kriminalitet mogu naći programi koji su potpuno restorativni, uglavnom restorativni, delimično restorativni, potencijalno restorativni i pseudo ili nerestorativni (Zehr, 2002: 55-57). U kojoj kategoriji će neki program biti zavisi od odgovora na šest ključnih pitanja:

1. Da li model, tj. program uzima u obzir povrede, potrebe i uzroke?
2. Da li je program na adekvatan način usmeren na žrtve?
3. Da li je učinilac ohrabren u pravcu prihvatanja odgovornosti?
4. Da li su uključene sve relevantne strane?
5. Da li postoji mogućnost za dijalog i participativno odlučivanje?
6. Da li program poštuje sve strane?

Na gotovo istim osnovama svoje viđenje stepena restorativnosti jednog programa iznose Dignan i Marsh (Bazemore, Elis, 2007: 402-403). Prema njima, bilo koji vid intervencije ili procesa koji ispunjava određene kriterijume može da se smatra restorativnim. Stepen ostvarene restorativnosti zavisiće od stepena u kome je od strane ključnih aktera istaknuta lična odgovornost učinioca, potom, u kojoj meri su zainteresovane strane bile uključene u inkluzivan proces odlučivanja i u kojoj meri su postignuti restorativni ciljevi, tj. u kojoj meri je popravljena šteta nastala izvršenjem krivičnog dela.

Imajući to u vidu, čini se opravdanim prikloniti se stanovištu koje, na gotovo identičan način, zauzimaju Van Ness, Zehr, Dignan i Marsh. Stoga, posebno u kontekstu zastupanja maksimalističkog pristupa restorativnoj pravdi, ima mesta razmatranju stepena ostvarene restorativnosti jednog programa, mere ili sankcije, posebno ako se on postavlja u okvire tradicionalnog krivičnopravnog sistema.

Alternativni modeli intervencije

Priklanjanje stavu da restorativna pravda i krivičnopravni sistem nisu dva polarizovana sistema intervencije, već dva kraja jednog kontinuuma i integralni delovi jednog jedinstvenog sistema, može da vodi konstruisanju alternativnih modela intervencije u kojima restorativna pravda čini sistemski i potpuno integrisan deo državne reakcije na kriminalitet. Interesantnim se čine modeli koje iznose Dignan (Dignan, 2002), Braithwaite i Daly (Braithwaite, Daly, 2001) i Walgrave (Walgrave, 2008), predstavljajući ih u formi piramide.

Prema modelu koji iznosi Dignan, na dnu piramide su neformalni restorativni procesi ili restorativni ishodi, kao mehanizmi koji se primenjuju ukoliko su i učinilac i žrtva voljni da uzmu učešće u rešavanju situacije nastale nakon krivičnog dela, a javni interesi nisu ugroženi i ne zahtevaju strožu intervenciju (Dignan, 2002: 180-183). U tom slučaju mogu da se primene programi poput posredovanja između žrtve i učinioca, rasprave i slično. I u ovom slučaju bi ipak bilo poželjno obezbediti određeni oblik „sudskog nadzora" u cilju zaštite kako učinioca od eventualnog prihvatanja nerazumnog nivoa reparacije, tako i javnih interesa.

Sledeći nivo intervencije, koji podrazumeva aktiviranje sudskih mehanizama, primenjuje se u slučaju kada učinilac ne prihvata krivicu, kada žrtava i/ili učinilac nisu voljni da pristanu na učešće u restorativnom programu, kao i ako je primenjen mehanizam neformalnog procesa, ali sporazum nije postignut ili učinilac ne ispunjava obaveze koje je preuzeo. Kako primećuje Willemsens, ovaj nivo intervencije se primenjuje u slučajevima u kojima „dobrovoljna reparacija nije bila dovoljna ili je bila nemoguća" (Willemsens, 2003: 25). Na ovom nivou sud učiniocu izriče neku od zakonom predviđenih mera, ali koje treba da budu usmerene ka popravljanju štete nastale krivičnim delom (reparacija, naknada štete). To upućuje na zaključak da u ovom stepenu intervencije već postoji izvesno „nametanje" obaveze učiniocu, nasuprot dobrovoljnom pristajanju i saglašavanju učinioca i žrtve sa tim, što je prisutno na dnu piramide, ali isto tako i pokušaj da se putem određenih mera izađe u susret potrebama svih strana. Mere reparacije bi u ovom slučaju trebalo da se ograniče na kompenzaciju, naknadu štete žrtvi ili neku drugu restorativnu, društveno zasnovanu sankciju. Utoliko bi primena sankcija na ovom nivou bila lišena svoje punitivnosti.

Do aktiviranja mehanizama trećeg nivoa intervencije trebalo bi da dođe u slučaju opasnih učinilaca i onih koji pokazuju sklonost ka vršenju krivičnih dela. U ovoj instanci, sud izriče „restorativnu kaznu“. Ova konstrukcija, kako smatra Dignan, podrazumeva neki oblik nefomalnog pregovaranja o popravljanju štete, što se uzima u obzir prilikom određivanja sankcije. Naime, uzimajući u obzir stepen opasnosti ili pretnje koju učinilac predstavlja za okolinu, sud može učiniocu da, pored popravljanja štete, izrekne i neku drugu sankciju (na primer, ako smatra da samo reparacija nije dovoljna mera za učinioca u konketnom slučaju ili ako učinilac nije voljan da prihvati i/ili izvrši obaveze u pogledu popravljanja štete).

Na vrhu piramide su oblici intervencije koji se primenjuju u odnosu na one koji pokazuju sklonost ka ozbiljnom povređivanju drugih, prema kojima prethodne forme intervenisanja nisu dale rezultate ili nisu mogle da budu primenjene, a sastoje se u njihovom onesposobljavanju za ponovno vršenje krivičnih dela, na primer, putem lišavanja takvih lica slobode.

Primer drugog modela intervencije bila bi strategija društvene rasprave koju su u formi piramide reagovanja konstruisali Braithwaite i Daly (Braithwaite, Daly, 2001: 35). Suština ovog modela je u tome da se, kao i u prethodnom modelu, kazna nalazi na samom vrhu piramide reagovanja na određeno protivpravno ponašanje, kreirajući tako čitav lanac drugih modaliteta reagovanja i institucija kontrole i nadzora kako se ide prema dnu piramide. Primat se daje participativnim restorativnim procesima koji se nalaze na samom dnu piramide, a za koje se pretpostavlja da mogu da pomognu u rešavanju najvećeg broja slučajeva. Pri tome, unutar restorativnog prostora takođe postoji mogućnost eskalacije intervencije u smislu uključivanja sve šireg kruga lica, odnosno, primene društvene rasprave na različitim nivoima. Iznad restorativnog dela piramide nalazi se prostor za aktiviranje drugih mehanizama reagovanja, tj. eskalaciju društvene reakcije. Zapravo, primena mehanizama krivičnopravne intervencije se aktivira ukoliko se slučaj ne može rešiti bez uplitanja šire društvene zajednice ili, na kraju, same države. Na samom vrhu njihove piramide je kazna zatvora koja se primenjuje samo na one učinioce koji predstavljaju opasnost za društvenu zajednicu i koji nisu spremni niti podobni za uključivanje u bilo koji oblik nepunitivne intervencije. Idući od dna ka vrhu piramide, zapaža se postojanje hijerarhizacije oblika reagovanja, tj. pojačavanje pretnji i eskalacija interevencije, ali ono što je u ovom modelu intervencije moguće je i vraćanje ka bazi, tj. vraćanje na restorativne mehanizme kada god je njihova primena prihvatljiva i moguća.

Uzimajući ova dva modela intervencije kao osnov, Walgrave daje nešto modifikovanu, ali vrlo prihvatljivu, piramidu restorativne intervencije (Walgrave, 2008: 145-155). Njegova piramida ima četiri nivoa. Prvi i najširi nivo, tj. baza piramide, obuhvata razne vidove društvenog reagovanja na ponašanja koja nisu inkriminisana. Stoga mehanizmi koji se aktiviraju u ovom delu ne ulaze striktno u mehanizme koje ovaj autor smatra restorativnim. U ovaj deo on svrstava delovanje službi za žrtve i participativno rešavanje konflikata koji nastaju u raznim segmentima života: na poslu, među susedima, u porodici, školi i slično. Sledeći nivo podrazumeva reagovanje na kriminalna ponašanja i obuhvata restorativne procese (posredovanje između žrtve i učinioca, društvene i porodične rasprave, krugove mirotvorstva i slično). U ovom delu dolazi zapravo do „skretanja" sa klasične krivične procedure, pa restorativna pravda ima formu diverzione mere. Treći nivo intervencije podrazumeva primenu sankcija od strane suda, ali to tek u slučaju kada su iscrpljenje sve druge mogućnosti reagovanja restorativnim mehanizmima, tj. mehanizmima koji ne podrazumevaju prinudu. Pri tome, sankcije koje se primenjuju u ovoj fazi Walgrave naziva reparatornim sankcijama jer su usmerene na reparaciju, ali one imaju manji stepen restorativnosti jer im nije prethodio restorativni proces. Kao i u modelu koji su izneli Braithwaite i Daly, i Walgrave dozvoljava mogućnost „skretanja" ka restorativnim procesima i u kasnijoj fazi intervencije. Na samom vrhu piramide nalazi se kazna zatvora za učinioce teških krivičnih dela, kod kojih postoji opasnost od povrata: to su „slučajevi u kojima restorativna pravda dostiže svoje limite" (Walgrave, 2008: 154). Međutim, to ipak ne znači da se i u ovim slučajevima, uz kaznu zatvora, ne mogu aktivirati neki restorativni ili reparatorni mehanizmi.

Zaključak

Iako ponikla na kritici konvencionalnog krivičnopravnog sistema, restorativnu pravdu ne treba posmatrati kao suprotnost represivnom sistemu državne reakcije na kriminalitet. To nisu dva odvojena, nezavisna sistema intervencije, već dva kraja jednog kontinuuma, integralni delovi jednog jedinstvenog sistema reagovanja. Takvo poimanje restorativne pravde, stavlja nas u potpunosti na poziciju prihvatanja maksimalističkog pristupa uz primese diverziono-komunitarističke orijentacije. To ujedno znači primarno opredeljivanje za tzv. integrativni ili mešoviti model restorativne pravde, ali uz integrisanje elemenata diverzionog ili modela duplog koloseka. U takvom

kontekstu, restorativna pravda može da dobije različite forme: od mere diverzionog karaktera (alternativne forme postupanja), preko alternativne sankcije (tzv. restorativne sankcije) do dela postojećih kazni ili drugih krivičnih sankcija i dela tretmana lica osuđenih na kaznu zatvora (tzv. dodatna ili *add-on* restorativna pravda).

U modelu integrisanja restorativne pravde u postojeći krivičnopravni sistem, primat treba dati restorativnim mehanizmima intervencije, tako da kazna, ali i primena drugih krivičnih sankcija, zaista budu *ultima ratio*. To, pak, vodi konstruisanju modela intervencije (slikovito prikazanih u formi piramide), koji bi išli od blažih ka strožim oblicima reagovanja, ali koji bi bili usmereni ka, što je moguće većem, ostvarivanju restorativnih i reparatornih ciljeva. Ovakav model postupanja bi, sa druge strane, zahtevao i drugačiju sudsku proceduru (kada do nje dođe), koja bi trebalo da bude fleksibilnija, tako da se više prostora da komunikaciji, dijalogu, saglašavanju žrtve i učinioca o „privatnim" ili ličnim aspektima krivičnog dela, kao i kreativnosti u pogledu mera (sankcija) koje bi se primenile u svakom konkretnom slučaju (Willemsens, 2003: 27).

Mogućnosti i izazovi u primeni restorativne pravde

Mnogobrojne studije danas pokazuju pozitivan uticaj restorativne pravde koja je našla svoju primenu na različitim nivoima, kao i u različitim slučajevima, počev od primarnih delinkvenata i lakših krivičnih dela do težih oblika kriminaliteta, koji uključuju i elemente nasilja, i učinilaca koji pokazuju sklonosti ka vršenju krivičnih dela (Bazemore, Elis, 2007: 397).

Na samom početku primene, restorativna pravda je predstavljala pokušaj iznalaženja načina za reagovanje u slučajevima provala i drugih imovinskih delikata, koji su se, možda čak i neopravdano, tretirali kao lakša krivična dela. Primena programa restorativnog karaktera se postepeno širila i na druge oblike kriminaliteta, da bi oni danas, u nekim zemljama, našli primenu i u slučajevima težih krivičnih dela poput silovanja, saobraćajnih delikata sa smrtnom posledicom, pa čak i ubistva, ali i u slučajevima masovne viktimizacije.

Sa druge strane, u većini jurisdikcija programi restorativnog karaktera su prvo uvođeni kao odgovor na kriminalitet maloletnika. Pri tome se primećuje da su restorativni programi koji su u najvećoj meri integrisani u postojeće sisteme reagovanja na kriminalitet upravo oni koji se odnose na maloletne učinioce krivičnih dela. Takvo postupanje ima smisla jer u javnosti već dugo postoji odobravanje drugačijeg postupanja prema maloletnim učiniocima krivičnih dela u odnosu na punoletna lica (Morris, Maxwell, 2003a: 208). Pa ipak, primenu restorativne pravde ne bi trebalo ograničiti na ovaj način, pa se primećuje širenje primene restorativnih mehanizama i na kriminalitet punoletnih lica.

Međutim, posle gotovo četiri decenije primene restorativnih programa, pitanje obima primene restorativne pravde i dalje izaziva brojne dileme (Hudson, 2002: 616). Dileme se mahom odnose na to da li je restorativnim mehanizmima moguće delovati u slučaju bilo koje vrste

krivičnih dela i da li ih je moguće primeniti prema svim učiniocima krivičnih dela. Iako međunarodni dokumenti u domenu restorativne pravde danas upućuju na njenu široku primenu, ne ograničavajući je na određene vrste krivičnih dela, niti na pojedine kategorije učinilaca, postoji čitav niz polemika u vezi sa tim. Naročito poslednjih godina sve više debata i dilema izaziva mogućnost reagovanja mehanizmima restorativne pravde u slučajevima nasilja u porodici, partnerskog nasilja i seksualnog nasilja, tj. rodno zasnovanog nasilja, kao i u slučajevima masovne viktimizacije i ratnih zločina. Uz to, posebno polje primene restorativne pravde predstavlja i njeno uvođenje u zatvore. Stoga se u ovom poglavlju analiziraju mogućnosti i izazovi primene restorativne pravde upravo u ovim slučajevima.

Restorativna pravda i rodno zasnovano nasilje

Kada se govori o rodno zasnovanom nasilju i mogućnostima restorativne pravde misli se prevashodno na nasilje u porodici, partnersko i seksualno nasilje jer su upravo to forme nasilja kojima su najugroženije žene, a koje je, pak, „omogućeno muškom dominacijom“ (Braithwaite, Daly, 2001: 42). Stoga ne čudi što su na ovaj segment moguće primene restorativne pravde posebno fokusirane feminističke autorke. Kako ističu Kathleen Daly i Julie Stubbs „to je uobičajen kontekst u kome žene dolaze u kontakt sa pravim sistemom [...] ali je to i arena u kojoj su zagovornici restorativne pravde slabo informisani“ (Daly, Stubbs, 2006: 10). Zato primena restorativne pravde u slučajevima rodno zasnovanog nasilja izaziva čitav niz polemika i argumenata *za* i *protiv*.

U vezi sa primenom restorativnih pristupa u slučajevima rodno zasnovanog nasilja nailazi se na različite, čak i krajnje oprečne stavove: od onih prema kojima je primena restorativne pravde moguća, čak i poželjna, zbog nastojanja iznalaženja manje punitivnih i stigmatizirajućih odgovora države na ovu vrstu kriminalnih ponašanja (Daly, Stubbs, 2006), preko onih koji pokazuju određenu dozu rezerve i skepticizma, do onih koji u potpunosti odbacuju ideju mogućeg reagovanja restorativnim mehanizmima na ove forme nasilja nad ženama, argumentujući to prevashodno odsustvom bezbednosti i zaštite žrtava, ali ne zasnivajući tu argumentaciju na empirijskim dokazima (Wager, 2013). Polazeći od toga, u ovom delu se ukazuje na kritiku primene restrativnih mehanizama u slučajevima rodno zasnovanog nasilja, tačnije na potencijalne probleme koji mogu da se jave u

praksi, kao i na razloge koji govore u prilog primeni restorativne pravde. Analiza literature koja je posvećena odnosu restorativne pravde i rodno zasnovanog nasilja, bilo uopšte ili njegovih pojedinih formi (Hudson, 1998; Hudson, 2002; Morris, Gelsthorpe, 2003; Bannenberg, Rossner, 2003; Daly, Stubbs, 2006; Hudson, 2006; Cameron, 2006; Coker, 2006; Nancarrow, 2006; Cook, 2006; Pali, Madsen, 2011; Daly, 2012; Wager, 2013), pokazuje da ne postoje gotovo nikakve suštinske razlike u pogledu dilema, kritika i debata u odnosu na podobnost primene restorativnih mehanizama u slučajevima različitih formi nasilja nad ženama (nasilja u porodici, partnerskog nasilja, seksualnog nasilja). U nastakvu je fokus na analizi mogućnosti i problema u primeni restorativne pravde u slučajevima rodno zasnovanog naslja, posebno nasilja u porodici, jer, kako navodi Zehr, „nasilje u porodici je možda i najproblematičnija oblast primene (restorativne pravde – prim. S.Ć.), pa se ovde savetuje povećana opreznost" (Zehr, 2003: 11, 39), i seksualnog nasilja.

Potencijalni problemi ili razlozi *protiv* restorativne intervencije

Kritika primene restorativne pravde u slučajevima rodno zasnovanog nasilja bazira se prevashodno na tome da ako se „ozbiljna krivična dela ne tretiraju ozbiljno, učiniocu se šalje pogrešna poruka" (Daly, Stubbs, 2006: 17). Reagovanje restorativnim mehanizmima može da vodi „privatizaciji" muškog nasilja nad ženama, a feministkinje su se dugi niz godina borile da upravo ova vrsta nasilja izađe iz sfere „privatnog" i uđe u sferu javne, državne reakcije. Zalaganja feministkinja su išla u pravcu činjenja nasilja nad ženama vidljivim i njegovog tretiranja kao svakog drugog vida kriminaliteta, koji zahteva reakciju organa krivičnopravnog sistema. Restorativna pravda, pak, „omogućava da napredak postignut na tom planu bude umanjen zato što dozvoljava da se o takvim zločinima raspravlja na privatnim sastancima, gde žene mogu biti dodatno viktimizirane zbog nemogućnosti da se izbegne neravnoteža moći" (Kostić, 2005: 47). Tako se feministička kritika restorativne pravde bazira prvenstveno na isticanju „nedostatka razumevanja rodnih odnosa moći i prirode krivičnih dela protiv žena" (Cunneen, 2003: 186).

U literaturi se nailazi na niz razloga, problema i dilema koji govore o ograničenjima restorativne pravde i nemogućnosti ili neadekvatnosti njene primene u slučajevima rodno zasnovanog nasilja (Morris, Gelsthorpe, 2003; Daly, Stubbs, 2006; Nancarrow, 2006; Konstantinović-Vilić, Kostić, 2006; Daly,

Stubbs, 2007; Pali, Madsen, 2011; Wager, 2013 i slično). Sve argumente *protiv* primene restorativne pravde u slučajevima muškog nasilja nad ženama moguće je svrstati u nekoliko ključnih kategorija: neravnoteža moći između žrtve i nasilnika koja može da ugrozi dinamiku procesa i dolaženje do restorativnih ishoda; položaj žrtve u restorativnom procesu i pitanje njene bezbednosti i zaštite; minimizacija i tolerisanje muškog nasilja nad ženama i njegova „dekriminalizacija", i diskutabilnost ostvarivanja ciljeva restorativnog procesa, tj. neproporcionalnost i ohrabrivanje pogrešnih vrednosti.

Neravnoteža moći

Jedan od ključnih argumenata protiv primene restorativnih mehanizama u odgovoru na nasilje u porodici i druge forme rodno zasnovanog nasilja odnosi se na postojanje neravnoteže moći između žrtve i nasilnika. Ona može da utiče na sam restorativni proces, na postizanje restorativnog cilja i na manipulaciju i žrtvom i procesom od strane nasilnika. Kako rodno zasnovano nasilje, a posebno nasilje u porodici, predstavlja manifestaciju neravnoteže moći, kritičari smatraju da se odnos dominacije nasilnika i subordinacije žrtve prenosi i u restorativni proces. U takvom okruženju, nasilnik je taj koji može da zadrži kontrolu nad žrtvom i procesom i da traži opravdanje za svoje postupke, da umanji svoju krivicu, trivijalizuje nasilni čin, ali i da okrivi žrtvu za ono što joj se dogodilo. U tesnoj vezi sa tim je i činjenica da, smatraju kritičari, nasilnik obično ne prihvata odgovornost za ono što je učinio žrtvi, što predstavlja prepreku za ostvarivanje restorativnih ciljeva (Morris, Gelsthorpe, 2003: 130). Štaviše, restorativni proces može da ima samo simboličan uticaj na nasilnika. Drugim rečima, diskutabilno je da li restorativni proces može da ima i kakav uticaj na učinioca: da li može da utiče na promenu njegovog ponašanja i stavova jer može da se desi da učinilac restorativni program doživi kao izbegavanje kazne, pa da ga to učvrsti u doživljaju sopstvenog ponašanja kao nečeg što nije pogrešno ili što može da se opravda (Daly, Stubbs, 2006: 17).

Međutim, probleme koji proizilaze iz neravnoteže moći moguće je rešiti postavljanjem odgovarajućih procesnih garancija, adekvatnom obukom lica koja vode restorativni proces i obezbeđivanjem odgovarajućeg podržavajućeg okruženja žrtvi. Problemi ove vrste mogu da se umanje i kroz podršku učiniocu, koja je u restorativnom procesu kvalitativno drugačija u odnosu na onu koju ima tokom krivične procedure, koja može da dovede i do promene u stavovima i ponašanju nasilnika, pa i prihvatanja

odgovornosti za štetu koju je naneo žrtvi. To je, čini se, u tesnoj vezi sa Braithwaite-ovom teorijom reintegrativnog osramoćivanja.

Položaj i bezbednost žrtve

U neposrednoj vezi sa problemom neravnoteže moći su i dileme i problemi u pogledu položaja žrtve tokom restorativnog procesa, njene bezbednosti i izloženosti sekundarnoj viktimizaciji. Kako ističe Cunneeen, prioritet svake intervencije u slučajevima nasilja u porodici, ali, dodajemo, i drugih vidova rodno zasnovanog nasilja, je obezbeđivanje fizičke zaštite žrtvama (Cunneeen, 2003: 186). Međutim, kritičari primene restorativnih mehanizama smatraju da tokom neformalnog restorativnog procesa žrtve mogu da budu i dalje izložene riziku od nasilja, ali i sekundarnoj viktimizaciji. S tim u vezi, nameće se pitanje da li su od eskalacije nasilja i sekundarne viktimizacije žrtve zaštićene tokom krivičnog postupka? Teško da bi odgovor na ovo pitanje bio pozitivan. Tako se u jednom kanadskom izveštaju iz 1996. godine u vezi sa iskustvima žrtava nasilja navodi da je „kontakt između žrtve i krivičnog suda bio primarni izvor reviktimizacije, frustracija, razočaranja, dosađivanja, pre nego li doprinos u rešavanju problema žrtava“ (Konstantinović-Vilić, Kostić, 2006: 101). Štaviše, u restorativnom procesu žrtva može da ima daleko veću podršku i zaštitu od strane lica koja dolaze sa njom, nego od strane stručnjaka. Sem toga, kroz konstruktivan, inkluzivan dijalog, ona može da obezbedi i razumevanje celokupne situacije od strane osoba koje pružaju podršku nasilniku, što takođe može da doprinese boljoj kontroli ponašanja nasilnika i prevenciji daljeg nasilja.

Sa druge strane, pak, ističe se da žrtve rodno zasnovanog nasilja mogu da budu izložene pritisku da se uključe u restorativni proces, kao i da prihvate restorativni ishod, čak i ako smatraju da je to neprihvatljivo ili neadekvatno u konkretnom slučaju. U neposrednoj vezi sa tim su i kritike koje ističu da su veoma diskutabilni značaj i vrednost izvinjenja, praštanja i pomirenja u slučajevima nasilja u porodici ili drugog rodno zasnovanog nasilja. Međutim, ovo i nisu ključne vrednosti restorativne pravde, niti nužni ishodi bilo kod restorativnog procesa, pa nema mesta ovakvoj kritici. Sem toga, ove vrste dilema postoje i kada su u pitanju žrtve drugih vidova kriminaliteta. Uz to, ova vrsta problema mogla bi da se umanji kroz razvijanje odgovarajućih službi i programa informisanja i podrške žrtvama kako bi one bile pripremljene za učešće u restorativnom procesu, u koji bi se uključile na osnovu informisanog, dobrovoljnog pristanka.

„Dekriminalizacija“ i tolerisanje muškog nasilja nad ženama

Treća grupa argumenata *protiv* restorativne pravde odnosi se na „dekriminalizaciju“ i tolerisanje muškog nasilja prema ženama. Ako se rešavanje rodno zasnovanog nasilja, a posebno partnerskog nasilja i nasilja u porodici, prenosi u ruke zajednice i svodi reagovanje društva na neformalni proces, onda to vodi ponovnom vraćanju problema u sferu privatnog, koju žrtva i nasilnik treba sami da razreše. Time se zapravo umanjuje ozbiljnost ove forme nasilja i dovodi u pitanje njeno svrstavanje među kriminalna ponašanja, koja treba da budu sankcionisana od strane državnog aparata prinude. U neposrednoj vezi sa tim je i pitanje uloge zajednice u kreiranju stereotipa i predrasuda u vezi sa nasiljem u porodici i drugim oblicima rodno zasnovanog nasilja. U zavisnosti od dominantih obrazaca socijalizacije u jednoj sredini, zavisiće i način na koji će društvo gledati na nasilje u porodici, partnersko i seksualno nasilje, što može da ima snažan uticaj na restorativni proces i njegov ishod.

Međutim, iako ovakva opasnost realno postoji, ipak se može minimizovati kroz predviđanje odgovarajućih formi kontrole restorativnih procesa. Sem toga, ni profesionalci u okviru krivičnopravnog sistema nisu imuni od uticaja patrijarhalnih stavova i predrasuda, pa se iste dileme mogu jednako postaviti i u odnosu na tretiranje rodno zasnovanog nasilja od strane institucija krivičnopravnog sistema. Uz to, kako primećuju neke autorke, samo pavo je u osnovni „muško“, odnosno konstruisano tako da je uvek na strani onoga ko ima moć, pa da je pod snažnim uplivom stereotipa i predrasuda o rodnim ulogama (MacKinnon, 1989 i Smart, 1989, 1995, prema Pali, Madsen, 2011: 52). Zato se upozorava da u takvom kontekstu, žena, da bi bila tretirana na odgovarajući način tokom sudskog postupka i da dođe do osude nasilnika, mora da bude „idealna žrtva“ (Christie, 1986, prema Pali, Madsen, 2011: 52).

(Ne)ostvarivanje restorativnih ciljeva

Četvrta grupa potencijalnih problema odnosi se na diskutabilnost ostvarivanja ciljeva restorativnog procesa, tj. na neproporcionalnost i ohrabrivanje pogrešnih vrednosti. Restorativnim procesima, smatraju kritičari, ne ostvaruju se proporcionalni rezultati, tj. restorativni ishod nije uvek srazmeran povredi koja je nastala. Međutim, proporcionalnost nije odlika niti

vrednost restorativne pravde: restorativnu pravdu karakterišu jednakost i ravnoteža interesa zainteresovanih strana. Sa druge strane, jedna od čestih kritika koja se upućuje na račun restorativnog pristupa muškom nasilju nad ženama, i to u slučajevima u kojima su oni već bili u nekom odnosu (na primer, partnerskom), ogleda se u tome da restorativna pravda ohrabruje ostanak žene u nasilnoj zajednici (Morris, Gelsthorpe, 2003). Međutim, restorativni proces je ipak konstruisan tako da ostavlja prostor žrtvi da sama donese odluku o svojoj budućnosti, čak, ističe Coker, nudi alternativu za „dominantnu opciju razdvajanja" kojoj u ovim slučajevima teže gotovo svi formalni pravni procesi (Coker, 2006: 68). Pri tome, prednost restorativne pravde upravo leži u tome da o budućnosti žrtve i njenog odnosa sa učiniocem ne odlučuju stručnjaci jer njihova odluka ne mora uvek da bude ono što žrtva zapravo i želi. Praksa upravo pokazuje da je primarni cilj žena–žrtava nasilja zapravo prestanak nasilja, a diskutabilno je da li se u svakom konkretnom slučaju ovaj cilj može postići aktiviranjem mehanizama krivičnog prava.

Argumenti u prilog primene restorativne pravde

Kao jedan od ključnih argumenata u prilog primene restorativne pravde u slučajevima rodno zasnovanog nasilja navodi se upravo neuspeh postojećeg krivičnopravnog sistema u zaustavljanju nasilja i izlaganje žrtava reviktimizaciji, sekundarnoj viktimizaciji i dodatnoj traumatizaciji (Hudson, 2002: 622; Gaarder, Presser, 2006; Pali, Madsen, 2011; Wager, 2013). Drugim rečima, kako smatra Barbara Hudson, krivično pravo i institucije krivičnopravnog sistema tretiraju žene na isti način kao što to čini dominantan deo društva, pa se ne može očekivati da pravo ispravi nepravde koje prethodno nisu prepoznate kao takve od strane društva (Hudson, 2006: 30). Veliki broj žena žrtava nasilja smatra da upravo organi formalne socijalne kontrole doprinose održavanju žene u podređenom položaju, oduzimajući joj moć koju im oduzima i sam nasilnik i držeći je i dalje u pasivnom položaju (Pali, Madsen, 2011: 52). Krivičnopravni sistem je fokusran na delo i učinioca, ne vodeći računa o povredama žrtve. Žrtva u krivičnom postupku tako postaje svedok onoga što joj se dogodilo. Upravo to podstiče razmatranje drugačijih, alternativnih vidova postupanja i primene restorativnih mehanizama u slučajevima rodno zasnovanog nasilja. Osnovni argumenti koji se navode u prilog primeni restorativne pravde odnose se na sledeće: aktivno učešće žrtve; vrednovanje žrtve i prihvatanje odgovornosti

od strane učinoca; komunikacija i fleksibilnost naspram rigidnosti i formalizmu krivične procedure; podržavajuće okruženje i popravljanje odnosa (Daly, Stubbs, 2006; Coker, 2006; Cook, 2006; Konstantinović-Vilić, Kostić, 2006; Daly, Stubbs, 2007; Pali, Madsen, 2011; Wager, 2013).

Aktivno učešće žrtve

Prvi argument u prilog primene restorativne pravde u odgovoru na nasilje u porodici, ali i druge forme rodno zasnovanog nasilja, odnosi se na promovisanje aktiviteta žrtve. U restorativnom procesu žrtva postaje aktivan učesnik naspram pasivne uloge koju ima u krivičnom postupku. Restorativni proces omogućava žrtvi da ispriča svoju priču, izrazi svoja osećanja i iskaže svoje potrebe, odnosno da bude saslušana. Sem toga, daje se prostora žrtvi da aktivno učestvuje u procesu odlučivanju u pogledu načina rešavanja sukoba nastalog krivičnim delom. To su ujedno važni preduslovi procesa oporavka žrtve i njenog osnaživanja.

Vrednovanje žrtve, razumevanje problema i prihvatanje odgovornosti učinioca

Drugi argument se unekoliko oslanja na prvi jer davanjem mogućnosti žrtvi da ispriča svoju priču podstiče se bolje razumevanje problema sa kojim je žrtva bila suočena. Drugim rečima, omogućava se sagledavanje ciklusa nasilja koji je prethodio incidentu koji je aktivirao mehanizme državnog aparata prinude. Nefokusiranje samo na poslednji incident i razumevanje geneze problema može da pomogne u jasnom sagledavanju posledica po žrtvu. To bi, pretpostavka je, moglo da doprinese i prihvatanju odgovornosti od strani učinioca. Sem toga, jasno razumevanje onoga što je žrtva trpela doprinosi i tome da se žrtva ne okrivljuje za sopstvenu viktimizaciju. Sa druge strane, restorativni proces, koji ohrabruje kajanje nasilnika i osramoćivanje nasilnog čina, takođe može da pomogne u prihvatanju odgovornosti nasilnika za nanetu povredu, ali i njegovom osvešćivanju da je svojim činjenjem naneo povredu žrtvi i da to što je učinio nije dobro. To je ujedno jedan od preduslova za izbegavanje neutralizacije nasilnog čina, njegovog opravdavanja i svaljivanja krivice na žrtvu. U takvom okruženju postavljaju se adekvatnije osnove za prevenciju budućeg nasilja i socijalnu reintegraciju nasilnika.

Komunikacija i fleksibilnost procesa

Treći argument u prilog primeni restorativne pravde odnosi se na komunikaciju i fleksibilnost postupka. Polazi se od toga da prethodno navedenim pozitivnim stranama restorativnog pristupa rodno zasnovanom nasilju doprinosi fleksibilnost restorativnog procesa, koja omogućava njegovo oblikovanje shodno individualnim potrebama zainteresovanih strana, a komunikacija, naspram rigidnosti i formalnizma krivične procedure, obezbeđuju da se čuje glas svih učesnika, posebno žrtve. Tako konstruisan proces može da doprinese rušenju barijera između žrtve, nasilnika i zajednice i to kroz ohrabrivanje i podsticanje zajedničkog, ravnopravnog učešća u dijalogu i procesu iznalaženja najoptimalnijeg rešenja za nanete povrede (Cook, 2006: 110). Drugim rečima, restorativni proces doprinosi prevazilaženju „suparničkog legalizma" i ohrabruje zainteresovane strane da same iznesu svoje viđenje problema, a ne da o tome govore njihovi pravni zastupnici, odnosno „glasnogovornici", koji ne retko imaju interesa da „polarizuju konflikt" (Braithwaite, 2002a: 566).

Podržavajuće okruženje

Restorativni proces karakteriše i podržavajuće okruženje, tj. prisustvo osoba koje mogu da pruže podršku i žrtvi i nasilniku (tzv. zajednica koja brine, *community of care*). To, pak, može da ima važnu funkciju u konfrontiranju nasilnika sa povredama koje je njegovo ponašanje prouzrokovalo i to ne samo na strani direktne, već i indirektnih žrtava, ali i njemu bliskih lica. Ovo bi potom trebalo da rezultira prihvatanjem odgovornosti učinioca za ono što je učinio, ali i za popravljanje štete koja je nastala. Sem toga, podržavajuće okruženje može da bude i garant bezbednosti i adekvatnije zaštite žrtve, ali i njenih prava i interesa.

Popravljanje odnosa

Jedan od argumenata u prilog primeni restorativnih mehanizama intervencije u slučajevima rodno zasnovanog nasilja mogao bi da se okarakteriše i kao popravljanje odnosa, što je i jedan od glavnih ciljeva restorativne pravde. Kako primećuju pojedine autorke (Daly, Stubbs, 2006: 18), popravljanje odnosa je posebno važno u slučajevima u kojima žrtva i

nasilnik žele da nastave svoj zajednički život, pa ovaj proces može da pomogne u tome.

Stoga, konačan cilj restorativne pravde u slučajevima rodno zasnovanog nasilja Coker sasvim opravdano vidi kao „prekidanje kontrole koju nasilnik ima nad žrtvom putem povećanja njenih materijalnih i socijalnih resursa, umanjivanja podrške koju nasilnik ima od strane svoje socijalne sredine za nasilničko ponašanje“ te posredstvom „obezbeđivanja razumnih mogućnosti da nasilnik promeni svoje ponašanje“ (Coker, 2006: 68). Da bi se ovi ciljevi ostvarili i da bi restorativna pravda našla svoju primenu u sferi reagovanja na nasilje u porodici i druge forme rodno zasnovanog nasilja, neophodno je ispuniti određene kriterijume, tj. postaviti odgovarajuće standarde primene.

Postavljanje standarda za primenu restorativnih pristupa u slučajevima rodno zasnovanog nasilja

Imajući u vidu iznete kritike, ali i argumente u prilog primene restorativnih mehanizama i moguće načine prevazilaženja identifikovanih problema, čini se da ipak ne treba poricati mogućnost, čak i moć, restorativnog procesa u rešavanju slučajeva rodno zasnovanog nasilja. Primećuje se da je ključna kritika restorativne intervencije u slučajevima rodno zasnovanog nasilja „skretanje“ postupka rešavanja sa organa formalne socijalne kontrole, odnosno, izlaženje iz domena krivičnopravne (javne) reakcije i prenošenje društvene reakcije na lokalnu zajednicu i same strane u sukobu – privatizacija sukoba. U tom smislu, čini se da davanje ili osporavanje mogućnosti primene restorativne pravde u slučajevima rodno zasnovanog nasilja u mnogome zavisi od opredeljivanja za određeni model restorativne pravde.

Tako bi navedeni argument možda i mogao da se prihvati kao validan ukoliko bi se priklonili shvatanju o dihotomiji restorativne i retributivne pravde, tj. ukoliko bi skretanje slučaja sa krivične procedure bio krajnji cilj. U takvom okruženju imalo bi opravdanja prepoznavanje krivičnopravnog sistema kao jedinog načina demonstriranja nastojanja društva da ozbiljno reaguje na slučajeve rodno zasnovanog nasilja (Hudson, prema Nancarrow, 2006: 92). Međutim, prihvatanje integrativnog modela restorativne pravde,

pa time i kompatibilnosti restorativnih i retributivnih modela reagovanja na kriminalitet, ovakvu argumentaciju ipak pobija.

Naime, prema postavkama integrativnog modela, restorativna pravda može da se primeni u različitim fazama krivične procedure, čak i po njenom okončanju. Pri tome uvek postoji pretnja krivičnopravnom reakcijom u slučaju neuspeha procesa ili neispunjenja sporazuma koji je tokom njega postignut. Na taj način obezbeđuje se kontrola nad procesom, i to od strane državnih organa i slučaj se ni na koji način „ne privatizuje", niti se minimizuje njegov značaj. Zato se sasvim opravdanim čine stavovi koji idu u prilog tome da u slučajevima rodno zasnovanog nasilja treba omogućiti primenu restorativnih pristupa umesto prijavljivanja dela, jer se često dešava da žrtve ni ne prijave slučajeve rodno baziranog nasilja, u slučaju da je došlo do odustajanja od gonjenja, paralelno sa kivičnim postupkom ili nakon osude učinioca (Pali, Madsen, 2011: 60). Primena restorativne pravde u slučajevima rodno zasnovanog nasilja ne znači zalaganje za aboliciju (Braithwaite, Daly, 2001), već davanje prava žrtvi da aktivno učestvuje u rešavanju slučaja koji nju najdirektnije pogađa. Zbog toga debata o odnosu restorativne pravde i rodno zasnovanog nasilja ne treba da ide u pravcu da li dozvoliti primenu restorativne pravde u ovim slučejvima, već da li standardi i principi restorativne pravde odgovaraju dinamici rodno zasnovanog nasilja i da li mogu da odgovore na potrebe reagovanja na ovu vrstu kriminalnog ponašanja.

Polazeći od toga, neophodnim se čini postavljanje nekih dodatnih standarda za primenu restorativnih mehanizama u slučajevima rodno zasnovanog nasilja, koji bi bili razrađeniji i specifičniji u odnosu na opšte principe restorativne pravde upravo zbog kompleksnosti problema (Bannenberg, Rossner, 2003; Kostić, 2005; Konstantinović-Vilić, Kostić, 2006; Kostić, 2007). Standardi postupanja bi trebalo da uključe sledeće:

- Prepoznavanje i razumevanje rodno zasnovanog nasilja kako bi se uočile mogućnosti restorativne pravde, što je nužno povezano sa podizanjem svesti stručnjaka, ali i opšte javnosti o rodno zasnovanom nasilju, njegovim formama i karakteristikama.
- Sveobuhvatnu pripremu i proučavanje svakog konkretnog slučaja, njegove podobnosti za upućivanje na restorativni proces i procene momenta u kome do upućivanja može da dođe.
- Informisanje žrtve o mogućnostima, prednostima i nedostacima restorativne pravde.

- Saradnja organa krivičnopravnog sistema i drugih relevantnih institucija i organizacija na lokalnom nivou, tj. sagledavanje restorativne pravda kao dela koordiniranog odgovora države na rodno zasnovano nasilje.
- Izbegavanje dominacije, odnosno, minimalizacija neravnoteže moći tokom procesa (kroz pripremu učesnika za postupak, a posebno žrtve, omogućavanje dužeg trajanja procesa, obezbeđivanje podrške, posebno žrtvi tokom procesa, pomoć pri formulisanju interesa, komentara i zahteva i slično).
- Razvijanje bezbednosnog plana za žrtvu.
- Praštanje i pomirenje ne treba da budu nužni ishodi procesa.
- Osnaživanje socijalne podrške žrtvama i učiniocima.
- Razvijanje i sprovođenje posebne obuke za one koji vode restorativni proces u slučajevima rodno zasnovanog nasilja.

Masovna kršenja ljudskih prava i restorativna pravda

U postkonfliktnim društvima, opterećenim brojnim problemima, sukobima i podvojenostima, izgradnja mira i suživota svakako da predstavlja neminovnost i potrebu, ali i veliki izazov. Međutim, tokom osamdesetih i devedesetih godina XX veka, u odgovoru na kolektivnu viktmizaciju i masovna kršenja ljudskih prava (od sistematskog poricanja osnovnih prava i sloboda, pa do ratnih zločina i genocida) dominantno mesto zauzimala je retributivna pravda. Uobičajena reakcija na kolektivnu viktimizaciju i ratne zločine je reakcija mehanizmima krivičnog prava, odnosno, krivični progon i kažnjavanje učinilaca. Stoga ne čudi što u takvom okruženju ključnu ulogu imaju domaći sudovi, *ad hoc* tribunali (na primer, za bivšu Jugoslaviju i Ruandu) i Međunarodni krivični sud. Međutim, praksa niza država suočenih sa problemima masovne viktimizacije pokazuje da nije moguće sve učinioce identifikovati i procesuirati, niti sve žrtve dovesti pred sud i svim svedocima obezbediti potrebnu zaštitu (Nikolić-Ristanović, 2005a: 277). Zato reagovanje samo krivičnopravnim mehanizmima ne obezbeđuje restoraciju i reparaciju, a mnoge žrtve i zajednicu kao celinu ostavlja na marginama društvene intervencije. To svakako koči proces pomirenja i uspostavljanja poverenja, te dalju izgradnju mira, stabilnosti i demokratije.

Zbog toga se poslednjih godina sve više raspravlja o mogućnostima restorativne pravde u izgradnji mira i stabilnosti u postkonfliktnim

zajednicama. Restorativna pravda tako postaje „važan integralni deo tranzicione pravde“ (Villa-Vicencio, 2006: 387). Uvođenjem restorativnih mehanizama u proces reagovanja na kolektivnu viktimizaciju nastoji se da se popune praznine represivnog sistema. Zato, kao i u slučajevima reagovanja na konvencionalni kriminalitet, čini se opravdanim priklanjanje mešovitom modelu reagovanja i na masovna kršenja ljudskih prava - modelu koji integriše i retributivnu i restorativnu pravdu. Pored suđenja, u odgovoru na kolektivnu viktimizaciju svoje mesto bi trebalo da nađu i brojni drugi mehanizmi, koji mogu da se posmatraju kao potpuno, uglavnom i delimično restorativni kao što su: komisije za istinu i pomirenje, restitucija za žrtve, posebni paneli na kojima bi žrtve mogle da iznesu svoju priču, osnivanje kompenzacionih fondova, simbolična reparacija, reparatorni odbori, ustanovljavanje dana sećanja na žrtve, pisanje istorije i slično (Vanspauwen, Parmentier, Weitekamp, 2003). Kako navodi Nikolić-Ristanović (2005a: 280), komisije za istinu i pomirenje i razne forme društveno zasnovanih inicijativa čine važnu dopunu u legitimnom bavljenju viktimizacijom u postkonfliktnim društvima.

Međutim, u iznalaženju najoptimalnijeg modela bavljenja prošlošću u cilju izgradnje bolje budućnosti i pokušaju institucionalizacije restorativne pravde u slučajevima kolektivne viktimizacije, potrebno je voditi računa o nekoliko ključnih okolnosti: istorijskom kontekstu datog društva, kulturološkim obrascima strana u konfliktu, političkoj pozadini konflikta, i specifičnostima konteksta u kome se konflikt dogodio (Vanspauwen, Parmentier, Weitekamp, 2003: 12). Nijedan model nije univerzalan i jednako primenljiv na sva postkonfliktna društva. Pa ipak, moguće je identifikovati neke primere, koji mogu da posluže kao osnov za traganje za odgovarajućim, holističkim modelom istine i pomirenja u postkonfliktnim društvima. Dva takva primera su Komisija za istinu i pomirenje u Južnoj Africi i razvijanje modela *Treći put* u Srbiji, dok treći model predstavljaju tradicionalni, gačača (*gacaca*) sudovi u Ruandi.

Komisija za istinu i pomirenje u Južnoj Africi

Komisija za istinu i pomirenje u Južnoj Africi neretko se posmatra kao potpuno restorativan mehanizam u bavljenju događajima iz perioda aparthejda u ovoj zemlji (Vanspauwen, Parmentier, Weitekmp, 2003). On se takođe posmatra kao najnapredniji model ili kao primer na koji način komisije za istinu i pomirenje mogu da se izgrađuju u pravcu restorativnih

institucija (Llewellyn, 2007). Ova Komisija je uspostavljena kako bi se „došlo do istine o kršenju ljudskih prava, omogućio proces pomirenja i otpočelo sa nacionalnim ujedinjavanjem“ (Lyster, 2000, prema Cunneen, 2006: 362). Pred Komisiju za istinu i pomirenje bilo je postavljeno šest osnovnih ciljeva: prikupljanje podataka o obimu, prirodi i uzrocima kršenja ljudskih prava u Južnoj Africi, imenovanje onih koji su odgovorni za kršenje ljudskih prava, obezbeđivanje javnog foruma za žrtve kako bi one mogle da iznesu svoje priče, sačinjavanje preporuka za prevenciju budućih zloupotreba, obezbeđivanje reparacije za žrtve i amnestiranje onih koji u potpunosti otkriju detalje o sopstenoj ulozi u politički motivisanim krivičnim delima (Cunneen, 2006: 362).

Za razliku od dotadašnjih komisija za istinu i pomerenje, komisija osnovana u Južnoj Africi je načinila prvi pokušaj u uvođenju svih zainteresovanih strana u proces rešavanja prošlih događaja. Novine koje je ova Komisija unela su aktivno uključivanje učinilaca u restorativni proces i njihova individualna amnestija. Naime, komisije za istinu i pomirenje, koje su osnivane u nekim drugim zemljama počivale su na opštoj amnestiji učinilaca i nisu ih uključivale u proces (Llewellyn, 2007). Amnestiranje pojedinaca u Južnoj Africi nije bilo bezuslovno. Amnestiju od krivičnog gonjenja mogli su da dobiju samo pojedinci koji se prijave i budu prihvaćeni za učešće u procesu pred Komisijom, potom, ako pred Komisijom razotkriju sve detalje o tome šta su činili, a istovremeno demonstriraju motiv za učešće u ovom procesu i pokažu vezu između tih motiva i sredstava koji služe njihovom ostvarivanju. Drugim rečima, rad Komisije se, na neki način, bazirao na postavci koja bi mogla da se okarakteriše kao amnestija u zamenu za istinu. Pa ipak, na ovaj način je, čini se daleko bolje nego u krivičnom postupku, stvoren osnov i za prihvatanje odgovornosti od strane učinilaca za dela koja su učinili, što je jedan od ključnih principa restorativne pravde.

Druga važna restorativna odlika Komisije u Južnoj Arfrici odnosi se na aktivno uključivanje žrtava u proces i davanje prostora da one ispričaju svoju priču, da budu saslušane, priznate kao žrtve i poštovane, što je ujedno preduslov za dalji proces njihovog oporavka. Sem toga, žrtve su imale priliku da identifikuju i iznesu svoje potrebe za reparacijom. Bitno je i to što su u proces pred Komisijom bile uključene i direktne i indirektne žrtve.

Treća restorativna vrednost Komisije ogledala se i u zastupljenosti društvene zajednice, kao trećeg ključnog nosioca restorativnog procesa, te obezbeđivanje javnosti procesa. To je ostvareno na nekoliko načina

(Llewellyn, 2007). Kao prvo, obezbeđeno je učešće predstavnika lokalne zajednice, bilo kao svedoka događaja ili kao neposrednih učesnika procesa, što se čini posebno važnim u slučajevima kolektivne viktimizacije, kojom je zapravo pogođen ceo jedan kolektivitet, pa se svi mogu smatrati žrtvama. Sem toga, u postkonfliktim situacijama, zajednica je ta koja se nalazi pred izazovom oporavka i ponovne izgradnje mira i stabilnosti, pa je zato njeno učešće u ovakvom procesu od krucijalnog značaja. Potom, sva saslušanja su, po pravilu, bila javna, a ujedno su se organizovali TV i radio prenosi, pa je tako širok krug ljudi mogao da prati proces. Zajednica je bila konsultovana i u pogledu razvijanja plana reparacije, dok su element javnosti obezbeđivali i članovi Komisije postavljeni iz reda uglednih ljudi različitih profesija (pravnici, doktori, sveštenici i slično).

Međutim, i pored svega toga, uočavaju se i određeni nedostaci, koji možda u jednom delu i umanjuju stepen restorativnosti ovog modela (Vanspauwen, Parmentier, Weitekamp, 2003; Llewellyn, 2007).

Prvi nedostatak odnosi se na strukturu procesa, tj. na način rada Komisije. Naime, iako su u proces aktivno bili uključeni i učinioci i žrtve, oni nisu dolazili u međusobni kontakt, niti se bilo kakav restorativni dijalog razvijao među njima. Zapravo, postojale su dve odvojene komisije, pa su učinioci saslušavani pred jednom (komisija za amnestiju, *Amnesty Committee*), a žrtve pred drugom komisijom (komisija za kršenje ljudskih prava, *Human Rights Violation Committee*). Uz to, saslušanja učinilaca pred posebnom komisijom nisu imala formu restorativnog procesa, već više suđenja.

Sa druge strane, stiče se utisak da su restorativni proces i amnestija u određenoj kontradikciji, te ne čudi što su mnoge žrtve Komisiju doživljavale kao instituciju koja je orijentisana i prijateljski okrenuta učiniocima. Uz to, jedan od nedostataka odnosi se na činjenicu da učinioci, iako su putem učešća u procesu prihvatili odgovornost, nisu dobili priliku da doprinesu naknadi štete žrtvama i restoraciji žrtve i zajednice. Tačnije, samo u nekim, sporadičnim slučajevima su učinioci nakon procesa i amnestije, tražili pomoć Komisije da im omogući da oni sami preduzmu nešto u cilju popravljanja štete koju su naneli.

U odnosu na učešće žrtava u procesu, nedostatak ovog modela ogleda se u dosta usko postavljenom pojmu žrtve (Vanspauwen, Parmentier, Weitekamp, 2003). Drugim rečima, žrtve su morale da budu „reprezentativne“, pa je omogućeno samo nekim žrtvama da svedoče, kako bi se postigli ciljevi predviđeni zakonom kojim je Komisija uvedena, a koji su

definisani kao unapređenje nacionalnog pomirenja i izgradnja društva. Tako su izvan procesa pred Komisijom ostale mnoge žrtve strukturalnog nasilja tokom aparthejda, koje nije rezultiralo ubistvom, torturom i nehumanim postupanjem. Stoga se može zaključiti da sam prosec nije bio u dovoljnoj meri inkluzivan. Sem toga, Komisija uglavnom nije ništa znala o žrtvama, kojima je omogućeno da govore o svom iskustvu viktimizacije: nisu znali njihovu prošlost, očekivanja i motivaciju za uključivanje u proces, što je ipak važan preduslov za postizanje restorativnih ishoda.

Ključni nedostatak ovog modela restorativnog odgovora na masovna kršenja ljudskih prava ogleda se u tome što u odnosu na žrtve proces zapravo i nije bio završen jer Komisija nije mogla da im obezbedi reparaciju. Komisija je dala preporuke državi u pogledu politike reparacije i rehabilitacije, uključujući sledeće: hitnu reparaciju za one žrtve koje imaju hitne potrebe, individualni reparatorni fondovi za individualne žrtve, simbolična reparacija (nacionalni dan sećanja na žrtve, otvaranje memorijalnih centara, podizanje spomenika, muzeja i slično), razvijanje programa rehabilitacije koji bi uključivao rad u korist zajednice i sprovođenje institucionalne reforme koja bi trebalo da spreči nova kršenja ljudskih prava (Cunneen, 2006: 364). Ali, žrtve su morale da sačekaju nekoliko godina dok država nije počela da preduzima nešto u pravcu reparacije. Stoga se može zaključiti da su učinioci koji su bili spremni da ispričaju šta su činili bili odmah amnestirani i u odnosu na njih je proces okončan, dok su žrtve ponovo stavljene u nepovoljniji položaj jer se njihovim potrebama u pogledu reparacije nije izašlo odmah u susret.

I pored nedostataka, ovaj model se sasvim opravdano uzima kao primer dobre pakse jer nije pretendovao na kompletnu zamenu progona i suđenja, već je predstavljao njihovu dopunu, ali sa kvalitativno drugačije postavljenim zadacima (Nikolić-Ristanović, 2003: 242), pa je vodio širem uključivanju zainteresovanih strana u proces suočavanja s prošloću.

Gačača sudovi u Ruandi

U Ruandi je 2002. godine, osam godina nakon genocida, država aktivirala tradicionalne gačača sudove (*gacaca*) kako bi se „ubrzala pravda i promovisalo pomirenje“ (Waldorf, 2006: 422). Takav pristup bi mogao pre da se okarakteriše kao pristup odozgo na dole (*top-down* pristup), koji nije

imanentan osnovnim postavkama restorativne pravde, iako može da vodi postizanju i nekih restorativnih ciljeva. Pojedini autori ovaj model bavljenja masovnom viktimizacijom tretiraju kao primer potpuno restorativnog modela tranzicione pravde (Vanspauwen, Parmentier, Weitekamp, 2003), iako, imajući u vidu njegove osnovne karakteristike, to ne bi moglo u potpunosti da se prihvati.

Do aktiviranja ove posebne vrste tribunala došlo je, moglo bi se reći, iz razloga ekonomičnosti: nakon genocida 1994. godine, u kome je stradalo više od 800000 ljudi, oko 200000 osumnjičenih je trebalo da bude procesuirano, ali krivičnopravni sistem Ruande nije imao dovoljno kapaciteta da vodi postupke protiv svih lica, pa su neki bili u pritvoru i više godina (Gavrielides, 2007: 78). Prenošenje suđenja na gačača sudove trebalo je da dovede do rasterećenja krivičnih sudova i do okončanja sudskih procesa. Drugim rečima, aktiviranje ovih sudova je vodilo razvijanju paralelnog pravnog sistema u zajednici koji je trebalo da ubrza suđenja i proces pomirenja. Pri tome, ovaj model se bazirao na običajima i tradiciji naroda u Ruandi, koji su lakše slučajeve krivičnih dela rešavali unutar zajednice, izvan krivičnopravnog sistema: gačača je tradicionalni metod rešavanja konflikata u zajednici, u kome stariji muški članovi zajednice odlučuju o rešavanju sukoba u slučajevima imovinskih delikata, povreda koje pojedinci nanose jedni drugima i bračnih sporova (Riddell, 2005; Waldorf, 2006).

Međutim, gačača sudovi na koje je preneta nadležnost za rešavanje slučajeva genocida su modernizovani, pa je malo ostalo od tradiconalnih vrednosti poput neformalnosti, pristupačnosti, participativnosti, restitucije, pomirenja i društvene kontrole. Drugim rečima, tribunale koji su uključeni u suočavanje s prošlošću karakterišu formalizam, neposredna veza sa krivičnopravnim sistemom i primena kodifikovanog, naspram običajnog prava (Waldorf, 2006: 425). Nakon prvih pilot projekata, već početkom 2005. godine ovi sudovi su se proširili na celu teritoriju zemlje i imali su više od 100000 izabranih sudija. Suštinu postupka pred ovim sudovima čini priznanje krivice učinilaca koji u tom slučaju dobijaju blaže kazne – umanjuju se kazne zatvora, a onima koji su izvršili lakša krivična dela izriče se neka vrsta rada u korist zajednice. Sem toga, oni koji priznaju krivicu moraju javno da se izvine preživelima i kažu gde se nalaze tela osoba koje su ubijene. Uz to, ovi tribunali predstavljaju i neku vrstu foruma na kome se preživelima daje mogućnost da ispričaju svoju priču, izraze svoja osećanja, čak i da se opredele za stepen optuživanja učinilaca.

Ovom modelu suočavanja s prošlošću upućuje se nekoliko kritika. Prva i, reklo bi se ključna kritika, je da proces pred gačača sudom nije u potpunosti participativan. Upravo zato što je inicijativa išla ne iz baze, već od strane države, te nije diskutovano na koji način bi trebalo preživeli da se uključe u proces, došlo se do toga da je veoma mali broj građana želeo da se pojavi pred ovim tribunalima i iznese svoju priču. Zbog toga je zakonom iz 2004. godine bilo predviđeno obavezno učešće u procesu pred gačača sudom, a odbijanje dolaska sancionisano čak i kaznom zatvora (Waldorf, 2007: 429). Imajući u vidu osnovne principe restorativne pravde, uočava se da je ovo u potpunosti suprotno njima, a posebno dobrovoljnom pristanku na učešće u procesu, što je naročito važno kada se radi o posebno osetljivim kategorijama žrtava, odnosno, preživelih, poput onih koji prežive genocid.

Sa druge strane, ovaj proces ne vodi ostvarivanju reparatornih ciljeva, odnosno, ne vodi kompenzaciji žrtava. Uz to, on je primarno usmeren na učinioce i njihovu osudu. S tim u vezi, nameće se dilema i u pogledu prihvatanja odgovornosti učinilaca za izvršene zločine. Stiče se utisak da je glavni motiv za učešće u procesu pred gačača tribunalom izbegavanje strogih kazni i blaže postupanje prema učiniocima, a ne iskreno priznanje i kajanje zbog izvršenih zločina. Najzad, primarni cilj postojanja ovih tribunala je rasterećenje krivičnih sudova i efikasnije suđenje, ali je diskutabilno u kojoj meri oni mogu da pomognu u procesu pomirenja. Imajući to u vidu, ovaj model reagovanja na masovnu viktimizaciju ipak ima daleko manji stepen restorativnosti u odnosu na komisije za istinu i pomirenje ili neke druge programe koje iniciraju oni koji su, direktno ili indirektno, pogođeni kolektivnom viktimizacijom.

Razvijanje modela istine i pomirenja u Srbiji: *Treći put*

Na potpuno drugačijim osnovama u odnosu na primere iz Južne Afrike i Ruande, u različitom socio-političkom kontekstu i kao odgovor na drugačiju vrstu konflikata i viktimizacije razvio se model istine i pomirenja u Srbiji (Nikolić-Ristanović, 2006). Za razliku od iskustava Južne Afrike i Ruande, model razvijen u Srbiji bi daleko više odgovarao društveno zasnovanim inicijativama,[42] jer je inicijativa došla od strane građana i građanki, tj. od strane

[42] Ovaj pristup se u literaturi naziva *grass-rooted* pristup, tj. pristup u kome inicijativa dolazi od onih koji su najdirektnije pogođeni određenim problemom.

civilnog društva. Model u Srbiji razvijen je potpuno nezavisno od krivičnopravnog sistema ili drugih državnih struktura. Ovaj pristup u bavljenju prošlošću zarad izgradnje bolje sadašnjosti i budućnosti, kako u samoj Srbiji tako i na prostoru bivše Jugoslavije, simbolično je nazvan *Treći put*.

Razvoj ideje *Treći put* otpočeo je 2002. godine, kada je Viktimološko društvo Srbije[43] organizovalo prvu međunarodnu konferenciju o žrtvama rata u bivšoj Jugoslaviji, da bi se nastavio diskusijama kako na drugoj međunarodnoj konferenciji 2004. godine o mogućim putevima istine i pomirenja u bivšoj Jugoslaviji, tako i na nivou lokalnih zajednica u Srbiji (Nikolić-Ristanović, Hanak, 2005; Nikolić-Ristanović, Bjelić, 2006; Nikolić-Ristanović, Srna, 2008). U osnovi, ideja *Treći put* bila je inspirisana iskustvima Severne Irske i Južne Afrike, ali je specifičnost konteksta u kome se razvijala uslovila traganje za drugačijim, „holističkim i inkluzivnim pristupom kroz činjenje vidljivim viktimizacije svih strana" (Nikolić-Ristanović, 2006: 374). U razvoju ovog modela pošlo se od toga da se „trajno pomirenje ne može postići ćutanjem, zaboravom ili poricanjem prošlosti, već sećanjem i utvrđivanjem istine" (Nikolić-Ristanović, Hakan, 2005: 33). Simbolika naziva ovog modela leži u njegovom nastojanju da pomiri dve oprečne, ali kvalitativno slične opcije ili puta, koji su, u bavljenju konfliktima koji su 1990-tih potresali bivšu Jugoslaviju, dominirali u Srbiji: prvog koji zagovara poricanje i zaboravljanje, i drugog koji se zalaže za retribuciju i kao jedini put ka istini i pomirenju vidi kažnjavanje učinilaca. U osnovi, pak, oba ova puta karakteriše poricanje, otpuživanje, isključivost, jednostranost ili prihvatanje samo svoje istine, kao i apstraktnost u bavljenju žrtvama.

Sa druge strane, pak, osnov za razvijanje modela istine i pomirenja ponikao je i na uočenim nedostacima koji su identifikovani u vezi sa ovim u Srbiji. Tako je, kroz brojne diskusije koje su vođene na početku procesa razvijanja modela, uočeno da u Srbiji nedostaje politička volja da se otpočne proces istine i pomirenja, kao i da nedostaje koordininacija između vladinog i nevlading sektora, ali i unutar nevladinog sektora u kome je početkom 2000-tih godina postojao čitav niz inicijativa. Takođe je uočeno isključivanje važnih grupa iz procesa istine i pomirenja (kao što su izbeglice, žene, mladi,

[43] Viktimološko društvo Srbije (VDS) osnovano je 12. novembra 1997. godine kao nezavisno i neprofitno udruženje građana, s ciljem da okupi što veći broj istraživača, eksperata, praktičara i aktivista, zainteresovanih da rade na razvoju viktimologije i unapređenju prava žrtava kriminaliteta, rata i kršenja ljudskih prava, bez obzira na njihov pol, versku i religijsku pripadnost, politička opredeljenja ili druge karakteristike. O aktivnostima Viktimološkog drušztva Srbije videti na www.vds.org.yu

žrtve rata, učesnici rata i slično), ali i neadekvatno bavljenje medija ovom problematikom (Nikolić-Ristanović, 2003; Nikolić-Ristanović, Hanak, 2005).

Model *Treći put* baziran je na maksimalnom uključivanju i povezivanju svih segmenata društva i razvijanju konstruktivnog, dvosmernog dijaloga. Suština ovog modela je da se bavi svim žrtvama, zločincima i zločinima, i to postepeno, bez dodatnog povređivanja učesnika procesa. Pri tome, model *Treći put* ne poriče mogućnost utvrđivanja istine i na sudu, pa prihvata i retribuciju kao jedan, ali ne uvek i nužan, deo bavljenja prošlošću. Primat se ipak daje dijalogu, uključivanju svih zainteresovanih društvenih grupa i pojedinaca, kao i drugim vidovima sećanja na prošlost kako bi se izgradila pozitivna budućnost (izložbe, muzeji, istraživanja, svedočenja i slično). Drugim rečima, model koji se razvija u Srbiji predstavlja primer jednog mešovitog, eklektičkog, modela bavljenja prošlošću.[44]

Važan korak u razvoju modela istine i pomirenja i promovisanja i daljeg oblikovanja ideje *Treći put* predstavljalo je osnivanje *Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje*. Asocijacija je osnovana 2005. godine na inicijativu Viktimološkog društva Srbije. Cilj osnivanja Asocijacije bio je obezbeđivanje koordinisane aktivnosti i facilitacije komunikacije među svima koji žele da se uključe u proces istine i pomirenja. Asocijaciju čine pojedinci i organizacije koje zastupaju ideju *Treći put* (Grujić, Hanak, 2008: 14). Kako navode Grujić i Hanak, „cilj i motiv Asocijacije predstavlja dolaženje do istine o svim žrtvama i o svim počiniocima ratnih i političkih sukoba, razumevanje zajedničke prošlosti, te uspostavljanje trajnog poverenja i pomirenja u Jugoistočnoj Evropi“ (Grujić, Hanak, 2008: 14). Stoga specifičnost Asocijacije u odnosu na druge modele bavljenja prošlošću čini to što ona omogućava sasvim ravnopravnu komunikaciju, razmenu iskustava i ideja svih zainteresovnih strana: žrtava rata, učesnika ratova, aktivista nevladinih organizacije, istraživača, novinara, psihoterapeuta i drugih. Pri tome, posebnost ovog modela čini to što su i Asocijacija i ideja *Treći put* otvoreni za dalje uobličavanje, prilagođavanje i razvijanje jer je i sam proces istine i pomirenja kroz suočavanje s prošlošću dugotrajan i kompeksan.

[44] Jedan primer mešovitog, eklektičkog modela iznose Fletcher i Weinstein, koji objedinjuje nekoliko nivoa intervencije: interevenciju na državnom nivou, suđenje pred domaćim i međunarodnim sudovima, komisije za istinu i pomirenje, psiho-socijalnu podršku pojedincima i/ili porodicama, intervenciju od strane šire društvene zajednice i društveno zasnovane odgovore (Fletcher, Weinstein, 2002, prema Nikolić-Ristanović, 2005a: 276).

Treći put se, kako ističe Nikolić-Ristanović (2008: 32), može definisati kao pristup bavljenju prošlošću koga odlikuju: konstruktivni, nenasilni i dvosmerni dijalog, uključujući diskurs o prošlosti, brigu o ljudskim pravima, osnaživanju i reintegraciji svih lica pogođenih konfliktima, kao i široka lepeza metoda koje se koriste za saznavanje istine u cilju dolaženja do pomirenja. Imajući to u vidu, čini se da se, u poređenju sa primerima iz Južne Afrike i Ruande, ovaj model daleko više bazira na principima restorativne pravde, te da ga odlikuje i veći stepen restorativnosti. Pri tome, *Treći put* je živ model, koji se stalno nadograđuje i razvija, kako bi omogućio uspostavljanje poverenja i pomirenja između različitih društvenih grupa u Srbiji i regionu, ali i pružio okvir za bavljenje sadašnjim konfliktima, posebno u interkulturalnim sredinama.[45]

Pa ipak, bez obzira na to u kojoj meri možemo da ocenimo stepen ostvarene restorativnosti jednog modela, navedeni primeri zapravo govore u prilog tome da restorativna pravda može i treba da nađe svoje mesto u rešavanju konflikata nastalnih usled kolektivne viktimizacije i masovnog kršenja ljudskih prava. Drugim rečima, kao i u slučajevima konvencionalnog kriminaliteta, ne treba postaviti pitanje da li restorativni mehanizmi mogu da se primene ili ne, već ih posmatrati kao kompatibilne sa retributivnim mehanizmima reagovanja. To je u skladu sa opredeljenjem o neprihvatanju dihotomije restorativne i retributivne pravde. Pitanje koje, pak, može da se postavi je kakav model restorativne pravde bi mogao da se primeni u konkretnoj situaciji. Ali, u kontekstu masovnih viktimizacija povezanih sa oružanim sukobima nemoguće je unapred dati odgovor na to pitanje. Univerzalni model ne postoji, pa svako postkonfliktno društvo treba da traga za najoptimalnijim rešenjima koja su prilagođena socio-političkim, kulturološkim i drugim prilikama konkretnog društva i okolnostima koje su dovele do konflikta i vrsti konflikta koji je proizveo povređivanja. U traganju

[45] Viktimološko društvo Srbije-VDS jedan je od partnera na realizaciji četvorogodišnjeg (2012-2016) istraživačkog projekta *Alternativni načini reagovanja na kriminalitet i bezbednost – ALTERNATIVE*, koji koordinira Katholieke Universiteit Leuven (Belgija), a finansira Evropska unija u okviru Sedmog okvirnog programa Evropske komisije za istraživanja i tehnološki razvoj (FP7 program, br. ugovora 285368). U okviru projekta *ALTERNATIVE,* Viktimološko društvo Srbije sprovodi istraživanje pod nazivom *Podsticanje dijaloga u multietničkom društvu uz osnaživanje žrtava*, koji ima za cilj razvijanje alternativnih modela rešavanja postojećih i prevencije budućih konflikata između pripadnika različitih etničkih grupa u Srbiji, a koji mogu doprineti zatvaranju ciklusa nasilja i povećanju ukupne bezbednosti građana. Ovo istraživanje će omogućiti dalji, teorijski i praktični, razvoj *Trećeg puta* u bavljenju konfliktima u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji. Više o istraživanju Viktimološkog društva Srbije i projektu *ALTERNATIVE* videti na www.vds.org.rs/ProjekatAlternativeMenu.htm i www.alternativeproject.eu.

za takvim modelom važno je ipak slediti putanju odozdo na gore (*bottom-up approach*) jer iskustva pokazuju da primena samo obrnutog pristupa, odozgo na dole (*top-down approach*), nije dovoljna. Zato važnu ulogu u ovom procesu imaju upravo inicijative koje dolaze od građana. U tim inicijativama se ogledaju potrebe lokalne zajednice, koja treba da ima centralno mesto u procesu mirnog rešavanja sukoba i pomirenja jer su upravo njeni članovi ti koji su i najdirektnije pogođeni konfliktom (McEvoy, Eriksson, 2006).

Restorativna pravda i zatvor

Jedna od mogućnosti primene restorativne pravde je uvođenje restorativnih mehanizama i principa u zatvore ili druge zavodske ustanove u kojima se izvršavaju institucionalne krivične sankcije. Ovaj vid primene restorativne pravde svakako predstavlja izazov. Nekoliko je razloga za to: većina programa restorativnog karaktera sprovodi se upravo izvan zatvorskih zidova, programi restorativne pravde su društveno zasnovani i odvijaju se uglavnom u okviru lokalne zajednice, primena restorativnih mehanizama se od strane onih koji kreiraju politiku i zakonodavstvo neretko posmara kao način smanjivanja broja sudskih postupaka, a time i zatvorske populacije, odnosno, nastoji se da se predmeti reše primenom restorativnih mehanzama pre nego što se učiniocu izrekne kazna zatvora (Van Ness, 2007: 312).

Međutim, kako primećuju Konstantinović-Vilić i Kostić (2006: 111), „kada zatvor sagledamo kao instituciju u kojoj se osuđenici pripremaju da se vrate u društvo i da više ne vrše krivična dela, onda zatvor može da bude sagledan i kao idealna okolina za praktičnu primenu restorativnog procesa“. Restorativna pravda može tako da unese više humanosti u sam zatvorski sistem i da pomogne u tretmanu osuđenih lica, njihovoj pripremi za izlazak na slobodu a time i lakšoj reintegraciji u socijalnu sredinu. Upravo to potvrđuje praksa niza zemalja, pa se primećuje da je ovaj vid restorativnog pristupa danas prisutan u sve većem broju država –u Belgiji, Holandiji, Nemačkoj, Velikoj Britaniji, Mađarskoj, pojednim državama SAD, Kanadi, na Novom Zelandu i tako dalje (Pelikan, Trenczek, 2006: 83; Van Ness, 2007; Barabas, Fellegi, Windt, 2012).

Programi restorativne pravde u zatvorima počeli su da se postepeno uvode u još tokom osamdesetih godina XX veka: sredinom 1980-tih, žrtve

provala su mogle da se sastanu sa maloletnima koji su za tu vrstu kivičnih dela bili upućeni u jedan od zavoda u Kentu u Engleskoj; u jednoj sličnoj ustanovi u Nemačkoj je u istom tom perodu grupa žena, koje nisu bile žrtve seksualnih delikata, organizovala seriju seminara o rodnim ulogama za maloletne seksualne delinkvente; u SAD je iniciran program susreta lica osuđenih za ubistvo sa porodicom ili rođacima ubijene osobe i tako dalje (Wright, 2012: 12-13).

Analizom literature i uvidom u pojedine, dostupne programe restorativne pravde u zatvorima, dolazi se do zaključka da uvođenje restorativnih pristupa i mehanizama u zatvore može da ima različite forme, uglavnom zavisno od ciljeva kojima su usmereni: posredovanje između žrtve i učinioca, tj. zatvorenika; posredovanje i rasprave kao vid rešavanja sukoba unutar zatvora; edukacija zatvorenika i zatvorskog osoblja o restorativnoj pravdi i žrtvama i razvijanje kulutre i veština rešavanja sukoba na konstruktivan način (i to kako na relaciji učinilac-žrtva, tako i između samih zatvorenika, ali i između zatvorenika i zatvorskog osoblja); razvijanje reparatornih programa koji imaju za cilj naknadu štete žrtvi i zajednici i doprinošenje socijalnoj inkluziji osuđenika nakon izdržane kazne, i primena restorativnih pristupa u pripremi osuđenika za izlazak na slobodu (Van Ness, 2007: 312-323; Gaboury, Ruth-Heffelbower, 2010; Wright, 2012: 12). Pri tome, ako se dosledno držimo definicije koja je usvojena na početku za potrebe ovog rada, praktično bi se kao programi koji su potpuno restorativni mogli posmatrati samo oni koji podrazumevaju određeni susret i dijalog između žrtve i učinioca, uključujući i članove porodice (posredovanje, rasprave), dok bi ostali programi usmereni na reparaciju, podizanje svesti, edukaciju, bili delimično restorativni jer ne podrazumevaju nužno susret i dijalog, tj. restorativni proces. Međutim, kako se svi ovi programi čine važnim, a neki od njih, poput edukacija i podizanja svesti su i preduslov za širu primenu drugih programa, na ovom mestu će se ukazati i na njih. Tako će se u svakoj od ovih grupa, prikazati neki praktični programi, koji mogu da posluže kao model ili inspiracija za razvijanje programa restorativne pavde u kaznenim i vaspitnim zavodima u Srbiji.

Posredovanje između žrtve i učinioca u zatvoru

Posredovanje između žrtve i učinioca u zatvoru može da ima dve forme (Van Ness, 2007: 312-313). Prvu formu čine susreti između žrtve i učinioca koji su povezani istim krivičnim događajem, pa se ova vrsta susreta često naziva i dijalog između žrtve i učinioca. Nju mahom iniciraju žrtve, čak i indirektne žrtve, tj. lica bliska onome ko je stradao usled izvršenog krivičnog dela, ali i učinioci. Drugu formu čini susret zatvorenika i surogat žrtava, odnosno žrtava koje nisu oštećene krivičnim delima za koja su lica sa kojima se susreću osuđena. Drugim rečima, u pitanju je posredovanje između učinilaca i žrtava koji nisu povezani istim krivičnim događajem, pa se ova vrsta susreta naziva i radionica između žrtava i učinilaca. Ona se organizuje mahom na inicijativu zatvorenika, a neretko čini i deo programa obuke koji su usmereni na podizanje svesti o žrtvama i razvijanje empatije.

Jedan od primera ovog modela restorativne pravde u zatvoru je iskustvo Belgije. Eksperimentalno uvođenja restorativne pravde u šest zatvora u Belgiji otpočelo je 1998. godine kroz projekat „Restorativni zatvor" (*Restorative detention*) (Robert, Peters, 2003; Aertsen, 2012). Ideja vodilja za ustanovljavanje restorativnog programa u zatvoru ogleda se u sledećem: „restorativna pravda je lek za mnoge nedostatke u 'retributivnom' krivičnopravnom sistemu, koga karakteriše jasna dihotomija između učinioca i žrtve. Ova dihotomija još uvek poprima svoje najjače manifestacije u zatvorima. To potvrđuje socijalno isključivanje kako žrtve, tako i učinioca" (Robert, Peters, 2003: 98). Stoga, kako smatraju ovi autori, čak i u slučajevima u kojima nije moguće izbeći zatvaranje, ipak bi trebalo dati mogućnost i obezbediti mehanizme žrtvi, učiniocu i članovima lokalne zajednice da „tragaju za konstruktivnim pristupom", koji treba da vodi rešavanju problema koji je nastao izvršenjem krivičnog dela. Drugim rečima, ne bi trebalo da se mogućnosti primene restorativnih mehanizama okončaju sa izricanjem kazne zatvora, već bi trebalo omogućiti njihovu primenu i unutar zatvora, ali i kasnije, kao deo postpenalne pomoći. Nakon akcionog istraživanja koje je realizovano u okviru pomenutog projekta i predstavljalo osnov za uvođenje odgovarajućih modela restorativnog karaktera, usledilo je i praktično uvođenje programa restorativnog karaktera u pojedine zatore.

U flamanskom delu Belgije je 2001. godine u tri zatvora otpočeo eksperimentalni program posredovanja između žrtve i učinioca (Aertsen,

2006: 72-73). Suštinu programa čini organizovanje procesa posredovanja između osuđenika i žrtava, i to u slučajevima težih krivičnih dela, uključujući silovanje, razbojništvo i ubistvo. Do posredovanja može da dođe na inicijativu osuđenika, žrtve ili porodice žrtve. Proces posredovanja vode posrednici iz lokalne službe za posredovanje, odnosno, lica koja su izvan zatvorskog sistema, čime se može obezbediti njihova neutralnost i nepristrasnost.

U jednom zatvoru u Severnoj Irskoj razvijene su dve restorativne inicijative: jedna je posredovanje između zatvorenika i žrtve, a druga je usmerena na podizanje svesti zatvorenika kroz obuku o uticaju dela na žrtvu (Barr, 2013: 394-395). Kada je u pitanju posredovanje između žrtve i učinioce, do njega može da dođe na inicijativu žrtve krivičnog dela, koja može da traži da se sastane sa učiniocem, ili na inicijativu učinioca, koji može da traži da se sretne za žrtvom kojoj je naneo povredu izvršenjem krivičnog dela. Žrtva može svoj zahtev da prosledi preko službe za žrtve ili preko jedinice za informisanje žrtve o izlasku učinioca iz zatvora, dok učinilac to može da učini preko svog probacijskog službenika ili zatvorskog službenika. Četiri zatvorska službenika su obučena za sprovođenje posredovanja. Posredovanje se organizuje u prostorijama zatvora, ali ako žrtva iz bilo kog razloga ne želi da se susretne sa učiniocem u zatvoru, sastanak može da se organizuje i u prostorijama službe za žrtve, u policijskoj stanici, probacijskoj službi ili sudu. Tokom posredovanja, strane imaju mogućnosti da pričaju o svom iskustvu, osećanjima, da čuju priču druge strane, da dobiju odgovore na neka pitanja, da žrtva sazna šta učinilac čini kako bi prmenio svoje ponašanje i slično. Kako navodi Barr, „proces ima za cilj da poboljša stavove i percepcije strana jedna prema drugoj, da smanji nivo straha i da pomogne ljudima da osete da imaju više kontrole nad svojim životima“ (Barr, 2013: 395).

Program dijaloga između žrtve i učinioca razvijen je i u državi Teksas u SAD, na inicijativu žrtava, i to u slučajevima teških krivičnih dela. U pitanju su učinioci osuđeni na veoma duge zatvorske kazne, u kojim slučajevima učešće u restorativnom dijalogu nema nikakvog uticaja na samu kaznu. Interesantno je pomenuti da je prvi zahtev za ovu vrstu susreta, koji je doveo do kasnijeg razvoja ovog programa, došao od žene koja je htela da se susretne sa muškarcem koji je osuđen za ubistvo njene kćerke i to kako bi dobila odgovore na pitanja na koja je jedino on mogao da odgovori (White, 2001, prema Van Ness, 2007: 313). Susreti, posebno između žrtava i učinilaca koji nisu povezani krivičnim slučajem organizuju se i u Engleskoj i Velsu i na Novom Zelandu. Ovi susreti se odvijaju u prisustvu posrednika,

omogućavaju dijalog između grupa osuđenika i žrtava o krivičnom delu i posledicama koje je ono prouzrokovalo.

Posredovanje u zatvoru, bez obzira na formu, omogućava uspostavljanje kontakta između osuđenika za određena krivična dela, s jedne, i žrtava tih ili sličnih delikata, sa druge strane (individualni ili grupni susreti). Cilj ovakvog postupanja je davanje prilike svim žrtvama da dođu u neposredan kontakt sa učiniocima krivičnih dela i da iznesu svoje stavove, potrebe, mišljenja i osećanja, posebno ukoliko ovakva vrsta programa nije bila dostupna ili nije bila prihvatljiva u nekoj ranijoj fazi krivične procedure. Drugim rečima, cilj ove vrste posredovanja je da se učiniocima učine vidljivim i stvarnim i žrtve i njihova iskustva (Van Ness, 2007: 314). Kroz omogućavanje susreta sa žrtvama, osuđenicima se daje prilika da izraze svoje kajanje, da shvate gubitak koji je nastao na strani žrtve, da postanu svesni sopstvene odgovornosti i da se na taj način možda bolje utiče u pravcu specijalne prevencije. Najzad, ove vrste susreta i dijaloga trebalo bi da doprinesu i dostizanju određenog stepena oporavka i žrtve i učinioca.

Posredovanje i rasprave kao vid rešavanja sukoba unutar zatvora

Drugi mogući model uvođenja restorativne pravde u zatvor je primena programa restorativnog karaktera, pre svega u formi posredovanja ili rasprava, kao vida rešavanja sukoba među zatvorenicima, ali i kao načina reagovanja na pojedina krivična dela koja se izvrše tokom izdržavanja kazne lišenja slobode.

U državi Ohajo u SAD razvijen je program u okviru koga se zatvorenici obučavaju za ulogu posrednika (medijatora). Zatvorenici-medijatori rade u parovima i pomažu drugim zatvorenicima da zajednički iznađu najoptimalnije rešenje za svoj konflikt. Drugi primer ove vrste programa je program tzv. mirotvoračkog stola (*peaceful table*). Njegova suština je u tome da se vođe bandi, odnosno, neformalnih grupa, susreću kako bi razrešili svoje sukobe i to kako one do kojih dolazi u zatvoru, tako i one koji se dešavaju izvan zatvorskih zidina (Van Ness, 2007: 317).

U okviru projekta *Mediation and Restorative Justice in Prison Settings* - MEREPS (Posredovanje i restorativna pravda u zatvoru),[46] koji je realizovan u Mađarskoj, Engleskoj i Nemačkoj u periodu od 2009. do 2012 godine, pilotiran je program posredovanja i rasprava kao vida rešavanja konflikata između zatvorenika u dva zatvora, jednom za punoletne i jednom za maloletne učinioce krivičnih dela (Szego, Fellegi, 2012). Tokom projekta, ovaj vid rešavanja konflikata je primenjen u osam slučajeva, koji su obuhvatili ukupno 30 osuđenika, koji su u zatvoru bili zbog različitih krivičnih dela (ubistvo, silovanje, razbojništvo, ucena, falsifikovanje dokumenata, krađa) (Szego, Fellegi, 2012: 99).

Ovakvi programi mogu da se posmatraju kao alternativa disciplinskom kažnjavanju zatvorenika u slučaju njihovih međusobnih konflikata (posebno bulinga, uznemiravanja). Sa druge strane, restorativni program u zatvoru može da predstavlja i način reagovanja na ponašanja koja imaju elemente bića pojedinih krivičnih dela, kao što su slučajevi napada (nanošenja telesne povrede, prevashodno lake telesne povrede), uništenja ili oštećenja tuđe stvari, krađe i slično. U tom slučaju restorativna pravda može da bude alternativa izricanju sankcija od strane zatvorske administracije ili, pak, krivičnog postupka pred sudom, pa tako i kažnjavanja (odmeravanja nove kazne). Drugim rečima, restorativna pravda u ovim situacijama može da se posmatra kao alternativni, nepunitivni vid reagovanja na prestupe, uznemiravanja i kršenje zatvorskih pravila.

Posredovanje između zatvorenika mora da se sprovodi uz puno poštovanje principa i standarda na kojima ovaj program inače počiva. Međutim, posebna pažnja mora da se posveti pitanju neravnoteže moći, odnosno, obezbeđivanju jednakog položaja obema stranama. Ovo je posebno važno ako imamo u vidu zatvorsku subkulturu i postojanje neformalnih grupa. Neravnoteža moći posebno dolazi do izražaja u slučaju sukoba članova iz različitih neformalnih grupa, ali i u slučaju da je povredu

[46] U okviru ovog projekta načinjen je prvi pokušaj uvođenja restorativne pravde u zatvore u Mađarskoj. Cilj je bio testiranje primenjivosti restorativne pravde u zatvoru i načina na koji ona može da bude uvedena. Projekat je sproveden u dva zatvora, u jednom za punoletne i u jednom za maloletne učinioce krivičnih dela. U okviru projekta pilotirani su različiti pristupi, odnosno modeli uvođenja restorativne pravde u zatvorski sistem: organizovanje posredovanja i rasprava u cilju rešavanja konflikata između zatvorenika, organizovanje porodične rasprave u cilju priprema za izlazak na slobodu, organizovanje obuke za zatvorenike i za zatvorsko osoblje. Više o projektu i rezultatima projekta u celini videti u: Barabas, Fellegi, Windt, 2012.

ili štetu licu koje nije član nijedne grupe naneo član neke od neformalnih grupa.

Edukacija kao iskorak ka „restorativnom zatvoru“

Treći način uvođenja restorativne pravde u zatvore ogleda se u organizovanju obuka za zatvorsko osoblje i zatvorenike u cilju razvijanja restorativne kulture i prihvatanja konstruktivnih obrazaca ponašanja, i uspostavljanju novih institucija, poput savetnika za restorativnu pravdu. Ova forma restorativne pravde u zatvoru je ujedno i preduslov primene prethodna dva modela.

Od 2000. godine svaki zatvor u Belgiji ima „savetnika za restorativnu pravdu“ (Aertsen, 2006: 73; Aertsen, 2012), što bi možda moglo da se, na neki način, posmatra i kao iskorak ka eventualnoj reformi zatvorskog sistema ili, kako navodi Aertsen, ka „restorativnom zatvoru“. Suština ovog pristupa nije u tome da se radi neposredno sa osuđenikom i žrtvom u svakom konkretnom slučaju, već da se celokupni zatvorski sistem podrži da „razvije kulturu, veštine i programe koji daju prostora za potrebe žrtava i restorativne odgovore“ (Aertsen, 2006: 73). U tom cilju, zadatak savetnika za restorativnu pravdu sastoji se u informisanju, obučavanju i podršci zatvorskom osoblju u prihvatanju ideja restorativnog pristupa izvršenju kazne zatvora, ali i u povezivanju sa organizacijama poput službi za žrtve i službi za posredovanje koje u tome treba da pomognu. U neposrednoj vezi sa razvijanjem, moglo bi se reći, restorativne kulture, bile su i obuke koje su organizovane za zatvorsko osoblje (Robert, Peters, 2003: 103-106).

Drugu stranu ove forme uvođenja restorativne pravde u zatvore čini edukacija zatvorenika, tj. razvijanje programa obuke zatvorenika u pravcu prihvatanja ideja restorativne pravde i podizanja svesti zatvorenika o žrtvama, što bi trebalo da pomogne u razumevanju uticaja krivičnog dela na žrtvu. Jedan takav program razvijen je u jednom zatvoru u Hamburgu u Nemačkoj (Hagemann, 2003: 224-229). On je namenjen punoletnim učiniocima težih krivičnih dela, kao što su ubistvo, trgovina narkoticima, razbojništvo, prevare i teži oblici napada na druga lica. U pitanju su osuđenici koji su već izdržali jedan deo kazne zatvora. Oni se uključuju u trening pod nazivom „Fokusiranje na žrtve“, koji se sastoji od osam modula raspoređenih u dve sesije u trajanju od po četiri sata. Kroz module se polazi od apstraktne

diskusije o tome ko su žrtve, tj. šta jednu osobu čini žrtvom, preko diskusije o viktimizaciji osoba iz neposrednog okruženja zatvorenika kako bi oni izneli svoja mišljenja i osećanja u vezi sa tim, do razmatranja ličnog iskustva zatvorenika kao žrtava ili učinilaca. To bi trebalo da doprinese sagledavanju posledica i to ne samo onih koje su nastale za žrtvu, već i onih koje trpe sami učinioci, ali isto tako i posledica za odnos zatvorenika i društva u celini. Tokom dalje obuke radi se na procenama ozbiljnosti viktimizacije krivičnim delima koje daju polaznici, potom se prolazi detaljno kroz događaje zbog kojih su se oni našli u zatvoru, ukoliko su spremni da o tome govore, da bi se zatim upoznavali sa tehnikama koje žrtve primenjuju u suočavanju sa posledicama krivičnog dela. Na kraju programa, osuđenici se upoznaju sa konceptom posredovanja između žrtve i učinioca, kao mehanizmom koji može da olakša socijalnu inkluziju i ponovno uspostavljanje odnosa sa žrtvom, njenim okruženjem i zajednicom u celini.

Hagemann navodi da je ovaj program zapravo potvrdio polazne premise o tome da je nakon izvršenog krivičnog dela potrebno popraviti tri vrste odnosa: unutrašnji (psihološki) odnos između dva suprotstavljena identiteta učinioca – njegovu „kriminalnu stranu" i njega kao „normalnog" ljudskog bića; potom, odnos između učinioca i zajednice, koju primarno predstavlja zatvorska administracija, a sekundarno drugi ljudi sa kojima osuđenik dolazi u kontakt (poznanici, rođaci, mediji, posetioci i drugi zatvorenici) i odnos između zatvorenika i žrtve i ljudi iz njene socijalne mreže, koji u ovom procesu mogu da predstavljaju i najveći problem (Hagemann, 2003: 228). Ovakva vrsta obuke zatvorenika može da pomogne u njihovom prihvatanju odgovornosti za izvršeno delo i prouzrokovanu štetu ili, barem, u neporicanju krivičnog dela, što čini jedan od preduslova i za eventualno kasnije sprovođenje posredovanja ili nekog drugog restorativnog procesa. Konačan cilj ove vrste programa bi trebalo da bude uključivanje zatvorenika u neku vrstu posredovanja nakon izdržane kazne.

Još jedan programa usmeren na podizanje svesti zatvorenika o uticaju krivičnog dela na žrtvu i zajednicu, kao i njihovo osnaživanje za prihvatanje odgovornosti za svoje postupke je program *Sycamore Tree* (Van Ness, 2007: 313).[47] Ovaj program se primenjuje u oko 40 zatvora u Engleskoj i Velsu, prema maloletnim i punoletnim licima, kao i prema licima oba pola. Sam

[47] Više informacija o ovom programu može se naći na interent stranici organizacije Prison Fellowship, na http://www.prisonfellowship.org.uk/what-we-do/sycamore-tree/, pristpljeno 25. februara 2015. godine.

program podrazumeva različite sadržaje i metode rada, raspoređene u šest sesija u ukupnom trajanju od oko 15 sati (Feasey, Williams, 2009: 3). Program obuhvata organizovanje predavanja o restorativnoj pravdi, kreativnih radionica i susreta između surogat žrtve i učinioca. Ovaj program treba da omogući zatvorenicima da razumeju širi uticaj dela koje su izvršili i prihvate viši nivo sopstvene odgovornosti; da se identifikuju sa žrtvom i njenim iskustvm viktimizacije i da sagledaju potrebe za praštanjem i pomirenjenjem; da steknu znanja o restorativnoj pravdi i načinu uključivanja u ove mehanizme svih zainteresovanih strana, i da sačine plan daljih koraka kako bi sprečili ponovno vršenje krivičih dela. Evaluacija ovog programa je pokazala značajne pozitivne promene stavova osuđenika koji su prošli ovaj program, posebno ezano za stepen empatije prema žrtvi i predviđanje budućeg kriminalnog ponašanja (Feasey, Williams, 2009).

U Engleskoj i Velsu se od 2007. godine sprovodi još jedan interesantan program, koji je usmeren na podsticanje zatvorenika da istraže koncept praštanja i reparacije i to u uslovima u kojima se podstiče prihvatanje odgovornosti. To je program RESTORE, koji je razvijen u okviru projekta *Forgiveness* (praštanje).[48] Kurs je veoma intenziv, traje od tri do pet dana, a svaki kurs zajedno vode (kofacilitatori), kao i jedan bivši osuđenik i osoba koja je preživela teško krivično delo. Osnovni metodološki okvir ovog programa je naracija (pričanje životnih priča). Sam program je usmeren ka jačanju, osnaživanju učesnika, iskustvenom učenju i transformaciji. Važna komponenta je upravo susret sa žrtvama teških kivičnih dela i bivšim osuđenicima i razmena ličnih priča. Uz to, ovaj program ide ka otvaranju osuđenika, koji iznose svoje lične priče u sigurnom prostoru, uz podršku, saosećanje i osvrtanje ostalih polaznika na njihovo iskustvo. Osuđenici potom preispituju obrasce sopstvenog ponašanja i svoje stavove, ali u uslovima neosuđivanja, nakon čega u pisanoj formi daju neku vrstu samoprocene. Tokom celog kursa ohrabruje se podrška jednih drugima unutar grupe i razvijanje poverenja. Stoga se zaključuje da ovaj program ima pet osnovnih karakteristika: siguran prostor kao preduslov realizcije, pričanje priča kao način približavanja i razumevanja, razvijanja empatije, promena perspektive, i jačanje kapaciteta uz fokusiraje na potencijal koji svaki osuđenik ima (tzv. *strengths-based approach*).

[48] Više informacija o ovom programu dostpno je na http://theforgivenessproject.com/programmes/restore/, pristupljeno 25. februara 2015. godine.

Još jedan način podizanja svesti među zatvorskom populacijom o mogućnostima restorativne pravde i pravima žrtava predstavljaju tzv. grupe za pomirenje između žrtve i učinioca (*victim offender reconciliation group*) (Van Ness, 2007: 314). Ovakav program je iniciran u jednom od zavoda za izvršenja kazne lišenja slobode u Kaliforniji (SAD). Program obuhvata sastanke između zatvorenika i različitih grupa žrtava, koje se jednom nedeljno pozivaju da dođu u zatvor i govore o onome što im se dogodilo, posledicama koje je krivično delo izazvalo, svojim osećanjima i potrebama. Tokom okupljanja razvija se dijalog između žrtava i zatvorenika. Jedan primer ovog programa je susret zatvorenika sa ženama iz organizacije koja pruža podršku ženama žrtvama silovanja. Oni su se sastajali nekoliko puta kako bi razgovarali o traumama žrtava silovanja i posledicama koje je ovo krivično delo imalo za njih, ali i o stavovima silovatelja prema svom delu. Rezultat ovih susreta bio je krajnje pragmatičan: zatvorenici koji su učestvovali u ovom programu su počeli da obavljaju određene usluge ili prave predmete za prodaju, a novac ili druga sredstva stečena na taj način su upućivana službi koja pruža podršku žrtvama silovanja.

U Belgiji se, u oko 80% zatvora u flamanskom delu zemlje, sprovodi program pod nazivom *Victim in Perspective* (Žrtva u fokusu).[49] Deo ovog programa usmeren je na osvešćivanje kod osuđenika uticaja krivičnog dela na žrtvu, važnosti empatije i preuzimanja odgovornosti. Program se sprovodi u 12 koraka, i to putem različitih metoda i tehnika rada: kroz diskusiju, igranje uloga, primenu tzv. „shuttle" tehnike, u kojoj kroz razgovor o učinjenom krivičnom delu zatvorenik naizmenično govori iz svog ugla i iz ugla žrtve, potom, kroz razgovor sa surogat žrtvom, simuliranje postupka posredovanja i slično. Akcenat u ovom programu je u velikoj meri na ovladavanju veštinama komunikacije i socijalnoj interakciji.

Najzad, značajni su i programi koji imaju za cilj da nauče zatvorenike kako da rešavaju međusobne konflikte na društveno prihvatljiv i miran način (Van Ness, 2007: 317). Jedan primer ove vrste programa iniciran je u državi Njujork (SAD) i to na inicijativu zatvorenika u zatvoru Atika (*Attica*). Program obuhvata radionice na kojima zatvorenici uče nenasilne vidove komunikacije i rešavanja konflikata. Drugim rečima, uče da prepoznaju potencijalne nasilne situacije i kako da ih izbegnu, odnosno, da primenom naučenih veština komunikacije smire situaciju i ne dopuste da dođe do nasilja. Takođe, kroz

[49] Informacije o programu dostupne na http://www.derodeantraciet.be/paginas/projecten/, pristupljeno 15. februara 2015. godine.

ove programe zatvorenici uče da vrednuju i poštuju druge, što se smatra važnim preduslovom za smanjenje nasilnog rešavanja problema sa kojima se suočavaju unutar zatvorskih zidina. Ova vrsta programa je našla svoju primenu i u drugim zemljama.

Reparatorni programi i uloga zajednice

Četvrti model uvođenja restorativne pravde među zatvorsku populaciju ogleda se u stvaranju osnova za nakadu štete žrtvama i/ili lokalnoj zajednici.

U Belgiji je, na primer, osnovan fond za obeštećenje, namenjen insolventnim zatvorenicima koji žele da nadoknade štetu žrtvi, ali nisu u mogućnosti (Aertsen, 2012: 270). Suština ovog programa je da zatvorenik obavi određeni broj sati nekog društveno korisnog rada, na primer, administrativni ili praktični posao za neku organizaciju, na ime čega mu se iz fonda isplaćuje određena suma novca (najviše 1250 evra), koju on, potom, daje žrtvi. Pri tome, suština ovog programa nije u materijalnom obeštećenju, već u preuzimanju odgovornosti. Ovaj program uključuje i posredovanje između žrtve i učinioca, koje prethodi obavljanju društveno korisnog rada, u kome kroz dijalog žrtva i učinilac treba da postignu sporazum o obavljanju ovog rada i nadoknadi štete. Dakle, žrtva se aktivno uključuje u ovaj program. Uz to, deluje se i u pravcu aktiviteta zatvorenika, koji treba sam da nađe kod koga bi i koju vrstu posla mogao da obavi, imajući pri tome u vidu i mišljenje žrtve. Utoliko, ovaj program može da se posmatra kao restorativan jer uključuje aktivno i žrtvu, ali istovremeno i kao reparatoran, jer vodi materijalnoj naknadi štete prouzrokovane krivičnim delom.

Sličan program, tj. projekat, pod nazivom „Restorativni zatvor“, realizovan je u Velikoj Britaniji u periodu od 2000. do kraja 2004. godine.[50] Ovaj projekat je imao dva osnovna cilja: da otvori debatu o svrsi kazne lišenja slobode i zatvora kao institucije i da ohrabri promene u načinu na koji zatvorske institucije funkcionišu. U tom cilju, projektom su definisana četiri elementa ili oblasti delovanja: davanje mogućnosti zatvorenicima da rade za druge, tačnije u korist društvene zajednice; uspostavljanje novih strukturalnih odnosa između zatvora i okoline; podizanje svesti zatvorenika o žrtvama i

[50] International Center for Prison Studies, annual report, 2004. www.prisonstudies.org, pristupljeno 17. jula 2009. godine.

njihovom iskustvu, i razvijanje mehanizama pomirenja koji bi trebalo da reše svađe i konflikte unutar samog zatvora. Suštinu ovog projekta čini organizovanje rada zatvorenika u korist lokalne zajednice: bilo da se rad obavlja u zatvoru ili u lokalnoj zajednici, i to u korist zajednice ili individualnih žrtava. Ovaj vid postupanja može da se okarakteriše i kao vid strategije za prihvat i inkluziju osuđenika nakon napuštanja zatvora, što svakako doprinosi i njegovoj reintegraciji. Njegova restorativnost leži u pokušaju popravljanja odnosa između osuđenika i zajednice, mada nije do kraja jasno na koji način žrtve mogu da budu aktivno uključene u ovaj program, da bi i stepen ostvarene restorativnosti mogao da bude veći.

Restorativna pravda i priprema za izlazak na slobodu

Primena restorativnih pristupa može da bude značajna i za pripremu osuđenih lica za izlazak na slobodu, posebno u kontekstu obnavljanja i jačanja veza sa socijalnom mrežom, posebno porodicom i decom, kako bi se olakšala reintegracija i socijalna inkluzija i sprečio povrat.

Jedan takav primer je program *The Huikahi Restorative Circles*, primena restorativnih krugova kao pripreme za izlazak iz zatvora, koji je razvijen na Havajima (Walker, 2010). Akcenat je na prepoznavanju i jačanju potencijala koji svaki osuđenik ima (*strengths-based program*) i na traženju rešenja (*solution based program*), a bazira se na principima restorativne pravde i procesu iskustvenog učenja (Walker, 2010: 77, 2012: 11). Program je razvijen 2005. godine, kada se počelo sa njegovom primenom u jednom muškom zatvoru, potom se primena širla i na druge zavode, da bi već 2006. godine, nakon pozitivne ocene, njegova primena otpočela i u zatvorima za žene. Cilj ovog programa je povećanje optimizma kod osuđenika, jačanje njegovih kapaciteta i razumevanja da svaka osoba ima kontrolu nad svojom budućnošću. U restorativnom krugu učestvuju zatvorenik, njemu bliske osobe (na primer, članovi porodice), odosno osobe koje su prepoznate kao podrška, i jedan predstavnik zatvora, koga zatvorenik odabere.[51] Tokom restorativnih krugova fokusira se na prepoznavanje potreba zatvorenika za

[51] Postoje i tzv. modifikovani restorativni krugovi, koji se koriste samo tokom obuka koje se organizuju u zatvoru. Oni se primenjuju u situacijama kada bliske osobe zatvorenika ne žele ili nisu u mogućnosti da učestvuju u restorativnom krugu, pa se u tom slučaju drugi osuđenici pojavljuju u ulozi onih koji pružaju podršku (neka vrsta surogat podrške) (Walker, 2009).

srećan, zdrav i miran život i načina da se one zadovolje. Drugim rečima, svi učesnici, kroz ovaj proces, pomažu osuđeniku da prepozna i odredi koji su to najbolji načini da ostvari ono što smatra da je važno i što želi kako bi se osigurao miran i srećan život. Na taj način se, pak, promoviše oporavak zatvorenika i njemu bliskih osoba, a deluje se i u pravcu specijalne prevencije (Walker, 2009, 2010, 2010a). Restorativni krugovi omogućavaju zatvorenicima da budu aktivno uključeni u razvijanje sopstvenog plana tranzicije, podstičući njihov aktivitet, ali i sposobnost da preuzmu odgovornost ne samo za delo koje su učinili i zbog koga su u zatvoru, već i za svoje buduće postupke i život uopšte (Walker, Sakai, Brady, 2006).

Restorativne krugove priprema i vodi facilitator, koji je iz jedne neprofitne organizacije, dakle, sam proces ne vode zatvorski službenici. Restorativnom krugu prethodi intervju sa zatvorenikom i priprema, kako zatvorenika, tako i lica koja treba da učestvuju. Već prvi intervju sa zatvorenikom je osnažujuć i usmeren ka traženju rešenja i prepoznavanju potencijala, pa je i on sam po sebi značajan za oporavak. Prioritet u organizovanju restorativnog kruga obično imaju osuđenici koji su bliži izlasku na slobodu i oni koji se suočavaju sa porodičnim problemima, koje je potrebno razrešiti u cilju pripreme za povratak u porodicu. Učešće članova porodice, odnosno bliskih lica čini se važnim i za njihov oporavak, jer se tokom restorativnog kruga otvara prostor da oni iznesu kako je izvršenje krivičnog dela i to što je član njihove porodice u zatvoru uticalo na njih, i šta bi njima trebalo da njihove povrede zacele (Walker, 2010: 85). U slučaju da bliske osobe ne mogu da dođu, obično se sa njima obavlja razgovor telefonom, odgovori na pitanja facilitatora se zapišu i pročitaju tokom restorativnog kruga.

Restorativni krug, baziran na facilitiranom dijalogu, prolazi kroz nekoliko faza u kojima je akcenat na izlistavanju potencijala osuđenog, njegovom sagledavanju sopstvenih postupaka i razmišljanja (neka vrsta samorefleksije, kroz niz pitanja koja facilitator postavi), osvešćivanju kod osuđenog povreda koje je svojim postupkom prouzrokovao bliskim licima i mapiranju potreba osuđenog nakon izlaska iz zatvora, načina njihovog zadovoljenja i postojećih resursa. Na ta način se postepeno razvija tranzicioni plan, koji facilitator potom uobličava i dostavlja porodici osuđenog, osuđenom i predstavniku zatvora.

Sličan program, tačnije program porodične rasprave u cilju pripreme za izlazak na slobodu pilotiran je u Mađarskoj u okviru pomenutog projekta

Mediation and Restorative Justice in Prison Settings - MEREPS (Szego, Fellegi, 2012). Organizovana je jedna porodična rasprava u slučaju lica koje je bilo u zatvoru zbog krivičnog dela ubistva (Szego, Fellegi, 2012: 99). Cilj porodične rasprave bio je priprema osuđenog lica, njegove porodice i lokalne zajednice za njegov izlazak na slobodu, kroz iznošenje njihovih potreba, strahova i očekivanja, mapiranja resursa i potencijalnih konflikata. Uz to, porodična rasprava bila je usmerena na pravljenje plana, odnosno okvirnog scenarija za izlazak osuđenog na slobodu i njegovu reintegraciju (vezano za zaposlenje, smeštaj i slično).

Završni osvrt: restorativna pravda u zatvoru ili restorativni zatvor

Polazeći od iznetih iskustava, primećuje se da uvođenje restorativne pravde u zatvore upućuje na zaključak da restorativni pristup može da se primeni i u slučajevima najtežih krivičnih dela i da je restorativnu pravdu moguće kombinovati sa retributivnim mehanizmima. Međutim, s tim u vezi Hagemann postavlja pitanje da li je koncept restorativne pravde kompatibilan sa kaznom zatvora (Hagemann, 2003: 221). Sa druge strane, pak, nameće se dilema da li uvođenje restorativnih mehanizama u zatvore može da se okarakteriše kao *restorativna pravda u zatvoru* ili kao *restorativni zatvor*.

Imajući u vidu opisane primere, dolazi se do zaključka da programi restorativnog karaktera, koji se razvijaju u zatvorima, čine nadgradnju postojećeg sistema represivnog delovanja. Oni mogu da se posmatraju kao deo tretmana u zatvorima, ali i kao strategija adekvatnijeg delovanja u pravcu specijalne prevencije, pa čak i postpenalne pomoći. Prihvatanje mešovitog, integrativnog modela restorativne pravde, zapravo razrešava prvu navedenu dilemu. Restorativna pravda jeste kompatibilna i sa kaznom zatvora jer nju ne treba ni na koji način posmatrati kao suprotnost retributivnom sistemu reagovanja na kriminalitet, već, u ovom slučaju, kao njegovu dopunu.

Sa druge strane, pak, ovakvo pozicioniranje restorativne pravde u odnosu na kaznu zatvora razrešava i drugu dilemu. Primeri uvođenja restorativne pravde u zatvore govore u prilog stavu da danas pre može da se govori o restorativnoj pravdi u zatvoru, nego o restorativnom zatvoru.

Restorativna pravda u zatvoru podrazumeva uvođenje pojedinih programa restorativnog karaktera ili programa koji teže restorativnim ciljevima u zatvore, dok bi restorativni zatvor podrazumevao potpunu reformu postojeće kazne lišenja slobode, ali i zatvora kao institucije. Drugim rečima, restorativni zatvor bi predstavljao neku posebnu vrstu zatvora: zatvor koji ima restorativnu funkciju.

Neki pokušaji uspostavljanja restorativnog zatvora, tačnije restorativnih jedinica unutar zatvora (Van Ness, 2007: 318-320),[52] ukazali su na nekoliko prepreka za nastojanja koja idu u tom pravcu. Kao prvo, uočilo se da nisu svi osuđenici spremni da prihvate ideje restorativne pravde niti da internalizuju restorativne vrednosti, kao ni da prihvate odgovornost za učinjeno krivično delo. Drugo, ističe se da je zatvorska kultura takva da vodi tome da zatvorenici sebe doživljavaju kao žrtve korumpiranog državnog aparata (policajaca, tužilaca, sudija, zatvorskog osoblja i slično), što sprečava njihovo doživljavanje sebe onakvim kakvi jesu. Sa druge strane, zatvorska (sub)kultura je devijantna, pa je teško očekivati da će zatvorenici koji su se prilagodili takvoj kulturi okrenuti procesu posredovanja, tj. restoraciji i transformaciji. Sem toga, problem predstavlja konfrontiranje nenasilnih obrazaca rešavanja konflikata i mera za uspostavljanje kontrole nad zatvorenicima i održavanja discipline, ali i mirnog rešavanja sukoba sa nasiljem i pretnjama, koji su prisutni u odnosima među samim zatvorenicima. Prepreke za uvođenje restorativnih vrednosti ogledaju se i u diskutabilnosti motiva koji mogu da opredele osuđenike da prihvate učešće u nekom restorativnom programu, ali i u odsustvu autonomije volje zatvorenika zbog kontrole nad njima, što sve skupa gotovo onemogućava prihvatanje sopstvene odgovornosti. Najzad, zatvori su institucije koje su u potpunosti orijentisani na učinioce, pa se postavlja pitanje unošenje perspektive žrtve u takvo okruženje.

Imajući to u vidu stiče se utisak da celokupni zatvorski sistem počiva na temeljima koji gotovo onemogućavaju prihvatanje restorativnih vrednosti. Međutim, to ipak ne znači da ne treba težiti postepenom uvođenju restorativne pravde u zatvore. Naime, opisani programi govore u prilog tome na koji način zatvori ipak mogu da prihvate i ponude restorativne programe, kao i da se dalje reformišu u pravcu šire implementacije restorativnih vrednosti u programe koji se sprovode u njima. S tim u vezi, značajnim se čine svi navedeni oblici

[52] Van Ness se oslanja na iskustvo projekta uvođenja restorativnih jedinica u italijanske zatvore.

restorativne pravde u zatvorima. Pri tome, edukacija zatvorenika i zatvorskog osoblja čine se možda i ključnim preduslovom za širu primenu restorativnih programa u zatvoru.

Uvođenje restorativne pravde u zatvore je višestruko korisno za zatvorenike (Konstantinović-Vilić, Kostić, 2006: 112). Kako ističu Konstantinović-Vilić i Kostić, restorativna pravda u zatvoru podstiče sopstveni sistem vrednosti kod zatvorenika i osećaj humanosti, uvodi društvenu zajednicu u zatvor i čine zatvorsku populaciju vidljivijom, ali omogućava i da društvo prepozna odgovornost prema ovoj kategoriji svojih građana. Takođe, restorativna pravda u zatvoru omogućava da zatvorenici sagledaju svoje ponašanje i štetu koju su naneli žrtvi, da razumeju potrebe i osećanja žrtve, ali isto tako da nauče da razrešavaju sopstvene konflikte na konstruktivan način.

Međutim, teško je govoriti o tome da će zatvori, čak i oni koji prihvate restorativne vrednosti u većoj meri, u potpunosti da se transformišu u restorativne zatvore. To bi, naime, dovelo u pitanje opravdanost postojanja takvog zatvora i nametnulo dilemu da li bi se takva institucija i mogla nazvati zatvorom ili bi imala neki drugi, prikladniji naziv, ako bi uopšte postojala. Drugim rečima, težnja za restorativnim zatvorom bi pre mogla da se posmatra kao ideja o ukidanju zatvora kao institucije, što je blisko abolicionističkim stremljenjima, koja se ipak ne čine prihvatljivim konceptom.

Imajući sve to u vidu, trebalo bi stati na stanovište o potrebi reforme postojećih zatvorskih sistema i većeg integrisanja restorativnih ciljeva i vrednosti u zatvore i zatvorsku kulturu. Trebalo bi stremiti izvršenju zatvorske kazne na način koji bi omogućio postizanje restorativnih ciljeva i prihvatanje restorativnih vrednosti u što je moguće većoj meri, pa se iz tog ugla gledano, ideja o restorativnom zatvoru možda ipak može braniti i zastupati (videti i: Aertsen, 2012). Programi koji su opisani mogu da pomognu u ostvarivanju ovih ciljeva. To je ujedno u skladu sa stanovištem da restorativna pravda i retributivni sistem ne predstavljaju polarizovane strane, već su kompatibilni modeli reagovanja na kriminalitet. Utoliko primena restorativne pravde u zatvorskom okruženju predstavlja pravi primer integrativnog modela restorativne pravde, u kome se mehanizmi restorativnog karaktera aktiviraju nakon okončane krivične procedure, pozicionirajući se tako na vrhu strukture formalnog krivičnopravnog sistema, doprinoseći zadovoljenju potreba i interesa i žrtava i učinilaca i vodeći postepenoj transformaciji postojećih zavorskih sistema.

Zaključak

Prihvatanje maksimalističke orijentacije, te integrativnog modela restorativne pravde kao primarnog, stavlja nas na poziciju omogućavanja primene restorativne pravde u slučajevima svih krivičnih dela i različitih kategorija učinilaca. Drugim rečima, iako postoje dileme i opasnosti u pogledu reagovanja mehanizmima restorativnog karaktera u pojedinim slučajevima, kao što su rodno zasnovano nasilje, ubistva, pa čak i masovna kršenja ljudskih prava i ratni zločini, ipak ne treba odbaciti mogućnosti koje ovaj vid društvene intervencije nosi sa sobom i ograničiti primenu restorativne pravde. Ovo posebno ako imamo na umu neprihvatanje opcije o dihotomnoj podeli državne reakcije na restorativne i retributivne forme. U tom smislu, restorativna pravda može da se posmatra kao važna dopuna punitivne reakcije, koja može da popuni praznine, a posebno one koje se odnose na još uvek marginalizovan položaj žrtve u konvencionalnom krivičnopravnom sistemu. Sem toga, ne treba izgubiti iz vida jedan od ključnih standarda za primenu restorativnog procesa a to je dobrovoljnost, pa se tako primena restorativnih mehanizama posmatra kao mogućnost, a ne kao obaveza. Zato nema razlog da se ta mogućnost ne pruži jednako svima, a da li će to primene restorativnog programa doći zavisiće od ispunjenja jasno postavljenih uslova i standarda. Drugim rečima, ne treba prihvatiti nekritičku primenu restorativne pravde, već biti svestan ograničenja, pa kroz predviđanje i razradu standarda za primenu restorativnih mehanizama obezbediti kontrolu nad procesom, zaštitu svih učesnika, te ostvarivanje restrativnih ciljeva.

II DEO

Restorativna pravda i krivičnopravni sistem u Srbiji: gde smo sada i kuda dalje?

Pravni i institucionalni okvir za primenu restorativne pravde u reagovanju na kriminalitet u Srbiji

Mirno rešavanje sporova na našem području ima dugu istoriju (Sahati, 1985). Sve do XIX veka na prostoru Srbije, ali i drugih delova bivše Jugoslavije, i to prevashodno na teritorijama koje su bile pod turskom vlašću, postojale su različite organizacione forme društvenog reagovanja u slučajevima sporova među ljudima: sud dobrih ljudi, posebne komisije, sud staraca i slično, koji su u rešavanju sukoba među članovima zajednice primenjivali običajno pravo.

Na elemente restorativnog karaktera u odgovoru na kriminalitet u Srbiji nailazi se i kasnije, tj. u periodu nakon Drugog svetskog rata, i to u formi mirovnih veća i drugih samoupravnih sudova pred kojima je moglo da dođe do mirenja oštećenog i učinioca i rešavanja situacije nastale izvršenjem krivičnog dela za koje se goni po privatnoj tužbi (Sahati, 1985: 180-181).[53] Međutim, tek su reforme krivičnog zakonodavstva Srbije, koje su usledile nakon 2000. godine, krenule u pravcu šireg uvođenja elemenata restorativne pravde u naš krivičnopravni sistem. U tom smislu, reforme krivičnog i maloletničkog zakonodavstva mogu se smatrati najznačajnijim progresivnim novinama u odnosu na prethodni period, koje u daleko većoj

[53] Bilo je predviđeno da sudija, ako po prijemu privatne tužbe nađe da nema razloga za odbacivanje tužbe, ustupa privatnu tužbu mirovnom veću radi pokušaja mirenja stranaka. Pri tome, do ustupanja privatne tužbe mirovnom veću moglo je da dođe samo ako obe stranke imaju prebivalište ili boravište na području iste opštine ili su zaposlene u istoj organizaciji udruženog rada ili drugoj samoupravnoj organizaciji ili zajednici u kojoj postoji mirovno veće. Ako u roku od tri meseca od dana dostavljanja privatne tužbe sud primi od mirovnog veća izveštaj da su se stranke izmirile i da je privatni tužilac izjavio da odustaje od tužbe, sudija će odbaciti privatnu tužbu. Ako mirovno veće u roku od tri meseca ne dostavi sudu takav izveštaj, smatraće se da je mirenje bilo bezuspešno i sudija će zakazati glavni pretres. Pred mirovnim većem stranke su mogle da zaključe poravnanje o imovinskopravnom zahtevu. Iste odredbe su se primenjivale i kad je za posredovanje u mirenju stranaka bio ovlašćen drugi samoupravni sud.

meri približavaju zakonodavstvo Srbije legislativama drugih evropskih i vanevropskih zemalja.

Danas su odredbe restorativnog karaktera sadržane prevashodno u *Zakoniku o krivičnom postupku*,[54] *Krivičnom zakoniku*[55] i *Zakonu o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica*, [56] potom, u *Zakonu o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera*,[57] *Zakonu o posredovanju – medijaciji*,[58] kao i u pojedinim podzakonskim aktima, kao što su *Pravilnik o izvršenju vaspitnih mera posebnih obaveza*,[59] *Pravilnik o programu obuke za posrednike*,[60] *Pravilnik o izvršenju uslovne osude sa zaštitnim nadzorom*,[61] *Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centara za socijalni rad*[62]. Polazeći od analize iznete u prvoj celini, u nastavku se analiziraju samo ona rešenja koja poseduju veći stepen ostvarene restorativnosti. Drugim rečima, analiziraju se odredbe kojima se postavlja okvir za primenu neke vrste restorativnog procesa, koji teži ostvarivanju restorativnih ishoda, i to u slučaju maloletnih i punoletnih učinilaca krivičnih dela. Prvo se analiziraju odredbe krivičnog (procesnog i materijalnog) zakonodavstva, koje su relevantne u slučaju postupanja prema punoletnim učiniocima krivičnih dela, a potom odredbe maloletničkog zakonodavstva.

Krivično zakonodavstvo

Kada su u pitanju rešenja koja se primenjuju u odnosu na punoletne učinioce krivičnih dela, odredbe restorativnog karaktera koje će biti predmet dalje analize sadržane su u Zakoniku o krivičnom postupku i Krivičnom zakoniku, kao i u odgovarajućim podzakonskim aktima. Stoga će se prvo ukazati na rešenja krivičnog procesnog zakonodavstva, a potom na ona rešenja koja čine deo materijalnog krivičnog prava.

[54] Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.
[55] Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.
[56] Službeni glasnik RS br. 85/2005.
[57] Službeni glasnik RS, br. 55/2014.
[58] Službeni glasnik RS br. 44/05.
[59] Službeni glasnik RS br. 94/2006.
[60] Službeni glasnik RS br. 44/2005.
[61] Službeni glasnik RS, br. 20/2008
[62] Službeni glasnik RS, br. 59/2008, 37/2010, 39/2011 - dr. pravilnik i 1/2012 - dr. pravilnik.

Krivično procesno zakonodavstvo

U Zakoniku o krivičnom postupku (u daljem tekstu ZKP) elementi restorativnog karaktera sadržani su u odredbama o načelu (uslovljenog) oportuniteta u slučaju gonjenja punoletnih lica i odredbama koje predviđaju izmirenje privatnog tužioca i osumnjičenog.

Načelo oportuniteta u slučaju punoletnih lica

Načelo (uslovljenog) oportuniteta u slučaju krivičnog gonjenja punoletnih lica unosi se u domaće krivičnoprocesno zakonodavstvo 2001. godine, predstaljajući važnu novinu posmatrano iz ugla kriminalne politike (Bejatović, 2008: 54).[63] Dva su načina primene ovog načela: jedan se označava kao uslovno odlaganje krivičnog gonjenja, a drugi kao odbacivanje krivične prijave iz razloga pravičnosti (Đurđić, 2007: 184) ili kao institut stvarnog kajanja.

Uslovljeno odlaganje krivičnog gonjenja

Javni tužilac može da odloži krivično gonjenje za krivična dela za koja je predviđena novčana kazna ili kazna zatvora do pet godine (član 283 ZKP). Odlaganje krivičnog gonjenja uslovljeno je prihvatanjem jedne ili više zakonom predviđenih obaveza od strane osumnjičenenog i njihovim izvršenjem u određenom roku, koji ne može biti duži od godinu dana. Prema ZKP, osumnjičenom se mogu postaviti sledeće obaveze:

1. da otkloni štetnu posledicu nastalu izvršenjem krivičnog dela ili da naknadi pričinjenu štetu;
2. da na račun propisan za uplatu javnih prihoda uplati određeni novčani iznos, koji se koristi za humanitarne ili druge javne svrhe;
3. da obavi određeni društveno korisni ili humanitarni rad;
4. da ispuni dospele obaveze izdržavanja;
5. da se podvrgne odvikavanju od alkohola ili opojnih droga;
6. da se podvrgne psihosocijalnom tretmanu radi otklanjanja uzroka nasilničkog ponašanja;

[63] Više o razvoju načela oportuniteta u krivičnoprocesnom zakonodavstvu Srbije videti u: Bejatović i dr., 2012.

7. da izvrši obavezu ustanovljenu pravnosnažnom odlukom suda, odnosno poštuje ograničenje utvrđeno pravnosnažnom sudskom odlukom.[64]

Ako osumnjičeni u roku izvrši obavezu, javni tužilac će rešenjem odbaciti krivičnu prijavu i o tome obavestiti oštećenog, a odredba člana 51. stav 2. ZKP neće se primenjivati. Drugim rečima, ukoliko osumnjičeni ispuni obaveze i javni tužilac odbaci krivičnu prijavu, ne dolazi do krivičnog postupka i izricanja sankcije.

Polazeći od definicije restorativne pravde prihvaćene za potrebe ovog rada, nameće se zaključak da bismo institut uslovljenog oportuniteta mogli da podvedemo pod meru sa elementima restorativne pravde samo u slučaju kada se osumnjičenom određuje obaveza da otkloni štetnu posledicu nastalu izvršenjem krivičnog dela ili da naknadi pričinjenu štetu. Ova obaveza usmerena je na popravljanje štete koju je žrtva pretrpela i direktno je usmerena na njenu materijalnu satisfakciju (reparatorni koncept). U preostalim slučajevima ovaj institut može da se posmatra samo kao diverziona mera, koja je u potpunosti okrenuta učiniocu.

Međutim, postojeće zakonsko rešenje ima nekoliko nedostatka i, čini se, predstavlja korak unazad u odnosu na tendencije koje su postojale prethodnih godina. Kao prvo, za razliku od ranijeg rešenja kada je za obaveze plaćanja određenog novčanog iznosa u korist humanitarne organizacije, fonda ili javne ustanove, i obavljanja društveno korisnog ili humanitarnog rada bila potrebna prethodna saglasnost žrtve, danas to više nije slučaj. Takvo rešenje je, makar delimično, postavljalo osnov za aktivniju ulogu žrtve u odnosu na dalji mogući tok krivične procedure. Danas se, pak, žrtva krivičnog dela, odnosno oštećeni u krivičnom postupku stavlja u

[64] U vezi sa obavezama koje se mogu odrediti osumnjičenom interesantno je pomenuti intenciju zakonodavca koja je došla do izražaja u ZKP iz 2006. godine do čije primene nije došlo. Naime, prema odredbama tog Zakonika bilo je izričito predviđeno da se u slučaju uplaćivanja određenog novčanog iznosa u korist humanitarne ili neke druge organizacije omogući uplata novca u korist fonda za zaštitu žrtava krivičnih dela. Takvom merom bi se svakako doprinelo poboljšanju položaja žrtava, makar u pogledu mogućnosti više za njihovo obeštećenje. Uz to, bilo je predviđeno da, uz svaku od zakonom predviđenih obaveza, javni tužilac može kao poseban uslov osumnjičenom da odredi da ispuni imovinskopravni zahtev oštećenog i/ili da se lično izvini oštećenom. Takvo rešenje, iako je diskutabilno da li bi izvinjenje u tom kontekstu bilo iskeno i značilo da je osumnjičeni razumeo posledice svoga dela i prihvata odgvornost za nanetu štetu i njeno otklanjanje, ipak je bilo usmereno na određeno materijalno i moralno zadovoljenje žrtve.

nepovoljniji položaj nego što je bio slučaj ranije i otvara se prostor za njenu sekundarnu viktimizaciju.

Pored toga, nameće se pitanje šta se dešava sa žrtvom u slučaju primene uslovljenog oportuniteta. Naime, jezičkim tumačenjem odredbe koja glasi: „Ako osumnjičeni u roku izvrši obavezu iz stava 1. ovog člana, javni tužilac će rešenjem odbaciti krivičnu prijavu i o tome obavestiti oštećenog, a odredba člana 51. stav 2. zakonika neće se primenjivati", zaključuje se da se oštećeni ne obaveštava unapred o primeni ovog instituta, a ako obaveze budu ispunjene, on ne može da preduzme krivično gonjenje. S tim u vezi, oštećeni može da se oseti dvostruko oštećenim. Stoga bi trebalo predvideti da u slučaju primene bilo koje zakonom predviđene obaveze, mora o tome prethodno da se obavesti oštećeni i da se traži njegova saglasnost. Time bi se pojačala uloga žrtve u ovoj fazi krivične procedure. Uz to, kroz predviđanje saglasnosti oštećenog za primenu ovog instituta u celini mogla bi da se obezbedi efikasnija kontrola odluka koje u pogledu načela oportuniteta donosi javni tužilac (Bejatović, 2008: 54). Postojeće rešenje, međutim, u potpunosti onemogućava sudsku kontrolu odluke javnog tužioca, a ne predviđa se neki drugi vid kontrole njegovo postupanja.

Takođe, tendencija širenja oportuniteta, koja je posebno došla do izražaja 2009. godine, zaustavljena je ZKP iz 2011. godine, koji je, uz određene izmene i dopune, i danas na snazi. Naime, ZKP iz 2009. godine predviđao je mogućnost primene oportuniteta i u fazi glavnog pretresa, a bila je predviđena i obaveza javnog tužioca da za krivična dela za koja je zaprećena zatvorska kazna do tri godine obavezno ispita mogućnost primene uslovnog odlaganja krivičnog gonjenja, čime je praktično za ova krivična dela načelo oportuniteta postalo osnovno načelo, a ne odstupanje od načela legaliteta (Bejatović i dr., 2012: 14). Time je bio postavljen daleko širi osnov za „skretanje" krivičnog postupka, što je u to vreme naše zakonodavstvo u velikoj meri približilo brojnim evropskim jurisdikcijama. Stoga je, ukupno gledano, umesto daljeg unapređenja ovog instituta, načinjen korak unazad u odnosu na rešenja koja su postojala čak i pre više od deset godina, kada je ovaj institut uveden u domaće krivično procesno zakonodavstvo, a posebno u odnosu na intencije zakonodavca koje su došle do izražaja 2006. i 2009. godine.

Jedno skorije istraživanje primene načela oportuniteta[65] pokazalo je da se ovaj institut „i dalje restriktivno primenjuje u odnosu na krivična dela

[65] U ovom istraživanju analizirano je 377 krivičnih predmeta u kojima su javni tužioci primenili oportunitet krivičnog gonjenja i to u periodu 2008-2011. godina u osam osnovnih javnih

za koja je po zakonu moguća primena i da se praksa primene ovog načela svela na određeni, veoma mali broj krivičnih dela“ (Bejatović i dr., 2012: 85). Rezultati ovog istraživanja su pokazali da se ovaj institut mahom primenjuje u slučaju sledećih krivičnih dela: ugrožavanje javnog saobraćaja, nasilje u porodici, nedavanje izdržavanja, laka telesna povreda, neovlašćeno držanje opojnih droga, krađa i ugrožavanje sigurnosti (Bejatović i dr., 2012: 84-88). Kada su u pitanju, pak, obaveze koje se nalažu osumnjičenom, ovo istraživanje je pokazalo da je učiniocima najčešće postavljana obaveza plaćanja novčanog iznosa u korist humanitarne organizacije, fonda ili javne ustanove (63,5%), a potom otklanjanje štetne posledice nastale izvršenjem krivičnog dela ili naknada pričinjene štete (23,7%) (Bejatović i dr., 2012: 101).

Međutim, kada je pitanju obaveza otklanjanja ili naknade štete, trenutno zakonsko rešenje nije dovoljno jasno po pitanju kada se i na koji način šteta otklanja ili nadoknađuje i kakva je u tome uloga žrtve, odnosno oštećenog. Stoga, da bi se otklonile takve nedoumice i da bi ovaj institut u celini imao veći stepen restorativnosti, čini se da bi njegovu primenu u potpunosti trebalo vezati za jedan od restorativnih procesa, na primer, posredovanje između žrtve i učinioca ili, čak i raspravu. Tek bi u tako predviđenom postupku, za čiju bi realizaciju bile nadležne nezavisne službe i/ili pojedinci, žrtva i učinilac, kroz dijalog, trebalo da se saglase o eventualnim obavezama koje se učiniocu ne bi nametale, već bi ih on prihvatio. Takav postupak bi u mnogo većoj meri doprineo popravljanju štete nastale krivičnim delom i aktivnijoj ulozi obe zainteresovane strane, a posebno žrtve u iznalaženju odgovarajućih rešenja. Pri tome, odluku o upućivanju slučaja na posredovanje ili drugi restorativni proces trebalo bi da donese tužilac i to uz prethodan dobrovoljni pristanak žrtve i osumnjičenog, što bi trebalo jasno zakonski pecizirati.

Institut stvarnog kajanja

Pored instituta uslovljenog oportuniteta, naš zakonodavac predviđa i institut „čistog oportunitet“ ili „oportuniteta pravičnosti“[66] (Ilić, 2009: 144), odnosno, institut stvarnog kajanja, koji može delom da se posmatra i kao mera

tužilaštava u Srbiji (u Beogradu, Jagodini, Kraljevu, Pančevu, Pirotu, Somboru, Valjevu i Vranju). Više o istraživanju videti u: Bejatović i dr., 2012.

[66] Iako, kako smatra Ilić (2009: 14), on ipak nosi određenu „notu nepravičnosti jer se osumnjičeni potpuno izuzima iz krivičnog progona pod prilično povlašćenim uslovima u poređenju sa onima koje predviđa 'uslovni' oportunitet“.

restorativnog karaktera. U članu 284 ZKP predviđena je mogućnost odbacivanja krivične prijave u slučaju krivičnih dela za koja je propisana kazna zatvora do tri godine, i to u slučaju da je osumnjičeni, usled stvarnog kajanja, sprečio nastupanje štete ili je štetu u potpunosti već nadoknadio, a javni tužilac shodno okolnostima oceni da izricanje krivične sankcije ne bi bilo pravično. Primena ovog instituta vodi „skretanju" krivične procedure, jer se u ovom slučaju neće primenjivati odredba člana 51. stav 2 ZKP, te ne dolazi do izricanja kazne ili neke druge krivične sankcije.

Imajući u vidu zakonom određen preduslov za primenu instituta stvarnog kajanja, može se reći da ovo rešenje ima pozitivne implikacije u pogledu reparacije, tj. (materijanog) obeštećenja za žrtvu. Sa druge strane, njegova primena može da vodi „skretanju" krivične procedure, pa tako i eliminisanju stigmatizacije učinioca, što svakako može da bude pozitivan podsticaj za njegovo buduće ponašanje i reintegraciju.

Međutim, s obzirom da primena ovog instituta ne zahteva nužno susret i dijalog žrtve i učinioca i njihovo sporazumevanje o saniranju posledica krivičnog dela, ovo rešenje možemo da posmatramo samo kao delimično restorativno. Iako vodi popravljanju ili naknadi štete, tj. materijalnom obeštećenju žrtve, pitanje je u kojoj meri može primena ovog instituta da rezultira i popravljanjem odnosa između žrtve i učinioca, što je ključna vrednost restorativne pravde.

Osim toga, primećuje se da je ovaj institut više okrenut učiniocu krivičnog dela, posebno ako imamo u vidu da su ključni motivi za opredeljenje tužioca da postupa u ovom pravcu necelishodnost vođenja postupka i nepravičnost osude učinioca u konkretnom slučaju.

Izmirenje privatnog tužioca i osumnjičenog

Sledeća odredba sa elementima restorativne pravde odnosi se na slučajeve krivičnih dela za koja se goni po privatnoj tužbi. U članu 505 ZKP predviđeno je da sudija, prilikom postupanja po privatnoj tužbi, može da pozove privatnog tužioca i osumnjičenog da određenog dana dođu u sud radi upoznavanja sa mogućnošću upućivanja na postupak medijacije. Da bi do upućivanja na medijaciju došlo, sa tim moraju da se saglase obe strane, dakle, upućivanje na medijaciju je dobrovoljno. Iz navedenog rešenja se vidi da je ispunjen još jedan od opštih standarda postupanja kada se govori o programima restorativnog karaktera: uključivanju u program restorativne

pravde treba da prethodi slobodan i dobrovoljan pristanak i žrtve i učinioca, uz mogućnost da se odustane u bilo kom trenutku. Primeni ovog standarda trebalo bi dati daleko veći značaj i u slučaju primene instituta uslovljenog oportuniteta.

Ovo rešenje može da se primeni pre zakazivanja glavnog pretresa, a od njegovog ishoda zavisi i dalji tok krivične procedure: pozitivan ishod medijacije, odnosno izmirenje privatnog tužioca i okrivljenog i namirenje imovinskopravnog zahteva, vodi „skretanju" toka krivičnog postupka, jer sudija donosi rešenje o odbijanju privatne tužbe. U protivnom, u slučaju neuspešnog okončanja postupka medijacije, sudija će po prijemu obaveštenja o tome odrediti glavni pretres (član 504, st. 1).

Međutim, ključna dilema koja se javlja u vezi sa ovim institutom odnosi se na to kome se stranke upućuju na postupak medijacije i da li se u tom slučaju primenjuju odredbe *Zakona o posredovanju-medijaciji*. Ovim zakonom se određuju pravila postupka posredovanja-medijacije u spornim odnosima, koji, između ostalog, uključuju i sporne odnose u krivičnim stvarima. Dobro rešenje bi bilo da se na medijaciju stranke upućuju službama van suda, jer bi svaki pokušaj mirenja trebalo izmestiti iz suda i uputiti službama ili pojedincima koji bi bili nadležni za dalje vođenje postupka mirenja i poravanja, odnosno, posredovanja, ali bi isto tako ovo trebalo jasnije precizirati u tekstu ZKP.

Krivično materijalno zakonodavstvo

Odredbe Krivičnog zakonika (u daljem tekstu KZ) kojima se daje prostor restorativnom pristupu u reagovanju na kriminalitet odnose se na poravnanje između učinioca i oštećenog, oslobođenje od kazne učinioca krivičnog dela i, u nekim slučajevima, na izricanje uslovne osude sa zaštitnim nadzorom.

Poravnanje učinioca i oštećenog i oslobođenje od kazne

Poravnanje učinioca i oštećenog uneto je u domaće krivično zakonodavstvo Krivičnim zakonikom iz 2005. godine i to kao jedan od osnova za oslobođenje okrivljenog od kazne. Članom 59 Krivičnog zakonika predviđeno je da sud može da oslobodi od kazne učinioca krivičnog dela

ukoliko on ispuni obaveze precizirane sporazumom koji postigne sa oštećenim. Ovakvo rešenje je moguće primeniti u slučaju krivičnog dela za koje je propisana kazna zatvora do tri godine ili novčana kazna. U slučaju krivičnog dela za koje je propisana zatvorska kazna do pet godina, sud takođe može da oslobodi učinioca od kazne, ako je nakon izvršenog krivičnog dela, a pre nego što je saznao da je otkriven, učinilac otklonio posledice dela ili je nadoknadio pričinjenu štetu (čl. 58 st. 3).

Do primene ovih rešenja, kako ističe Delić, „dolazi onda kada su ispunjeni svi formalni uslovi za primenu kazne, ali se došlo do zaključka da bi se u konkretnom slučaju ciljevi kazne postigli i bez njenog izricanja, odnosno da su oni već postignuti“ (Delić, 2005: 289). Ovo rešenje je usmereno na popravljanje/naknadu štete koju je žrtva pretrpela usled izvršenog krivičnog dela, pri čemu može da dovede i do značajnije uloge same žrtve i to u delu koji se odnosi na postizanje sporazuma između nje i učinioca o obavezama koje učinilac treba da ispuni. Ali, to samo pod pretpostavkom da se na odgovarajući način reguliše postupak postizanja sporazuma.

Analizom odredbe člana 59 KZ RS, dolazi se do nekoliko zaključaka (videti i: Delić, 2005, Grubač, 2006). Kao prvo, s obzirom da odredbama procesnog zakonodavstva nije regulisan mehanizam za postizanje sporazuma, čini se da okrivljeni i oštećeni treba samoinicijativno da postignu neki oblik vansudskog poravnanja, odnosno, da u neformalnom postupku, bez angažovanja nadležnog suda, postignu sporazum. Drugo, ovakav sporazum bi trebalo da se postigne nakon stupanja optužnog akta na pravnu snagu, ali pre zakazivanja glavnog pretresa. Takođe, u istom periodu, tj. pre zakazivanja glavnog pretresa, okrivljeni bi trebalo da ispuni obaveze u pogledu kojih je postigao sporazum sa oštećenim. Najzad, u pogledu obaveza, s obzirom da zakonodavac ne postavlja nikakva ograničenja, čini se da bi one mogle da se sastoje u različitim radnjama: na primer, izvinjenju, naknadi štete, popravljanju štete, radu u korist zajednice i tome slično. U vezi sa tim interesantno je navesti odluku nekadašnjeg Vrhovnog suda Srbije (Kž I 262/08), u kojoj je zauzet stav „da je dovoljno da je nesumnjivo utvrđeno da je postignut sporazum između učinioca i oštećenog i da je učinilac svoje obaveze iz tog sporazuma ispunio“ da dođe do oslobađanja učinioca od kazne (Stojanović, 2009: 14). To govori u prilog stavu da ova vrsta poravnanja ima neformalan karakter, te da za nju nije potrebna neka posebna procedura niti forma (Ćorović, 2011).

Međutim, ovakva situacija ipak može da vodi određenoj pravnoj nesigurnosti, pa i zloupotrebama. S tim u vezi, neke od bojazni u pogledu primene ovog rešenja bez adekvatnog regulisanja spornih pitanja odnose se na sledeće: da li primena poravnanja može da se posmatra kao izvestan pritisak na okrivljenog, te prihvatanje da postigne sporazum sa oštećenim i tako izbegne kaznu; potom, da li se primenom ovakvog rešenja, posebno ako se sporazumom predviđa naknada štete oštećenom, favorizuju i dovode u povoljniji položaj učinici koji su boljeg imovnog stanja, kao i da li se na ovaj način učinioci istih krivičnih dela mogu dovesti u nejednak položaj time što će možda sporazumom biti predviđeno da treba da ispune krajnje različite obaveze (Delić, 2005: 291-292).

Kako bi se otklonile iznete dileme i bojazni i stvorio osnov za implementaciju ovog instituta u praksi, neophodno je dopuniti postojeće rešenje i regulisati navedena pitanja. Slično kao i u slučaju primene načela oportuniteta i izmirenja privatnog tužioca i osumnjičenog kao osnova „skretanja“ toka klasične krivične procedure, i poravnanje između oštećenog i učinioca kao osnov oslobođenja od kazne trebalo bi vezati za restorativni proces (na primer, posredovanje ili raspravu), koji bi sprovodila nezavisna služba.

Uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom

Članom 73 Krivičnog zakonika predviđeno je otklanjanje ili ublažavanje štete pričinjene krivičnim delom, a posebno izmirenje sa žrtvom učinjenog krivičnog dela, kao jedne od obaveza koje mogu da budu obuhvaćene zaštitnim nadzorom u slučaju izricanja uslovne osude sa zaštitnim nadzorom.

Izvršenje uslovne osude sa zaštitnim nadzorom, kao i ovlašćenja, način rada i obaveze poverenika, koji je nadležan za izvršenje ove sankcije, bliže su definisani Pravilnikom o izvršenju uslovne osude sa zaštitnim nadzorom, kao i Zakonom o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera. Pomenutim Pravilnikom je predviđeno da se ova sankcija izvršava na način kojim se osuđenom i njegovoj porodici garantuje poštovanje ljudskog dostojanstva, osnovnih prava i sloboda i privatnosti. Zabranjuje se diskriminacija prema bilo kom ličnom svojstvu. Pri tome, ovim aktom je predviđeno da poverenik posreduje u odnosima između osuđenog i žrtve

radi izmirenja ili povodom postizanja sporazuma o otklanjanju ili ublažavanju štete.

Međutim, Pravilnikom se ne uređuje sam postupak posredovanja u cilju izmirenja ili postizanja sporazuma o otklanjanju ili ublažavanju štete, pa nije jasno na osnovu kog akta i na koji način poverenici u ovom slučaju treba da postupaju i da imaju ulogu posrednika (medijatora). Stoga bi izvršenje ovog modaliteta uslovne osude trebalo vezati za jedan od restorativnih procesa (na primer, posredovanje ili raspravu), u kom slučaju bi poverenici upućivali učinioca i žrtvu specijalizovanoj službi, koja bi organizovala i sprovela restorativni proces. U tom slučaju, poverenici ne bi bili u ulozi posrednika, što je daleko prihvatljivije rešenje. Čini se da bi se tek na taj način obezbedilo realizovanje posredovanja ili drugog restorativnog procesa na način koji bi bio nepristrasan, nezavistan i u kome bi se ipak više pažnje posvetilo žrtvi, te ispoštovali međunarodni i evropski standardi. U protivnom, ostaje bojazan da, i ako primena ove obaveze kao dela zaštitnog nadzora uz uslovnu osudu zaživi, uloga i položaj žrtve mogu ponovo da budu marginalizovani, što bi rezultiralo umanjivanjem stepena restorativnosti ove mere.

Maloletničko zakonodavstvo

Donošenjem Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (u daljem tekstu Zakon o maloletnicima) u Srbiji je, po prvi put, krivičnopravni status maloletnika regulisan na jedan celovitiji način u jednom pravnom aktu. Ovaj Zakon polazi od „načela supsidijernosti primene krivične sankcije i davanja prednosti izvansudskim oblicima intervenisanja“ (Stevanović, Milošević, 2006: 491), čime se otvara prostor za širu implementaciju rešenja sa elementima restorativne pravde u postojeći sistem državnog reagovanja na kriminalitet maloletnika. Elementi restorativne pravde su u ovom Zakonu sadržani u odredbama kojima se predviđa primena vaspitnih naloga, kao posebne vrste mera, i u odredbama o posebnim obavezama kao vrsti vaspitnih mera upozorenja i usmeravanja ili kao delu izvršenja vaspitne mere pojačanog nadzora.

Vaspitni nalozi

Vaspitni nalozi predstavljaju posebnu vrstu mera *sui generis*, koje se po prvi put uvode u naše zakonodavstvo Zakonom o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. Time se „u naše zakonodavstvo uvodi mogućnost primene mera koje po svojim formalnim i materijalnim karakteristikama ne pripadaju kategoriji krivičnih sankcija za maloletnike“, odnosno, koje se od krivičnih sankcija razlikuju „i u sadržinskom smislu i prema svrsi“ (Radulović, 2008: 28).

Javni tužilac za maloletnike ili sudija za maloletnike mogu prema maloletnom učiniocu krivičnog dela za koje je propisana kazna zatvora do pet godina ili novčana kazna da primene jedan ili više vaspitnih naloga (član 5). Da li će do primene ove mere doći, zavisi, između ostalog, od toga da li je maloletnik priznao krivično delo i kakav je njegov odnos prema krivičnom delu i oštećenom. Osnovna svrha vaspitnih naloga je nepokretanje krivičnog postupka prema maloletniku ili njegova obustava, kao i uticaj na pravilan razvoj maloletnika i jačanje njegove lične odgovornosti u cilju specijalne prevencije. Utoliko ova mera predstavlja primer diverzije sa intervencijom, kod koje postoji pretnja krivičnopravnom reakcijom u slučaju da maloletnik ne ispuni neku od predviđenih i preuzetih obaveza.

Zakonodavac je predvideo pet vaspitnih naloga:

1. poravnanje sa oštećenim kako bi se naknadom štete, izvinjenjem, radom ili na neki drugi način otklonile, u celini ili delimično, štetne posledice dela;
2. redovno pohađanje škole ili redovno odlaženje na posao;
3. uključivanje, bez naknade, u rad humanitarnih organizacija ili poslove socijalnog, lokalnog ili ekološkog sadržaja;
4. podvrgavanje odgovarajućem ispitivanju i odvikavanju od zavisnosti izazvane upotrebom alkoholnih pića ili opojnih droga; i
5. uključivanje u pojedinačni ili grupni tretman u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi ili savetovalištu.

Zakonom je predviđeno da javni tužilac može da primeni samo prva tri navedena naloga, dok sudiji, odnosno veću za maloletnike stoji na raspolaganju svih pet vaspitnih naloga. Međutim, nije sasvim jasan *ratio* ovog rešenja. Naime, ovo rešenje nije u potpunosti u skladu sa idejom

primene mera diverziovnog karaktera, koje su primarno vezane za ovlašćenja tužioca, a tek sekundarno, ukoliko iz nekog razloga do skretanja ne dođe pre pokretanja postupka, treba da se omogući primena i u kasnijoj fazi, tako da sudija ili veće za maloletnike imaju neku vrstu korektivne uloge. Stoga bi, kako primećuju i drugi autori (Satarić, Obradović, 2014), javnom tužiocu trebalo takođe staviti na raspolaganje svih pet vaspitnih naloga.

Posmatrano iz ugla restorativne pravde, relevantnim se čini samo prvi vaspitni nalog, tj. poravnanje. Upravo primena ovog vaspitnog naloga vodi i aktivitetu oštećenog, koji „od pasivne žrtve krivičnog dela preuzima mnogo aktivniju ulogu koja doprinosi njegovom osnaživanju" (Stevanović, Milošević, 2006: 492). Poravnanje između maloletnog učinioca krivičnog dela i žrtve ima za cilj otklanjanje, u celini ili delimično, štetnih posledica izvršenog krivičnog dela, i to putem naknade štete, izvinjenja, rada ili na neki drugi način. Dakle, akcenat je na reparaciji, a manje na susretu i dijalogu maloletnika i žrtve, što dolazi do izražaja i u samom nazivu ovog naloga - poravnanje, koje na neki način, implicira materijalno davanje. Primena ovog vaspitnog naloga uslovljena je pristankom oštećenog, što je sasvim logično s obzirom na prirodu mere. Ispunjenjem ovog vaspitnog naloga, žrtva može da ima moralnu i/ili materijalnu satisfakciju. Osim toga, ovaj vaspitni nalog pretpostavlja i aktivniju ulogu žrtve u postupku poravnanja pod uslovom da se na odgovarajući način reguliše sam proces poravnanja jer je to, shodno članu 86 Zakona, ostavljeno da bude uređeno podzakonskim aktom.

Međutim, kako u ovom momentu još uvek nedostaje podzakonski akt kojim se reguliše primena vaspitnih naloga, pretpostavlja se da bi, konkretno na ovaj nalog, mogle da se primene odgovarajuće odredbe Pravilnika o izvršenju vaspitnih mera posebnih obaveza.[67] Iako neki smatraju da je nepostojanje podzakonskog akta prepreka za primenu ove mere, praksa pokazuju suprotno. Jedno istraživanje o politici izricanja krivičnih sankcija prema maloletnicima u Srbiji je pokazalo da do primene vaspitnih naloga ipak dolazi, mada sporadično (Perić, Milošević i

[67] S tim u vezi, treba napomenuti da je, u sklopu projekta reforme maloletničkog pravosuđa koji sprovodi IMG, 2012. godine Radna grupa Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu napravila *Predlog standarda i procedura za primenu vaspitnih naloga*. Ovaj dokument je u periodu od avgusta 2013. do novembra 2014. godine pilotiran u četiri viša javna tužilaštva i suda: u Beogradu Novom Sadu, Nišu i Kragujevcu. Ovi organi su bili zaduženi da postupaju u slučaju primene vaspitnih naloga u skladu sa pomenutim dokumentom, kako bi se u praksi proverile predložene procedure za primenu pojedinih vaspitnih naloga i dalje unapredile (više od tome u: Satarić, Obradović, 2014: 40).

Stevanović, 2008). Sa druge strane, podaci Republičkog zavoda za statistiku pokazuju da se postepeno povećava broj maloletnika prema kojima je primenjen vaspitni nalog.

Tabela 1: Broj maloletnika prema kojima je primenjen vaspitni nalog

Godina	Broj maloletnika prema kojima je primenjen vaspitni nalog	Index	Vaspitni nalozi primenjeni od strane tužioca	Vaspitni nalozi primenjeni od strane sudije za maloletnike
2007[68]	57	100	40	17
2008[69]	69	121	55	17
2009[70]	110	193	72	38
2010[71]	151	265	59	92
2011[72]	187	328	87	100
2012[73]	126	221	106	20
2013[74]	205	360	171	34

Kako pokazuju podaci u tabeli 1, nagli porast broja maloletnika prema kojima je primenjen vaspitni nalog beleži se od 2009. godine, od kada postoji trend stalnog rasta sve do 2012. godine, kada se beleži izvestan pad, da bi tokom 2013. godine ponovo došlo do porasta broja maloletnika prema kojima je primenjen vaspitni nalog i to za oko 60% u odnosu na 2012. godinu. Sa druge strane, kada se pogleda odnos vaspitnih naloga primenjenih od strane tužilaca i sudija, primećuje se da je, sem 2010. i 2011. godine, kada je veći broj vaspitnih

[68] Republički zavod za statistiku (2009) *Maloletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude, 2007.* Bilten br. 505, dostupno na http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/08/11/SBMaloletni505.pdf

[69] Republički zavod za statistiku (2010) *Maloletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude, 2008.* Bilten br. 513, dostupno na http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/08/08/SB513Maloletni2008.pdf

[70] Republički zavod za statistiku (2010) *Maloletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude, 2009.* Bilten br. 528, dostupno na http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/27/60/SB_528_Maloletni_ucinioci_KD.pdf

[71] Republički zavod za statistiku (2012) *Maloletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude, 2010.* Bilten br. 547, dostupno na http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/58/20/Maloletni_2010.pdf

[72] Republički zavod za statistiku (2011) *Maloletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude, 2011.* Bilten br. 559, dostupno na http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/89/61/SB_559_Maloletni_ucinioci_kd.pdf

[73] Republički zavod za statistiku (2013) *Maloletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude, 2012.* Bilten br. 577, dostupno na http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/24/97/SB-577_Maloletni_uciniociKD.pdf

[74] Republički zavod za statistiku (2014) *Maloletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude, 2013.* Bilten br. 589, dostupno na http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/62/83/SB-589-Maloletni-2013.pdf

naloga bio primenjen od strane sudija, ova mera uglavnom primenjivana od strane tužilaca, što je sasvim logično ako se imaju na umu njen cilj i pravna priroda. Pa ipak, udeo maloletnika prema kojima je primenjen vaspitni nalog u ukupnom broju maloletnika prema kojima je podneta prijava još uvek je nizak: tako je on 2013. godine iznosio svega 5,33%.[75]

Od 2012. godine u Republičkom zavodu za statistku se vodi posebna evidencija o broju i strukturi primenjenih vaspitnih naloga, pa su dostupni podaci i o tome koji vaspitni nalozi su primenjeni i u slučaju kojih krivičnih dela. Tako su, na primer, u 2013. godini vaspitni nalozi primenjeni u odnosu na 205 maloletnika, pri čemu je u 171 slučaju vaspitni nalog primenio javni tužilaca, a u 34 - sudija za maloletnike.[76] Od 171 maloletnika u odnosu na koga je vaspitni nalog primenio javni tužilac, njih 110 (64,3%) je bilo prijavljeno zbog krivičnog dela protiv imovine. Kada su u pitanju vaspitni nalozi izrečeni od strane javnog tužioca, podaci Republičkog zavoda za statistiku pokazuju da je upravo prvi vaspitni nalog - poravnanje sa oštećenim kako bi se naknadom štete, izvinjenjem, radom ili na neki drugi način otklonile, u celini ili delimično, štetne posledice dela, najčešće primenjivan: ovaj vaspitni nalog je bio primenjen u odnosu na 158 maloletnika (92,4%).

Kada su u pitanju vaspitni nalozi izrečeni od strane sudije za maloletnike, koji su vodili obustavljanju postupka prema maloletiku, i tu se zapaža da se ova mera primenjuje mahom u slučaju imovinskih krivičnih dela (u 29 slučajeva), pri čemu su sudije uglavnom izricale vaspitne naloge redovno pohađanje škole ili redovno odlaženje na posao (12) i uključivanje, bez naknade, u rad humanitarnih organizacija ili poslove socijalnog, lokalnog ili ekološkog sadržaja (10). Poravnanje sa oštećenim je primenjivano u manjem broju slučajeva - u odnosu na svega 5 maloletnika.

Kako primena ovog rešenja ne bi bila samo sporadična zbog nedostatka jasnih procedura i mehanizama za njegovu implementaciju, čini se važnim usvajanje podzakonskog akta koji bi detaljnije regulisao primenu vaspitnih naloga, posebno poravnanje između žrtve i učinioca.

---

[75] Republički zavod za statistiku (2014) *Maloletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude, 2013.* Bilten br. 589, Dostupno na http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/62/83/SB-589-Maloletni-2013.pdf

[76] Ibid.

Posebne obaveze

Zakonom o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti predviđena je nova vrsta vaspitnih mera upozorenja i usmeravanja - posebne obaveze. Posebne obaveze mogu da se izreknu samostalno ili uz neku od zakonom predviđenih vaspitnih mera pojačanog nadzora. Zakonodavac je predvideo da sud može maloletniku da izrekne sledeće obaveze:

1. da se izvini oštećenom;
2. da u okviru sopstvenih mogućnosti naknadi štetu koju je prouzrokovao;
3. da redovno pohađa školu ili ne izostaje sa posla;
4. da se osposobljava za zanimanje koje odgovara njegovim sposobnostima i sklonostima;
5. da se, bez naknade, uključi u rad humanitarnih organizacija ili u poslove socijalnog, lokalnog ili ekološkog sadržaja;
6. da se uključi u određene sportske aktivnosti;
7. da se podvrgne odgovarajućem ispitivanju i odvikavanju od zavisnosti izazvane upotrebom alkoholnih pića ili opojnih droga;
8. da se uključi u pojedinačni ili grupni tretman u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi ili savetovalištu i da postupa po programima rada koji su za njega sačinjeni u tim ustanovama;
9. da pohađa kurseve za stručno osposobljavanje ili da se priprema i polaže ispite kojima se proverava određeno znanje; i
10. da ne može da napusti mesto prebivališta ili boravišta, bez saglasnosti suda i posebnog odobrenja organa starateljstva.

Posmatrano iz ugla restorativne pravde, značajnim se čine tri posebne obaveze: izvinjenje oštećenom, naknada štete koja je krivičnim delom prouzrokovana i obavljanje neke forme društveno korisnog rada. Pri tome, primena prve dve navedene obaveze vodi moralnom i/ili materijalnom zadovoljenju žrtve i njenoj aktivnijoj ulozi u procesu razrešenja situacije nastale krivičnim delom. Treća obaveza, pak, iako ne podrazumeva aktivno uključivanje žrtve, tj. ne uključuje sve tri zainteresovane strane, ipak može da bude, makar delimično, restorativnog karaktera. Naime, svrha rada, odnosno, posla koji maloletnik treba da obavi mora da bude usmerena prvenstveno na otklanjanje štetnih posledica krivičnog dela, dakle, fokus je

na reparaciji. Način primene vaspitnih mera posebnih obaveza detaljno je regulisan *Pravilnikom o izvršenju vaspitnih mera posebnih obaveza*.

Ovim Pravilnikom predviđeno je da se izvinjenje oštećenom kao posebna obaveza može izreći kada se proceni da na strani maloletnika postoji stvarno kajanje zbog izvršenog krivičnog dela, kao i razumevanje oštećenog da je krivično delo rezultat okolnosti za koje se može naći određeno razumno opravdanje. Sud će posebno voditi računa o potrebi da maloletnik i oštećeni izgrade bolje odnose i da ubuduće nemaju sukobe i nesporazume. Tako je ova sankcija upravljena na popravljanje odnosa narušenog krivičnim delom. U članu 6 Pravilnika predviđeno je da će sud u sednici veća sprovesti postupak izvinjenja maloletnika oštećenom, tako što će „maloletnik svojim rečima, na prikladan način, izraziti žaljenje i kajanje zbog krivičnog dela koje je učinio, a oštećeni potom svojom usmenom izjavom prihvatiti izjavu maloletnika". U tom kontekstu, primećujemo da se očekuje da sudije za maloletnike ili veće za maloletnike, na neki način, postupaju kao posrednici u ovom procesu. Međutim, *Pravilnikom o organizaciji, normativima i standardima rada centara za socijalni rad* predviđeno je da se centri za socijalni rad staraju o izvršenju vaspitnih mera posebnih obaveza, dakle, i ove obaveze. Stoga nije jasno kada će se ova obaveza izvršiti pred sudom, a kada će se maloletnik uputiti na centar za socijalni rad, jer se u praksi dešava da se ova obaveza izvršava i na jedan i na drugi način (Satarić, Obradović, 2014). Uz to, diskutabilno je da li je predviđanje izvinjenja kao posebne obaveze adekvatno. Drugim rečima, da li je izvinjenje u tom kontekstu pravo, iskreno i da li znači da je maloletnik zaista razumeo svoje postupke i prihvatio odgovornost kako za njih, tako i za popravljanje štete koju je naneo, ili je prihvatanje ove obaveze od strane maloletnika krajnje oportuno.

Primena posebne obaveze koja se sastoji u naknadi štete uslovljena je opravdanošću koja proističe iz stvarnog kajanja maloletnika, s jedne, i njegove rešenosti da štetu nastalu krivičnim delom nadoknadi oštećenom, sa druge strane, ali samo ako je sa tim saglasan i oštećeni. Prilikom donošenja odluke, sud posebno vodi računa o ličnim osećanjima i dostojanstvu maloletnika i oštećenog. Pravilnikom o izvršenju vaspitnih mera posebnih obaveza je, takođe, predviđeno da sud određuje visinu i način naknade štete ličnim radom maloletnika, pri čemu se postavljaju određena ograničenja koja za cilj imaju zaštitu maloletnog učinioca krivičnog dela. Tako se predviđa da lični rad maloletnika može da traje najviše šezdeset časova u periodu od tri meseca, ali da ne sme da ometa školovanje ili zaposlenje maloletnika, odnosno, ne sme da šteti njegovom ugledu i dostojanstvu. Pravilnikom je

precizirano i da svrha ličnog rada maloletnika mora biti usmerena prvenstveno na naknadu štete nastale krivičnim delom, ali da ekonomski efekat rada ipak nije odlučujuć. Međutim, imajući u vidu odredbe ovog Pravilnika, uočava se da nije jasno koju vrstu rada maloletnik može da obavi, da li on obavlja neki posao neposredno za oštećenog (na primer, popravlja uništenu ili oštećenu stvar) ili svojim radom stiče određena sredstva koja se potom isplaćuju oštećenom na ime naknade štete. Takođe, nije jasno na šta se misli kada se navodi da ekonomski efekat rada nije odlučujuć, tačnije da li to znači da sam rad može da bude i simboličan i da nije neposredno usmeren na materijalnu naknadu štete oštećenom.

Posebnu obavezu koja se sastoji u obavljanju nekog društveno korisnog rada, tj. rada ili posla, ali bez naknade, sud može da izrekne maloletniku ukoliko smatra da bi uključivanjem maloletnika u rad humanitarnih organizacija ili u poslove socijalnog, lokalnog ili ekološkog sadržaja mogla da se ostvari svrha ove posebne obaveze. Slično kao i kod prethodne obaveze, članom 18 Pravilnika je predviđeno da će sud izvršiti izbor posla ili rada, koji ne može da bude usmeren na sticanje ekonomske koristi, ne sme da ometa školovanje maloletnika, niti sme da šteti njegovom ugledu i dostojanstvu. Maloletnik može da radi najviše 120 časova u periodu od šest meseci, ali tako da taj rad ne ometa njegovo školovanje ili zaposlenje. Svrha rada ili posla koji maloletnik treba da obavi mora biti usmerena prvenstveno na otklanjanje štetnih posledica krivičnog dela. Međutim, jedan od važnih preduslova za primenu ove sankcije je saradnja nadležnih državnih organa, pre svega centara za socijalni rad, i civilnog društva, i to na lokalnom nivou, kako bi se sa odgovarajućim ustanovama sklopili sporazumi koji bi omogućili da maloletnici, kojima je izrečena ova obaveza, u njima mogu da obave određeni rad ili posao.

Kada se posmatraju ove dve poslednje posebne obaveze, čini se da nije dovoljno jasno njihovo razgraničenje u delu koji se tiče usmerenosti rada na otklanjanje štetnih posledica krivičnog dela. Drugim rečima, na koji način će se štetne posledice krivičnog dela otkloniti angažovanjem maloletnika u nekoj humanitarnoj organizaciji, osim ako se ne misli na simboličnu naknadu štete zajednici koju je izvršenjem dela maloletnik prouzrokovao. Imajući sve navedeno u vidu, čini se da je potrebno dodatno preciziranje rešenja o posebnim obavezama, kao i vezivanje njihove primene za restorativni proces, na primer, posredovanje između žrtve i učinioca ili, što bi bilo primerenije u slučaju maloletnika, neku vrstu rasprave (na primer, porodične rasprave), u kome bi izvinjenje, sporazum o naknadi štete ili obavljanja nekog vida

društveno korisnog rada bili mogući (restorativni) ishodi. Drugim rečima, u skladu sa stranim iskustvima, čini se da bi bilo primerenije kao jednu posebnu obavezu predvideti upućivanje na odgovarajući restorativni proces, u kome bi, potom, moglo da dođe do izvinjenja, sporazuma o naknadi štete ili obavljanju rada u korist društvene zajednice ili preuzimanja neke druge obaveze, koje zakonodavac danas predviđa, kao mogućih restorativnih ishoda. To bi u većoj meri osiguralo da maloletnik zaista preuzume odgovornost za štetu koju je naneo i njeno popravljanje, što je, pak, važan preduslov za odvraćanje od daljeg vršenja krivičnih dela (specijalna pevencija) i uspešnu reintegraciju i socijalnu inkluziju maloletnika.

Najzad, u vezi sa ovom sankcijom, nailazi se i u teoriji i u praksi na dilemu u pogledu opravdanosti istovremenog egzistiranja sadržinski istih posebnih obaveza kao što su vaspitni nalozi, posebno ako se ima na umu činjenica da vaspitne naloge može da primeni i sud. Tako neki autori smatraju da je s tim u vezi zakonodavac napravio „konfuziju“, pa je ostavljeno „tužiocima i sudijama za maloletnike da se u tome snalaze sami“ (Nikolić, 2006: 483). Pa ipak, čini se da i pored sličnosti između posebnih obaveza i vaspitnih naloga, takva konfuzija ne postoji. Potpuno je opravdano predviđanje i vaspitnih naloga i posebnih obaveza, kao i davanje mogućnosti da se vaspitni nalozi primene i od strane tužioca, ali i od strane sudije za maloletnike.

Omogućavanje primene mera koje vode „skretanju“ toka krivične procedure u različitim fazama postupka, uključujući i glavni pretres, predstavlja jedan od zahteva koji se postavljaju međunarodnim dokumentima, a takvo rešenje poznaju brojne zemlje. Uz to, ovakvo postupanje zakonodavca je posebno važno ako imamo u vidu pravnu prirodu vaspitnih naloga, tj. da se ne radi o sankcijama. Posebne obaveze, naročito one koje smo istakli na ovom mestu, predstavljaju u ovom slučaju alternativnu (restorativnu) sankciju, a ne diverzionu meru. U tom slučaju, maloletnik kome je izrečena posebna obaveza je lice kome je izricana sankcija. U suprotnom, kada se primeni vaspitni nalog, bez obzira na fazu postupka, govorimo o „skretanju“ postupka, pa, pod pretpostavkom da maloletnik ispuni određene obaveze, do izricanja sankcije neće ni doći. U ovom slučaju maloletnik neće biti evidentiran kao neko kome je izricana neka od zakonom predviđenih sankcija za maloletnike. Time se izbegava njegova stigmatizacija, a, sa druge strane, daje se prostora, bar kod nekih vaspitnih naloga, žrtvi da aktivnije učestvuje u procesu rešavanja konflikta nastalog krivičnim delom i u kasnijoj fazi procedure.

Kada je primena posebnih obaveza u pitanju, prema podacima Republičkog zavoda za statistiku,[77] u 2013. godini izrečeno je 611 posebnih obaveza u odnosu na 565 maloletnika (411 starijih i 154 mlađih maloletnika). Od tog broja, u 53 slučaja posebne obaveze su izečene uz vaspitne mere pojačanog nadzora, dok su u ostalim slučajevima predstavljale samostalnu sankciju. Maloletnici kojima su tokom 2013. godine izrečene posebne obaveze činili su oko jedne petine (21,3%) maloletnika prema kojima su izrečene sankcije za maloletnike. Najčešće primenjivana posebna obaveza je uključivanje maloletnika u rad humanitarnih organizacija ili u poslove socijalnog, lokalnog ili ekološkog sadržaja - ona je izrečena prema 241 maloletniku (42,7%). Kada su u pitanju druge dve posebne obaveze sa elementima restorativnog karaktera, primećuje se da je izvinjenje primenjeno u odnosu na 60 (10,6%), a naknada štete u odnosu na 38 (6,7%) maloletnika.

Kritička analiza postojećih zakonskih rešenja

Posmatrano iz ugla našeg pravnog sistema, koji, opšte uzev, u domenu krivične legislative počiva na principu legaliteta, daleko više izgleda za uspeh, barem u ovom momentu, ima zalaganje za implementiranje principa i elemenata restorativne pravde u postojeći sistem, nego težnja ka izgradnji novog, paralelnog ili alternativnog sistema postupanja. Zato unošenje elemenata restorativne pravde u postojeći krivičnopravni sistem Srbije može da se okarakteriše kao pozitivan korak u procesu harmonizacije domaće legislative sa standardima sadržanim u relevantnim međunarodnim i evropskim dokumentima.

Uključivanjem elemenata restorativne pravde u postojeći krivičnopravni sistem, naš zakonodavac se, makar delom, priklanja tzv. maksimalističkom konceptu restorativne pravde, čiju suštinu čini shvatanje po kome treba težiti maksimalnom integrisanju restorativne pravde u postojeći sistem i maksimalnom orijentisanju postojećih mehanizama represivnog krivičnopravnog sistema ka naknadi štete i popravljanju odnosa narušenih krivičnim delom. Pa ipak, kao što se vidi iz iznete analize, neka rešenja imaju diverzioni karakter, pa dolazi do ugrađivanja elemenata diverziono-

[77] Republički zavod za statistiku (2014) *Maloletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude, 2013.* Bilten br. 589, Dostupno na http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/62/83/SB-589-Maloletni-2013.pdf Pristupljeno 12. februara 2015. godine.

komunitarističkog pristupa u maksimalističku orijentaciju. Sa druge strane, pak, postojeća rešenja restorativnog karaktera mogu da se svrstaju u tzv. mešoviti ili integrativni model restorativne pravde, prema kome restorativna pravda predstavlja deo tradicionalnog krivičnopravnog sistema.

Do primene mehanizama restorativne pravde dolazi nakon aktiviranja mehanizama krivičnopravne reakcije, i to u različitim fazama postupka. Stoga u Srbiji restorativna pravda može da ima dvostruku poziciju u odnosu na krivični postupak: 1. oblik „skretanja" krivične procedure (mera diverzionog karaktera) ili 2. alternativna sankcija ili deo pojedinih krivičnih sankcija. To govori u prilog usklađenosti postojećih rešenja sa dva osnovna međunarodna standarda: omogućavanje primene restorativne pravde u svim fazama krivičnog postupka i predviđanje primene restorativne pravde samo u slučajevima kada postoji dovoljno dokaza za optuženje osumnjičenog.

U mere diverzionog karaktera mogu da se svrstaju poravnanje žrtve i učinioca koje vodi oslobađanju optuženog od kazne, izmirenje privatnog tužioca i osumnjičenog kod krivičnih dela za koja se goni po privatnoj tužbi i primena načela (uslovljenog) oportuniteta u slučaju punoletnih učinilaca krivičnih dela i maloletnika (vaspitni nalozi). Kod svih ovih mera postoji pretnja krivičnopravnom reakcijom u slučaju da učinilac ne ispuni neku od predviđenih obaveza, tako da se ovde radi o kombinaciji restorativnog i retributivnog odgovora na kriminalitet. Ove mere mogu da se uvrste u tzv. diverziju sa intervencijom, jer se kod svih postavljaju određeni uslovi koje osumnjičeni ili optuženi treba da prihvati i ispuni kako se repesivni mehanizmi ne bi dalje primenjivali. Ovo se čini veoma pozitivnim rešenjem, jer jednostavna diverzija, tj. „skretanje" postupka bez prihvatanja bilo kakvih obaveza od strane osumnjičenog ili optuženog ne može da vodi popravljanju štete i odnosa narušenih krivičnim delom, niti uključuje aktivno žrtvu i/ili zajednicu u rešavanje konflikta nastalog krivičnim delom, pa se takva reakcija ne bi mogla podvesti pod restorativni pristup.

U restorativnu pravdu posmatranu kao alternativnu sankciju ili deo postojećih sankcija ulaze uslovna osudu sa zaštitnim nadzorom ukoliko se kao obaveza određuje izvinjenje žrtvi i otklanjanje ili ublažavanje štete, i posebne obaveze u slučaju maloletnika. U ovim slučajevima mehanizmi restorativne pravde dolaze na kraju krivičnopravnog reagovanja.

Rešenja koja poznaje naš zakonodavac još uvek su više okrenuta učiniocu, nego žrtvi. Primena niza mera najvećim delom zavisi od samog

učinioca, njegove spremnosti da ispuni obaveze, kao i okolnosti u vezi sa njim, dok su mesto i uloga žrtve još uvek nedovoljno jasno definisani i vidljivi. Osim toga, primena pojedinih rešenja, poput načela oportuniteta ili izmirenja, je pre motivisana efikasnošću procedure, nego potrebom zaštite interesa strana u sukobu, posebno žrtve. Tako, na primer, pojedini autori, u vezi sa načelom uslovljenog oportuniteta u slučaju gonjenja punoletnih lica, ističu da se radi „o diverzionim modelima čiji su ciljevi supstitucija krivičnog sudskog postupka i krivičnih sankcija metodama humanijim za okrivljenog, kao i smanjenje preopterećenosti krivičnog pravosuđa“, ali i ubrzanje krivične procedure (Đurđić, 2007: 183-184). Uz to, postojeća rešenja se više uklapaju u tzv. reparatorni koncept restorativne pravde, dakle, usmereost na žrtvu je vidljiva pevashodno kod predviđanje različitih mehanizama za naknadu štete, ali se zanemaruju procesi koji bi trebalo da vode naknadi štete i popravljanju odnosa, dakle, tzv. koncept učešća nije dovoljno vidljiv niti razvijen.

Uočava se da je primena navedenih rešenja, najvećim delom, dozvoljena u slučaju lakših krivičnih dela, iako se ne isključuje mogućnost reagovanja restorativnim mehanizmima čak i u nekim slučajevima srednje teških krivičnih dela (Radulović, 2008). Pri tome se zapaža da naš zakonodavac ne ograničava premenu restorativnog pristupa na kriminalitet maloletnika, već omogućava njegovu primenu i u slučaju punoletnih učinilaca krivičnih dela, što se čini sasvim opravdanim. Sem toga, naš zakonodavac ne isključuje *explicite* primenu restorativnih mehanizama u slučaju pojedinih krivičnih dela, na primer, nasilja u porodici, već se mogućnost primene posmatra samo u smislu ispunjenja zakonom predviđenih uslova.

Posmatrano iz perspektive žrtve, nova rešenja donose izvesno poboljšanje njenog položaja u postupku, vodeći njenoj kako materijalnoj tako i moralnoj satisfakciji. Takođe, nova rešenja postavljaju osnov za aktivnije uključivanje žrtve u razrešenje konflikta nastalog izvršenim krivičnim delom i za mogući uticaj na sam ishod postupka. To posebno dolazi do izražaja u slučaju mera koje podrazumevaju susret žrtve i učinioca (medijacija, poravnanje).

Međutim, analiza postojećeg pravnog okvira pokazuje da postoji nekoliko nedostataka, koji mogu da predstavljaju prepreke za adekvatnu primenu postojećih rešenja u praksi. Pored nedovoljne usklađenosti i nekonzistentnosti pojedinih zakonskih rešenja, o čemu je bilo reči, to su još i: nedostatak jasnih procedura i mehanizama za primenu postojećih rešenja; postupanje sudija, tužilaca i poverenika kao posrednika (medijatora) i

nedostatak rešenja u pogledu pravne i drugih vidova podrške žrtvama u postupcima koji imaju restorativni karakter.

Nedostatak procedura i mehanizama za primenu postojećih rešenja

Analiza relevantnog pozitivnog zakonodavstva Srbije pokazuje da za primenu pojedinih rešenja još uvek nedostaju jasne procedure i odgovarajući mehanizmi, pa je njihova primena u praksi sporadična ili je onemogućena. Uz to, ako se učine propusti u domenu obezbeđivanja uslova za primenu ovih rešenja, postoji rizik da ove mere ne zažive u praksi ili da ne budu shvaćene kao mere koje humanizuju postojeći sistem krivičnopravnog reagovanja na kriminalitet, nego kao postupci koji omogućavaju „selektivnu primenu zakona" (Mrvić-Petrović, 2006: 59). Imajući to u vidu, trebalo bi se prikloniti stavu prema kome jasno zakonsko normiranje posredovanja, ali i drugih restorativnih procesa, minimizuje neprimenjivanje, smanjuje otpor kod pravosudnih organa u pogledu primene u praksi i obezbeđuje pravnu sigurnost, izvesnost i jednakost (Groenhuijsen, 2000: 73).

S tim u vezi, na ovom mestu bi bilo važno pomenuti *Zakon o posredovanju – medijaciji*. Ovim Zakonom se određuju pravila postupka posredovanja - medijacije u spornim odnosima, uključujući i krivične slučajeve. Međutim, ovaj Zakon nije naišao na širu primenu u krivičnim stvarima, što ne znači da ne bi mogao, pod uslovom da se dopuni i prilagodi potrebama reagovanja na kriminalitet. Ovim Zakonom bi mogla u potpunosti da budu regulisana procesna pitanja posredovanja, uključujući i poravnanje. U tom slučaju bi u odgovarajućim zakonskim propisima (krivičnog materijalnog i procesnog zakonodavstva) bilo dovoljno predviđanje uslova za upućivanje slučaja na posredovanje. Na taj način bi se postigla veća uniformnost i standardizacija postupanja, dok bi se celokupan sistem funkcionisanja i primene mera restorativnog karaktera pojednostavio, što se čini posebno važnim u sferi krivičnopravne reakcije.

U vezi sa tim treba ukazati na značajnu intenciju našeg zakonodavca, koja je došla do izražaja u odredbama Zakonika o krivičnom postupku iz 2006. godine, do čije primene ipak nije došlo. Naime, naš zakonodavac je tada prepoznao potrebu uvođenja i preciznog regulisanja jednog novog posebnog postupka - postupka posredovanja radi postizanja poravnanja između žrtve i

okrivljenog. Nažalost, Zakonom o izmenama i dopunama ZKP iz 2009. godine odredbe o ovoj vrsti postupka nisu uvrštene u krivičnoprocesno zakonodavstvo, a svoje mesto nemaju ni u trenutno važećem ZKP. Ostaje dilema zašto se zakonodavac odlučio da ne unese odredbe o ovom postupku u ZKP, ako se ima na umu da je, bez regulisanja ovakvog postupka, bilo ZKP ili nekim posebnim zakonom, primena niza rešenja onemogućena ili otežana.[78]

Nakon donošenja ZKP 2006. godine, u vezi sa postupkom posredovanja radi postizanja poravnanja, mogla su da se čuju različita, čak krajnje oprečna mišljenja teoretičara i praktičara. Neki autori su isticali da uvođenje ovog posebnog postupka treba podržati, iako se uočava da je postupak medijacije „preterano normiran i komplikovano uređen" (Đurđić, 2007: 199). Pojedini autori su, pak, smatrali da nema nikakvog opravdanja

[78] Imajući u vidu značaj koji je ovom pitanju dat u ZKP iz 2006. godine, na ovom mestu bi ipak trebalo ukazati na neka rešenja koja je on predvideo, a koja mogu da posluže kao osnov za dalje normiranje ove materije. Odredbama ZKP iz 2006. godine bilo je predviđeno da žrtvu i okrivljenog na posredovanje radi postizanja poravnanja može da uputi javni tužilac, i to po službenoj dužnosti ili na predlog zainteresovanih strana, tj. okrivljenog ili njegovog branioca, ili oštećenog ili njegovog punomoćnika. Do upućivanja na posredovanje moglo je da dođe u slučaju lakših krivičnih dela - po pravilu za krivična dela za koja je propisana novčana kazna ili kazna zatvora do jedne godine, a izuzetno i za ona za koje je predviđena kazna zatvora do tri godine. Upućivanju na postupak posredovanja prethodi pozivanje oštećenog i okrivljenog od strane javnog tužioca na posebno ročište radi ispitivanja mogućnosti da oni budu upućeni na ovaj poseban postupak i njihovog informisanja o pravnim i procesnim posledicama poravnanja. Takođe je bilo predviđeno da do upućivanja na posredovanje može da dođe u različitim fazama postupka, a u zavisnosti od toga da li su strane pristale da budu upućene na posredovanje i da li je u postupku posredovanja postignut sporazum među njima, zavisio bi dalji tok krivične procedure: uspešno okončan postupak posredovanja i ispunjenje obaveza od strane okrivljenog vodili bi odbacivanju krivične prijave ili odustanku javnog tužioca od krivičnog gonjenja okrivljenog. Zakonikom iz 2006. godine bilo je predviđeno da je postupak poravnanja neformalnog karaktera. U cilju efikasnosti krivičnog postupka, precizno su bili određeni rokovi u kojima postupak posredovanja mora da započne i da se okonča. Eksplicitno je bilo predviđeno da postupak posredovanja vodi ovlašćeni posrednik, koga određuje Republički javni tužilac iz reda radno neaktivnih istaknutih pravnika, sudija, javnih tužilaca ili advokata, kao i naučnih radnika koji su priznati stručnjaci u oblastima koje su od značaja za uspešno vođenje postupka posredovanja. Takođe je bilo precizirano da posrednici moraju da prođu odgovarajuću obuku i da poseduju sklonosti za posredovanje između lica sa suprotstavljenim interesima. Sam postupak posredovanja radi postizanja poravnanja je nešto detaljnije bio regulisan odredbama *Pravilnika o postupku posredovanja radi poravnanja*. I Pravilnikom je bilo predviđeno da je postupak posredovanja neformalan, ali da mora da se vodi u skladu sa načelom dobrovoljnosti, jednakosti i ravnopravnosti strana, privatnosti postupka, poverljivosti i hitnosti. Ovlašćeni posrednik je dužan da usmerava i nadgleda proces posredovanja i da ga okonča bez odugovlačenja, da nastoji da uspostavi poverenje i da poboljša odnose između okrivljenog i oštećenog, da im pomogne da shvate svoj položaj i sagledaju svoje realne interese, da im pomogne da dođu do sporazuma, ali da im, sa druge strane, ne nameće rešenje. Najzad, odredbom u kojoj je stajalo da „ovlašćeni posrednik može da vodi zajedničke i odvojene razgovore sa okrivljenim i oštećenim, a o sadržini razgovora upoznaće drugu stranu", naš zakonodavac je pokazao spremnost za uvođenje kako direktnog, tako i indirektnog posredovanja.

za predviđanje ovakvog postupka, i to „ne samo iz razloga što on nije u skladu sa prirodom krivičnih dela, već prevashodno iz razloga što se cilj koji se želi postići istim, postiže odlaganjem krivičnog gonjanja od strane javnog tužioca“ (Bejatović, 2007: 36). Slično stanovište zauzimao je i Grubač, koji je isticao da je ideja posredovanja u cilju postizanja poravnanja „komplikovna, neprimerena prirodi krivičnih dela i delimično već sadržana u postojećim odredbama“ koje su regulisale načelo oportuniteta (2006: 345). Čak su i neki praktičari (advokati) stali na stanoviše da je ovaj postupak „nepotreban i neprirodan“, odnosno, da nema opravdanja za njegovo izdvajanje iz suda, kao i da nam istorija (u smislu ranijih rešenja o mirovnim većima) govori da će ovaj postupak „biti neuspešan i treba ga ili vratiti sudu, ili izbaciti iz ZKP“ (Perović, 2006: 426).

Sa druge strane, neki autori, iako nisu izražavali sumnju u pogledu potrebe uvođenja ovakve vrste „nagodbene pravde“, ipak su ukazali na neke dileme u vezi sa ovom vrstom postupka: premeštanje funkcije presuđenja u ranije faze postupka i prenošenje odlučivanja sa sudova na stranke (Ilić, 2006: 366-367). Ali, upravo to i jeste suština restorativnog pristupa, pa se ne bi trebalo protiviti unošenju ovakog instituta i u naš krivičnopravni sistem. Naprotiv, treba ga podržati i nastojati da ovakve odredbe nađu svoje mesto u postojećim zakonskim tekstovima jer tek takav vid postupanja može da doprinese i modifikovanju osnova na kojima počiva tradicionalni krivičnopravni sistem. Uz to, u pogledu ovog instituta ne bi trebalo polemisati o premeštanju funkcije presuđenja u ranije faze postupka. Suština restorativnog pristupa nije u presuđenju, odnosno, jednostranom postupanju i nametanju obaveza, već u konstruktivnom rešavanju problema putem dijaloga. Zato bi u pogledu primene ovakve mere diverzionog karaktera pre trebalo govoriti kao o premeštanja rešavanja sukoba nastalih krivičnim delima u ranije faze postupka, u kome učestuju upravo oni koji su konkretnim krivičnim događajem najneposrednije pogođeni.

Predviđanjem ovog posebnog postupka razrešile bi se brojne dileme koje danas postoje (na primer, u vezi sa načelom oportuniteta ili poravnanjem okrivljenog i oštećenog). Drugim rečima, ovakav postupak bi bio neka vrsta dopune postojećim rešenjima jer bi na daleko jasniji i adekvatniji način omogućio primenu rešenja koja postoje, ali koja se ili ne primenjuju ili se primenjuju sporadično. Dakle, sva rešenja koja vode ili bi, kako je napred istaknuto, trebalo da vode susretu žrtve i učinioca, trebalo bi vezati za restorativni proces. Pri tome, sam proces, odnoso postupak bi trebalo regulisati posebnim zakonom, na primer Zakonom o posredovanju - medjaciji, koji bi

trebalo dopuniti i prilagoditi potrebama reagovanja na kriminalitet, a u ZKP i Zakonu o maloletnicima jasno pedvideti upućivanje slučajeva na restorativni proces. Pri tome, restorativni proces ne bi trebalo ograničiti samo na posredovanje između žrtve i učinioca, već sagledati mogućnost uvođenja i drugih procesa, koji su inkluzivniji i imaju veći stepen restorativnost. Tu se, pre svega, misli na različite vidove rasprava, posebno porodične rasprave, koje bi bile primerenije u slučaju reagovanja na kriminalitet maloletnika u odnosu na posredovanje.

Sudije, tužioci i poverenici u ulozi posrednika?

Iz iznetih zakonskih rešenja se primećuje da danas u Srbiji aktivne sudije i tužioci, kao i poverenici, treba da postupaju u određenim slučajevima kao posrednici (medijatori), tj. kao „nepristrasni treći". Ova njihova uloga je, međutim, diskutabilna, pa se nameće pitanje da li je to dobro rešenje i da li se tako može obezbediti nepristrasnost i neformalnost u rešavanju konkretne krivične stvari.

Uz to, dilema se javlja i u pogledu stavljanja sprovođenje pojedinih mera restorativnog karaktera u domenu reagovanja na maloletnički kriminalitet u nadležnost sistema socijalne zaštite. Naime, članom 4 Pravilnika o organizaciji, normativima i standardima rada centara za socijalni rad, predviđeno je da centri za socijalni rad, između ostalog, treba da sprovode medijaciju između maloletnog učinioca i žrtve krivičnog dela i da se staraju o izvršenju vaspitnih mera posebnih obaveza, što bi trebalo da podrazumeva i realizaciju posebnih obaveza koje uključuju i određenu vrstu posredovanja. Međutim, čini se da je i ovo rešenje neadekvatno i da, u sklopu brojnih ingerencija centara za socijalni rad, može da postavi primenu rešenja restorativnog karaktera na margine sistema reagovanja. Uz to, praksa pokazuje da se u nekim situacijama neki vaspitni nalozi, kao i neke posebne obaveze koje podrazumevaju izvinjenje, poravnanje, izvršavaju u tužilaštvima i sudovima, a u nekim drugim, pak, u centrima za socijalni rad, pa nije jaso od čega to zavisi (Satarić, Obradović, 2014).

Polazeći od međunarodnih standarda i rešenja koja poznaje većina evropskih jurisdikcija, daleko je prihvatljivije prikloniti se stavu po kome bi u slučaju primene mera restorativnog karaktera, koje pretpostavljaju dijalog žrtve i učinioca (na primer, kod izmirenja, poravnanja bilo kao osnova za

oslobađanje od kazne ili kao vaspitnog naloga ili, pak, posebne obaveze i slično), sudije, tužioci i poverenici samo upućivali slučaj na posredovanje, ili eventualno na neki drugi restorativni proces u kome bi potom moglo da dođe do pomirenja, izvinjenja, sporazuma o naknadi štete ili nekog drugog restorativnog ishoda. Drugim rečima, sprovođenje mera restorativnog karaktera treba da se izmesti iz pravosudnog sistema, ali, u slučajevima maloletnika, i iz sistema socijalne zaštite. To neminovno upućuje na potrebu oživljavanja Republičkog centra za medijaciju ili neke druge službe unutar koje bi se sprovodili postupci medijacije i poravnanja o kojima zakonodavac govori, a na koje, shodno postojećim rešenjima, mogu da upućuju tužioci ili sudovi, kao i na potrebu obuke posrednika za rad u krivičnim slučajevima.

Pravna pomoć i podrška žrtvama

U vezi sa primenom rešenja restorativnog karaktera, nameće se i pitanje pružanja pravne pomoći i podrške žrtvama u restorativnim programima, što kod nas nije zakonski adekvatno regulisano. Naime, ni u jednoj odredbi koja je bila analizirana ne pominje se izričito mogućnost angažovanja punomoćnika (advokata) u slučajevima u kojima dolazi do susreta između žrtve i učinioca. Pretpostavka je, međutim, da žrtva može da angažuje advokata, s obzirom da ZKP daje mogućnost da oštećeni svoja prava u krivičnom postupku ostvaruju preko punomoćnika. Isto bi se moglo reći i za učinioce.

Međutim, pitanje pravne pomoći u programima restorativnog karaktera, posebno u slučaju posredovanja između žrtve i učinioca privlači posebnu pažnju i izaziva brojne dileme. Prva dilema koja se javlja odnosi se na to šta bi trebalo da se podrazumeva pod pravnom pomoći. Tako se u nekim međunarodnim dokumentima pravna pomoć ograničava samo na dobijanje pravnih saveta (na primer, u *Osnovnim principima UN o primeni programa restorativne pravde u krivičnim slučajevima*). Ovakvo rešenje je možda i prihvatljivo ako imamo u vidu prirodu i cilj restorativnih procesa, posebno posredovanja između žrtve i učinioca. Naime, pravno zastupanje tokom posredovanja može nepogodno da utiče na dobru komunikaciju između strana u sukobu, a što je zapravo suština ovog procesa. Sa druge strane, pak, u *Dokumentu Evropske podrške žrtvama o položaju žrtve u procesu posredovanja* se navodi da bi žrtvama trebalo da bude data pomoć od strane osobe koju ona obabere i to pre, za vreme i nakon procesa posredovanja. Pružanje ove vrste

pomoći žrtvama mogle bi da obezbede i odgovarajuće službe za podršku žrtvama, što govori u prilog činjenici da žrtvama u procesu posredovanja nije uvek neophodna pomoć advokata.

Potreba pružanja žrtvi pomoći i podrške, pre svega u formi informacija dolazi do izražaja i u slučaju primene nekih drugih rešenja restorativnog karaktera, kao što je uslovljeni oportunitet. Naime, kao jedan od uočenih nedostataka javlja se odsustvo adekvatnog informisanja žrtve o tome šta podrazumeva institut uslovljenog oportuniteta i kakve posledice njegova primena ima za žrtvu. Zato se u praksi neretko dešava da oštećeni ne razumeju kako to da okrivljeni neće biti gonjen i kako mogu da zaštite svoja prava.

Institucionalni okvir za primenu rešenja sa elementima restorativne pravde

Uspostavljanje institucionalnog okvira i jasno definisanih obrazaca i modela postupanja su ključni preduslovi za adekvatnu društvenu kontrolu nad određenim programima (Blad, 2006: 95-96). Na taj način se, ujedno, doprinosi objektivizaciji društvenih aktivnosti, koje, nastavlja Blad „postaju dostupne svima". Polazeći od toga, može se reći da je pravni osnov za razvijanje institucionalnog okvira za izvršenje pojedinih rešenja sa elementima restorativne pravde, postavljen donošenjem *Zakona o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera*, čija je primena otpočela septembra 2014. godine. Poslovi izvršenja vanzavodskih sankcija i mera povereni su organizacionoj jedinici nadležnoj za alternativne sankcije u okviru Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde RS – tzv. Poverenička služba. U okviru Povereničke službe obrazuju se povereničke kancelarije za područje teritorijalne nadležnosti jednog ili više viših sudova. Do kraja 2014. godine, otvoreno je 25 povereničkih kancelarija, odnosno kancelarija za alternativne sankcije i to u svim sedištima viših sudova u Srbiji.[79] U okviru svake povereničke kancelarije, poslove izvršenja obavljaju državni službenici, tj. poverenici.

[79] Više informacija dostupno na interent stranici Ministarstva pravde i RS http://www.drzavnauprava.gov.rs/vest/7901/otvorena-poslednja-kancelarija-za-alternativne-sankcije.php . Pristupjeno 3. januara 2015. godine.

Poslovi izvršenja, između ostalog, uključuju praćenje izvršenja obaveza prema odluci javnog tužioca, kada se u odnosu na osumnjičenog odlaže krivično gonjenje (primena načela oportuniteta u slučaju punoletnih lica) i organizacija, sprovođenje i praćenje zaštitnog nadzora kod uslovne osude, što podrazumeva i izmirenje sa žrtvom učininjenog krivičnog dela. Zakonom je predviđeno da poverenik izrađuje pojedinačni program postupanja za svako lice prema kojem se sprovodi izvršenje, i to na osnovu procene ličnosti, ličnih prilika, zdravstvenog stanja, stručnih kvalifikacija, procene rizika i potreba lica prema kojem se sprovodi izvršenje. Međutim, kako je primena ovog Zakona tek počela i kako se institucionalni okvir tek uspostavlja, ostaje da se prati primena ovih rešenja u praksi i rad povereničkih kancelarija.

Kada su u pitanju mere restorativnog karaktera koje podrazumevaju susret i dijalog žrtve i učinica, uočava se da je u našoj zemlji učinjen korak unazad. Naime, važan korak u uspostavljanju institucionalnog okvira učinjen je još 2006. godine sa osnivanjem Republičkog centra za medijaciju, koji je počeo sa radom aprila 2007. godine.[80] U cilju obezbeđivanja što šire primene posredovanja kao mirnog rešavanja sukoba i činjenja ove usluge dostupne širem krugu korisnika na celoj teritoriji Republike Srbije, Centar za medijaciju je formirao mrežu svojih odeljenja, kako u Beogradu, tako i u drugim mestima u Srbiji. To je trebalo da doprinese uobličavanju, unifikaciji i standardizaciji programa restorativnog karaktera, što je takođe važan preduslov šireg prihvatanja ovog modela reagovanja na kriminalitet, kako od strane stručnjaka, tako i od strane građana. Prema podacima Centra, u periodu od 2006. pa do kraja 2008. godine bilo je ukupno 2400 medijacija, od čega su 1962 uspešno okončane, što čini 81,8% svih medijacija. Međutim, iako je medijacija moguća u različitim vrstama sporova, uključujući krivične, praksa je ipak pokazala da su se tokom rada Centra, medijacije organizovale mahom u slučajevima trgovinskih sporova, sporova za naknadu štete, sporova iz sfere bračnih i

[80] Republički centar za medijaciju osnovali su Republika Srbija, Advokatska komora Beograda, Narodna banka Srbije i Centar za prava deteta. Sedište Centra je u Beogradu. Osnovna delatnost Centra, kao i odeljenja smeštenih u sudovima je realizacija postupaka posredovanja (medijacije). Osim toga, Centar vrši i obuku medijatora, organizuje i održava stručne seminare i prezentacije medijacije, a bavi se i izdavačkom delatnošću. Podaci o osnivanju, organizacionoj strukturi i načinu funkcionisanja Republičkog centra za medijaciju preuzeti su 16. jula 2009. godine i 11. februara 2010. godine sa tadašnje interent stranice Centra www.medijacija.rs.

porodičnih odnosa.[81] Nažalost, zbog nedostatka sredstava, 2013. godine ovaj centar je faktički prestao da radi. Stoga danas nije sistemski rešeno pitanje primene onih rešenja koja bi vodila nekom vidu posredovanja ili poravnanja u slučaju punoletnih lica.

U slučaju maloletnika, pak, praćenje primene vaspitnih naloga i posebnih obaveza u nadležnosti je sistema socijalne zaštite, odnosno centara za socijalni rad kao organa starateljstva. *Pravilnikom o organizaciji, normativima i standardima rada centara za socijalni rad* je predviđeno da centri za socijalni rad, između ostalog, treba da sarađuju sa javnim tužiocem, odnosno sudijom za maloletnike u izboru i primeni vaspitnih naloga; sprovode medijaciju između maloletnog učinioca i žrtve krivičnog dela; podnose izveštaj o ispunjenju vaspitnog naloga javnom tužiocu, odnosno sudiji za maloletnike; i staraju se o izvršenju vaspitnih mera posebnih obaveza, što bi trebalo da podrazumeva i realizaciju posebnih obaveza koje uključuju i određenu vrstu susreta maloletnika i oštećenog. Međutim, sami postupci koji podrazumevaju susret i poravnanje između žrtve i maloletnika nisu detaljno razrađeni ovim aktom, a o dilemama da li zaposleni u centrima za socijalni rad treba da postupaju kao posredinici (medijatori) napred je bilo reči.

Zaključak

Trendovi koji se primećuju na globalnom planu u pogledu uvođenja elemenata restorativne pravde u sistem državnog reagovanja na kriminalitet, beleže se i u Srbiji. Reforme krivičnog (materijalnog i procesnog) i maloletničkog zakonodavstva u Srbiji su tokom proteklih nekoliko godina išle u pravcu unošenja elemenata restorativnog karaktera u postojeći sistem reagovanja na kriminalitet, što može da se okarakteriše kao pozitivan korak u pravcu harmonizacije domaće legislative sa međunarodnopravnim okvirom. Posebno značajna rešenja jesu ona koja vode „skretanju" krivičnog postupka primenom načela oportuniteta, potom, neograničavanje premene restorativnog pristupa na kriminalitet maloletnika, već predviđanje njegove primene i u slučaju punoletnih učinilaca krivičnih dela, kao i činjenica da naš zakonodavac ne isključuje *explicite* primenu restorativnih mehanizama u

[81] Iz intervjua koji je autorka ovog rada vodila 21. novembra 2008. godine sa Reginom Vasiljević iz Republičkog centra za medijaciju u okviru projekta Viktimološkog društva Srbije „Zakonodavstvo za žrtve u Srbiji: analiza postojeće situacije i predlozi promena", koji je realizovan 2008. godine u saradnji sa Misijom OEBS-a u Srbiji.

slučaju pojedinih krivičnih dela (na primer, nasilja u porodici). Takođe, veoma su značajna rešenja u domenu reagovanja na kriminalitet maloletnika, koja pokazuju značajnu usklađenost sa međunarodnim principima, a koja idu u pravcu smanjivanja represivnog delovanja i proširivanja delovanja merama diverzionog i restorativnog karaktera prema maloletnim učiniocima krivičnih dela, što se uklapa u dominanto zaštitnički model društvenog reagovanja na kriminalitet maloletnika. Međutim, analiza postojećeg pravnog okvira pokazuje da još uvek postoji niz nedostataka, koji onemogućavaju ili usporavaju primenu postojećih rešenja u praksi. Stoga, i pored pozitivnih pomaka u domenu zakonske regulative, teško da može da se govori o bilo kakvom transformisanju državnog odgovora na kriminalitet u pravcu šireg prihvatanja restorativnih vrednosti i postizanja restorativnih ciljeva. Drugim rečima, krivičnopravni sistem Srbije je još uvek u priličnoj meri punitivan, a ostvarivanje restorativnih ciljeva sporadično.

Sa druge strane, postepena izgradnja institucionalnog okvira se može pozitivno oceniti, ali kako je funkcionisanje ovog sistema tek na početku, treba nadalje pratiti njegov rad. Takođe bi od samog početka trebalo raditi na jačanju saradnje povereničkih kancelarija i organizacija civilnog društva, koje poseduju znanje, resurse i kapacitete da pomognu u sprovođenju rešenja sa elementima restorativne pravde. Uz to, kao što je već navedeno, trebalo bi raditi na oživljavanju i jačanju kapaciteta Republičkog centra za medijaciju, kako bi se išlo u pravcu razvijanja službe koja bi bila nadležna za pripremu i sprovođenje restorativnih procesa koje naš zakonodavac poznaje. Na taj način bi se osigurala sistemska primena postojećih rešenja i izbeglo njihovo ostajanje na marginama društvenog reagovanja na kriminalitet.

Stavovi stručnjaka o restorativnoj pravdi: rezultati istraživanja

Za uvođenje i odgovarajuću implementaciju restorativne pravde, od velike važnosti je odnos stručnjaka, koji primenjuju pozitivna rešenja u praksi, prema konceptu restorativne pravde i mogućnostima njene primene. Drugim rečima, važno je utvrditi da li stručnjaci pokazuju otvorenost ili otpor prema ovom vidu reagovanja na kriminalitet i u kom stepenu daju podršku za njegovu širu primenu. Pojedina istraživanja stavova stručnjaka o primeni restorativnih pristupa, koja su sprovedena u drugim zemljama, ukupno gledano, pokazuju postojanje podrške reagovanju na kriminalitet merama restorativne pravde (Naude, Prinsloo, 2005, Cutis-Fawley, Daly, 2005, Nancarrow, 2006, Czarnecka-Dzialuk, 2010). Nalazi tih istraživanja govore u prilog tome da stručnjaci podržavaju primenu restorativnih pristupa posebno onda kada sami uočavaju nedostatak sistemskim rešenja, štetne posledice krivičnog postupka za žrtvu i kada su svesni da institucionalizacija može da ima negativne efekte za učinioca. Sa druge strane, pak, stručnjaci pokazuju i određenu dozu opreza u pogledu primene restorativne pravde, posebno u pogledu uključivanja žrtava u restorativne procese i primene ovih vidova reagovanja u slučaju pojedinih vidova kriminaliteta, posebno u domenu seksualne delinkvencije. Iako je, kako je već navedeno, primena restorativne pravde u slučajevima rodno zasnovanog nasilja predmet debate, pojedina istraživanja stavova stručnjaka ipak pokazuju da stručnjaci ne odbacuju u potpunosti primenu restorativnih mehanizama, posebno posredovanja između žrtve i učinioca, ni u ovim slučajevima, ali upućuju na značaj postojanja jasnih procedura i obezbeđivanja zaštite žrtve.

Polazeći od značaja ispitivanja stavova stručnjaka o konceptu restorativne pravde za dalje zalaganje za širu primenu rešenja koja postoje i u domaćem zakonodavstvu i za predlaganje daljih koraka u pogledu razvijanja restorativnog pristupa u reagovanju na kriminalitet kod nas, za potrebe izrade svoje doktorske disertacije sprovela sam jedno manje istraživanje, koje

će na ovom mestu biti prikazano.[82] Istraživanje je sprovedeno tokom 2008-2009. godine, dakle, vrlo brzo nakon reformi krivičnog i maloletničkog zakonodavstva, koje su unele elemente restorativne pravde u krivičnopravni sistem Srbije.

Predmet, cilj i metod istraživanja

Predmet istraživanja bilo je ispitivanje stavova stručnjaka o mogućnostima i primeni restorativne pravde u Srbiji. Ovo istraživanje bi moglo da se okarakteriše kao neka vrsta pionirskog pokušaja mapiranja otvorenosti stručnjaka ka konceptu restorativne pravde i nekih problema i dilema. Osnovni cilj istraživanja bio je dolaženje do saznanja šta o primeni restorativne pravde misle stručnjaci koji zakonska rešenja sprovode u praksi, te u kom pravcu bi trebalo da se kreću dalja nastojanja na promovisanju ovog pristupa. Uz to, istraživanje je za cilj imalo da identifikuje probleme koji su uočeni u praksi. Jedan od ciljeva istraživanja bilo je i dolaženje do saznanja u kakvom odnosu se nalaze restorativna pravda i postojeći krivičnopravni sistem i kakav uticaj elemenati restorativne pravde imaju na postojeći krivičnopravni sistem u smislu njegovog eventualnog unapređenja.

Do podataka o stavovima stručnjaka došlo se primenom ispitivanja i to putem ankete. Upitnik, koji je korišćen kao instrument prilikom prikupljanja podataka,[83] sastojao se od četiri otvorena pitanja, i to:

---

[82] U proteklom periodu nisam naišla ni na jedno slično istraživanje, dakle, istraživanje stavova stručnjaka u Srbiji o konceptu restorativne pravde, čije bi rezultate mogla da prikažem i analiziram. Međutim, važno je istaći da je u vreme završavanja ove monografije u toku bilo istraživanje stavova građana i stručnjaka o alternativim sankcijama i merama restorativne pravde, koje realizuje Viktimološko društvo Srbije u okviru projekta *Promocija alternativnih sankcija i mera restorativne pravde*, koji u partnerstvu sprovode Fondacija „Centar za demokratiju" i Viktimološko društvo Srbije. Projekat je podržan od strane delegacije Evropske unije u Srbiji, u okviru programa „Evropski instrument za demokratiju i ljudska prava". Autorka ove monografije učestvuje u tom istraživanju, čiji će nalazi uskoro biti dostupni, pa će biti interesantno videti kako danas stručnjaci određenog profila gledaju na mere restorativne pravde, kao i da li ih i na koji način primenjuju u praksi. Više informacija o ovom projektu dostupno je na interent stranici Viktimološkog društva Srbije www.vds.org.rs.

[83] Upitnik koji je korišćen kao instrument za prikupljanje podataka čini sastavni deo brošure *Restorativna pravda i prava žrtava*, koja je nastala u okviru projekta „Restorativna pravda i prava žrtava: podizanje svesti stručnjaka, medija i građana", koji je 2006. godine realizovalo Viktimološko društvo Srbije u saradnji sa Fondom za otvoreno društvo. Ova brošura sadrži osnovne informacije o tome šta je restorativna pravda, koja su osnovna obeležja ovog oblika reagovanja na kriminalitet, koji su glavni principi i programi restorativne pravde, od kakvog je

1. Šta mislite o ideji restorativne pravde kao odgovoru na kriminalitet uopšte i mogućnostima njene primene u Srbiji?
2. U kojim slučajevima, po Vašem mišljenju, restorativna pravda može da ima pozitivne rezultate?
3. Da li ste u svom radu primenjivali odredbe restorativnog karaktera ili ste upoznati sa njihovom primenom na drugi način i kakva su Vaša zapažanja u vezi sa tim? (uočeni problemi, nedostaci, dileme)
4. Da li mislite da je sa uvođenjem elemenata restorativne pravde postojeći krivičnopravni sistem Srbije unapređen i na koji način ili bi, prema Vašem mišljenju, trebalo raditi na njegovom unapređivanju u nekom drugom pravcu i kom? U vezi sa ovim pitanjem, ispitanici su bili pozvani i da iznesu svoje predloge, komentare i sugestije.

Ispitanicima su upitnici dostavljeni preko nadležnih pojedinaca ili službi u institucijama u kojima su zaposleni.[84] Upitnik je trebalo da popune i potom ga vrate.

Podaci su prikupljani u Beogradu i Nišu. U Beogradu su podaci prikupljani u periodu od septembra do decembra 2008. godine, dok je prikupljanje podataka u Nišu realizovano u periodu od maja do jula 2009. godine. Međutim, samo prikupljanje podataka nije bilo jednostavno. Naime, teškoće koje prate primenu ankete i to kada se ispitanicima ostavlja prostor da sami popune upitnik i potom ga dostave istraživaču, ogledaju se, čini se, u nedovoljnoj ažurnosti, a ponekada i nezainteresovanosti potencijalnih ispitanika da učestvuju u ovakvim istraživačkim poduhvatima. Osim toga, kako ukazuju i pojedine autorke (Konstantinović-Vilić, Nikolić-Ristanović, Kostić, 2009: 68), prilikom analize podataka dobijenih putem ankete, „treba biti oprezan s obzirom na moguću subjektivnost ispitanika koja može uticati na stvaranje nerealne slike o ispitivanoj pojavi". S tim u vezi, nameće se još jedno ograničenje koje se odnosi na moguće komformističko ponašanje

ona značaja za žrtvu, učinioca i društvo, kao i koje odredbe krivičnog i maloletničkog zakonodavstva Republike Srbije sadrže elemente restorativnog karaktera. Autorka ovog rada je radila na izradi kako brošure, tako i upitnika, te je, uz saglasnost direktorke Viktimološkog društva Srbije prof. dr Vesne Nikolić-Ristanović, i prof. dr Slobodanke Konstantinović-Vilić i prof. dr Miomire Kostić, koje su bile komentorke tokom izrade doktorske teze, ovaj upitnik koristila za prikupljanje podataka za potrebe pisanja svoje doktrske teze.

[84] Okružni sud u Beogradu, I i V opštinski sud u Beogradu, Okružno javno tužilaštvo u Beogradu, I opštinsko javno tužilaštvo u Beogradu, Policijska uprava za grad Beograd, Okružni sud u Nišu, Okružno javno tužilaštvo u Nišu, Opštinski sud u Nišu i Opštinsko javno tužilaštvo u Nišu. S obzirom da je istraživanje sprovedeno pre reforme pravosuđa do koje je došlo krajem 2009. godine, nazivi sudova i tužilaštava iz kojih su bili ispitanici će biti navođeni prema sistemu koji je važio u vreme kada je istraživanje realizovano.

ispitanika, odnosno, davanje društveno poželjnih, „pravih“ odgovora. Naime, kako je napred navedeno, ispitanici su upitnik dobili kao deo brošure u kojoj su mogli prethodno da dobiju informacije o konceptu restorativne pravde, njegovim osnovnim karakteristikama, kao i formama koje restorativna pravda ima u našem zakonodavstvu. Međutim, s obzirom da je cilj deljenja brošura bio i podizanje svesti stručnjaka o konceptu restorativne pravde, čini se da čak i eventualno davanje odgovora u skladu sa onim što su ispitanici prethodno pročitali može da se prihvati, ukoliko je to pomoglo u rasvetljavanju restorativnog pristupa reagovanju na kriminalitet među stručnjacima.

Pa ipak, iako svesni ovih ograničenja, kao i činjenice da ovo istraživanje svakako ne može da pretenduje bilo kakvoj reprezentativnosti, niti može da vodi generalizaciji zaključaka do kojih se došlo, ono je svakako poslužilo kao početni korak ka otvaranju čitavog niza interesantnih pitanja koja mogu da budu predmet nekih budućih istraživanja.

Nakon što su prikupljeni popunjeni upitnici, usledila je obrada i analiza dobijenih podataka. S obzirom na veličinu uzorka obuhvaćenog ovim istraživanjem, urađena je samo kvalitativna analiza dobijenog materijala, dok je kvantitativni metod primenjen samo u delu koji je trebalo da ukaže na strukturu uzorka prema insitutuciji iz koje su ispitanici.

Opis uzorka

Za potrebe ovog istraživanja formiran je prigodan uzorak. Uzorkom su bila obuhvaćena 53 ispitanika iz Beograda i Niša, i to: 33 ispitanika iz Beograda i 20 iz Niša. Posmatrano prema instituciji u kojoj su ispitanici bili zaposleni, struktura uzorka je sledeća: 26 (49.0%) ispitanika je bilo iz sudova, 18 (34.0%) iz javnih tužilaštava i 9 (17.0%) iz policije. Među ispitanicima iz pravosuđa, bile su zastupljene sudije i tužioci, odnosno njihovi zamenici sa tadašnjeg okružnog i opštinskog nivou u ova dva grada. Svih 9 policijskih službenika obuhvaćenih uzorkom bilo je iz Policijske uprave za grad Beograd, i to po 3 ispitanika iz svakog od sledećih odeljenja: Odeljenja za maloletničku delinkvenciju, Odeljenja za krvne i seksualne delikte i Odeljenja za imovinske delikte.

S obzirom da je ispitanicima bila ostavljena mogućnost da ostanu potpuno anonimni i da ne navedu ni jedan podatak o sebi, istraživanjem

uglavnom nisu dobijeni podaci o polu,[85] starosti ili drugim karakteristikama ispitanika. Pri tome, čini se da ova vrsta podataka i nije od velikog značaja, već je dovoljno imati podatke o profesiji ispitanika, kako bi se uočilo na koji način razmišljaju sudije, kako tužioci, a šta o ovoj temi kažu policijski službenici i eventualno uporediti njihove stavove.

Rezultati istraživanja

Podatke do kojih se došlo ovim istraživanjem mogli bismo da svrstamo u tri grupe: stavovi stručnjaka o konceptu restorativne pravde i mogućnostima njene primene; obim primene programa restorativnog karaktera i uočeni problemi i nedostaci, i uticaj restorativne pravde na unapređenje postojećeg krivičnopravnog sistema.

Stavovi o konceptu restorativne pravde i mogućnostima njene primene

Na početku anekte, kako je navedeno, ispitanicima je postavljeno pitanje o tome šta misle o konceptu restorativne pravde kao odgovoru na kriminalitet uopšte i mogućnostima njene primene u Srbiji. Podaci do kojih se došlo deluju vrlo ohrabrujuće jer pokazuju postojanje pozitivnog odnosa anketiranih stručnjaka prema konceptu restorativne pravde, pa se samo sporadično naišlo na negativan stav, skepticizam i bojazan u vezi sa mestom restorativne pravde u odgovoru na kriminalitet. Većina anketiranih stručnjaka je navela da je ideja restorativne pravde dobra, pozitivna ili, pak, prihvatljiva, odnosno, kako je naveo jedan sudija iz Beograda, „predstavlja korak u pravom smeru".

Argumenti koji potkrepljuju pozitivan odnos stručnjaka prema restorativnoj pravdi mogu se svrstati u tri osnovne grupe: okolnosti koje se tiču učionioca, one koje se odnose na žrtvu i okolnosti koje su u neposrednoj vezi sa krivičnim postupkom i krivičnopravnim reagovanjem na kriminalitet uopšte.

[85] Pol ispitanika je poznat samo u nekim slučajevima u kojima su anketirani stručnjaci navodili ime i prezime, pa se na osnovu imena može zaključiti da li je u pitanju osoba muškog ili ženskog pola. Stoga, na mestima na kojima se budu citirali pojedini ispitanici navešće se da li je u pitanju ispitak ili ispitanica ako se to može zaključiti u konkretnom slučaju, tj. ako imamo ime te osobe. U protivnom, kod citiranja će se navoditi da se radi o ispitaniku iz određene institucije, pri čemu će se navesti koja institucija je u pitanju.

Ključni argument koji ide u prilog široj primeni restorativnih mehanizama i to posmatrano iz ugla svrhe krivičnopravnog reagovanja, odnosi se na nedovoljnu efikasnost postojećeg represivnog sistema delovanja i činjenicu da represija ne daje pozitivne rezultate u pogledu specijalne, ali i generalne prevencije. Tako je jedan ispitanik iz suda u Beogradu rekao: *„Mislim da je ideja pozitivna i da ima svoje opravdanje u činjenici da represija prema učiniocu ne daje sama po sebi dobre rezultate"*.

Drugi argument se odnosi na poboljšanje položaja žrtava i širenje korpusa njihovih prava jer, kako se saznaje od pojedinih ispitanika, žrtve su još uvek u priličnoj meri zanemarene, marginalizovane i nedovoljno zaštićene u klasičnom krivičnom postupku. S tim u vezi pojedini ispitanici su o ideji restorativne pravde rekli sledeće:

> *„To je prava ideja jer je za žrtve (oštećene) nekada važnija naknada štete nego sama krivična sankcija koja se izriče učiniocu."*
>
> *„Ideja je dobra i ima mogućnosti za njenu primenu u Srbiji jer u okviru sadašnjeg krivičnopravnog sistema interesi žrtava krivičnih dela nisu adekvatno zaštićeni."*
>
> *„Ideja je dobra, treba stvarati mogućnosti za njenu što širu primenu, jer u dosadašnjem krivičnopravnom sistemu žrtva krivičnog dela je najčešće dovođena u neprijatan položaj mnogobrojnim svedočenjima i samo formalno imala ulogu oštećenog, jer je na kraju za ostvarenje imovinskopravnog zahteva upućivana na parnični postupak".*

Uz to, pojedini ispitanici su svoj pozitivan odnos prema ideji restorativne pravde opravdavali boljim položajem i žrtve i učinioca. Tako je jedna ispitanica rekla:

> *„Restorativna pravda je izuzetno pozitivno rešenje, koje unosi pozitivnost između glavnih učesnika događaja, žrtvu uvodi u ravnopravni položaj kao stranku u postupku, izvršiocu krivičnog dela daje mogućnost da ne bude 'obeležen' od ostalih i da otkloni štetne posledice."*

Treća grupa argumenata odnosi se na to da bi primena restorativnih mehanizama mogla da vodi efikasnijem postupanju u krivičnim stvarima, kao i rasterećenju pravosudnih organa jednog broja predmeta. Tako su u vezi sa idejom restorativne pravde neki ispitanici naveli i sledeće:

„Ideja restorativne pravde kod blažih krivičnih dela je veoma dobro rešenje: da se sud rastereti većeg broja predmeta, da okrivljeni kroz bilo koji vid naloga shvati da je pogrešio i da oštećeni nema osećaj da je zaboravljen i od države."

„Smatram da bi sudovi i tužilaštva trebalo da primenjuju institute kojima se ostvaruju ciljevi restorativne pravde jer doprinosi efikasnosti krivičnog postupka."

Međutim, kada se postavi pitanje mogućnosti primene odredaba restorativnog karaktera u praksi, nailazi se na nešto više skepticizma. Naime, jedan broj ispitanika, čak i onih koji imaju krajnje pozitivan stav u odnosu na koncept restorativne pravde, izražavaju sumnju u mogućnost da ovaj koncept zaživi u našem sistemu. Oni smatraju da su mogućnosti za to minimalne i prilično ograničene i da je u našim uslovima ovaj koncept teško primenjiv i održiv. Tako je, na primer, jedna ispitanica iz Policijske uprave za grad Beograd navela da primena restorativne pravde:

„...zahteva velika novčana sredstva i dobru pripremljenost cele zajednice, za šta je potrebna jedna decenija. Tek tada je moguće očekivati rezultate. Srbija u tranziciji nije spremna ni sposobna za sprovođenje i popularizaciju restorativne pravde."

Ili, kako je naveo jedan od ispitanika, primena restorativne pravde kod nas je otežana, pre svega zbog „nepostojanja sredstava da se pojedina zakonska rešenja primene u praksi i nedovoljnog uočavanja značaja i koristi ovakvih zakonskih rešenja od strane nadležnih organa i šire društvene zajednice".

Međutim, većina anketiranih stručnjaka ipak smatra da u Srbiji postoje mogućnosti za primenu rešenja restorativnog karaktera, ali da je potrebno ispunjenje i određenih preduslova za to. Tek u tom slučaju, restorativna pravda bi mogla i trebalo da nađe adekvatnije mesto u sistemu državnog reagovanja na kriminalitet u Srbiji. Tako je, na primer, jedna od ispitanica iz tužilaštva u Nišu navela:

„Ideja restorativne pravde je dobra, ali mislim da će njena realizacija ići teško ukoliko se ozbiljno ne stvore programi i mehanizmi za realizaciju i ukoliko ne postoji široka podrška društva".

Stoga, neki od preduslova koje su naveli anketirani stručnjaci, a koji na neki način predstavljaju *conditio sine qua non* primene restorativnih mehanizama, odnose se na sledeće:

- Podizanje svesti građana o značaju i prednostima ovog vida rešavanja sukoba nastalih krivičnim delom;
- Promena svesti svih učesnika krivičnog postupka prema institutima restorativnog karaktera;
- Obezbeđivanje finansijskih sredstava za primenu rešenja koja imaju restorativni karakter;
- Dobra prethodna pripremljenost lokalne zajednice za primenu restorativnih programa i njeno aktivno uključivanje u njihovu implementaciju u praksi; i
- Postojanje volje i saradnje između pravosudnih institucija i institucija koje bi sprovodile naložene mere (posebno sa centrima za socijalni rad).

Upravo zbog brojnih ograničenja i nedostataka, kako smatraju pojedini ispitanici, primena rešenja koja imaju elemente restorativne pravde, na žalost, još uvek nije u dovoljnoj meri zaživela u Srbiji. Stoga, kako je navela jedna ispitanica iz jednog od sudova u Beogradu, „pitanje restorativne pravde treba sistemski rešiti“ jer, u protivnom, „neće biti moguća primena instituta restorativne pravde“.

Obim primene restorativne pravde

Analizom odgovora anketiranih stručnjaka na pitanje u kojim slučajevima restorativna pravda može da ima pozitivne rezultate, došlo se do saznanja o mogućem obimu primene ovog koncepta kod nas. S tim u vezi, iskristalisale su se dve grupe slučajeva za koje stručnjaci smatraju da u njima ima prostora da se reaguje mehanizmima restorativne pravde i to prema sledećim kriterijumima: prema vrsti i težini krivičnog dela i prema nekim karakteristikama učinilaca.

U pogledu reagovanja mehanizmima restorativnog karaktera s obzirom na vrstu i težinu krivičnog dela, preovladava stav da je primena restorativnog pristupa moguća prevashodno kod lakših krivičnih dela. Kada se govori o lakšim krivičnim delima, kako govore uvidi anketiranih stručnjaka, misli se, pre svega, na krivična dela za koja je zaprećena novčana kazna ili kazna zatvora do tri godine. Drugim rečima, to bi bila tzv. „bagatelna“ krivična dela, slučajevi u kojima posledica nije nastupila za oštećenog, u kojima su ugrožena neka lična dobra oštećenog, u kojima je

prouzrokovana samo imovinska šteta i slično. Ili, nešto preciznije, kako smatra većina ispitanika, primena restorativne pravde moguća je kod saobraćajnih delikata, tj. krivičnih dela ugrožavanja javnog saobraćaja, ali bez težih posledica, potom, kod imovinskih krivičnih dela, kod krivičnih dela poput ugrožavanja opšte sigurnosti, uvrede, oštećenja tuđe stvari, nedavanja izdržavanja i slično, odnosno, kod kod krivičnih dela izvršenih iz nehata i dela „situacionog karaktera".

Iz odgovora ispitanika se, takođe, dolazi do saznanja da primena rešenja restorativnog karaktera ima smisla samo u onim slučajevima u kojima je moguće da se postigne dogovor između okrivljenog i oštećenog (a to su upravo lakša krivična dela), kao i u slučajevima u kojima je moguće otkloniti posledice krivičnog dela ili nadoknaditi pričinjenu štetu. Stoga, kako se primećuje, iako svega nekoliko stručnjaka eksplicitno navodi da primena restorativne pravde nije moguća u slučajevima teških krivičnih dela, čini se da podaci do kojih se došlo posredno govore upravo u prilog tom stavu. To ipak govori o nedovoljnoj informisanosti stručnjaka o mogućnostima i dometima restorativne pravde, kao i činjenici da ona nije nužno suprotnost krivičnopravnoj rekaciji, već je treba posmatrati i kao njen integralni deo, pa može da se primeni i uz druge mehanizme krivičnog prava. Zato nema opravdanja isključivanje mogućnosti primene restorativnih mehanizama u slučaju težih krivičnih dela; ako ne kao samostalnog vida reagovanja, odnosno kao oblika „skretanja" klasične krivične procedure, onda kao dela tretmana učinilaca tih krivičnih dela.

Drugu grupu slučajeva činili bi oni u kojima se primena restorativne pravde vezuje za određene karakteristike učinilaca ili, pak, odnos između učinioca i žrtve. U pogledu karakteristika učinilaca, primena restorativnih mehanizama se, kako govore uvidi stručnjaka, može usloviti uzrastom učinioca i pitanjem njegove eventualne kriminalne prošlosti, tj. okolnošću da li se radi o primarnom delinkventu ili, pak, povratniku.

Ako se primena restorativnih mehanizama vezuje za uzrast učinioca, primećuje se da pojedini stručnjaci stoje na stanovištu da je ona primerenija reagovanju u slučajevima mlađih lica, tj. maloletnika i mlađih punoletnih lica. Pa ipak, čini se pozitivnim to što većina anketiranih stručnjaka ne isključuje mogućnost reagovanja restorativnim mehanizmima i u slučajevima kriminaliteta punoletnih lica.

Sa druge strane, kako pokazuju podaci istraživanja, daleko važniji kriterijum opredeljivanja za eventualnu primenu restorativnih mehanizama

je ranija osuđivanost, odnosno, neosuđivanost, učinioca. Ispitanici su istakli da je primena ovog vida reagovanja na kriminalitet primerena u slučajevima primarnih delinkvenata, tj. lica koja nemaju kriminalnu prošlost. To je, čini se, u skladu sa napred iznetim stavovima u pogledu mogućnosti primene s obzirom na vrstu i težinu krivičnog dela i činjenicu vezivanja primene restorativne pravde, između ostalog, i za krivična dela situacionog karaktera. Međutim, i ovakva promišljanja bi trebalo preispitivati. Naime, čini se da zapravo nedovoljna informisanost o konceptu restorativne pravde i njenom odnosu sa postojećim krivičnopravnim sistemom dovodi do ovakvog stava stručnjaka. Iako je u većini zemalja restorativna pravda u svojim početnim formama bila prevashodno primenjivana u slučajevima maloletnih i primarnih delinkvenata, ona se kasnije širila. S tim u vezi, moguće je razmišljati o primeni restorativnih mehanizama uz postojeće represivne mere, tj. kao deo krivičnih sankcija ili, pak, tretmana, što bi možda moglo da utiče i na smanjenje povrata.

Ako se primena restorativnih programa posmatra s obzirom na odnos žrtve i učinioca, nailazi se na mišljenje da ona može da ima pozitivne efekte posebno u slučajevima u kojima su i žrtva i učinilac maloletni (vršnjačka populacija) ili ako se radi o licima iz istog socijalnog okruženja. S tim u vezi, jedna od ispitanica iz jednog od tužilaštava u Beogradu, rekla je da restorativna pravda može da dâ pozitivne rezultate „ako se radi o učiniocima i žrtvama iz iste porodice, iz iste radne sredine ili iz iste potkulture, kako bi se rasvetlili uzroci koji su doveli do krivičnog dela“. Interesantno je da je nekoliko ispitanika eksplicitno navelo da bi restorativna pravda trebalo da ima primenu u slučajevima krivičnog dela nasilje u porodici, što se čini vrlo prihvatljivim.

Što se tiče praktične primene postojećih rešenja u praksi, nalazi istraživanja pokazuju da je većina ispitanika imala iskustva primene postojećih rešenja restorativnog karaktera u praksi ili su sa primenom pojedinih rešenja posredno upoznati. Tako je 31 (58,5%) ispitanik naveo da su u svom radu primenjivali restorativne mehanizme ili da su upoznati sa njihovom primenom. S tim u vezi, kao restorativne mehanizme stručnjaci prepoznaju sledeća rešenja:

- Načelo oportuniteta u slučaju punoletnih učinilaca;
- Rad u javnom interesu;
- Uslovnu osudu i uslovnu osudu sa zaštitnim nadzorom;
- Mirenje u skraćenom postupku;

- Vaspitne naloge u slučaju maloletnih učinilaca;
- Vaspitnu meru posebne obaveze u slučaju maloletnih učinilaca.

Osim toga, kao jedan od načina ostvarivanja restorativnih ciljeva navodi se i to da bi sudije u presudama uvek kada mogu trebalo da pokušaju da dosude odštetu oštećenom, tj. da se oštećeni ne upućuju na parnicu, što bi moglo da predstavlja pozivino rešenje za žrtve ali rešenje koje bi bilo amo delimično restorativno jer ne bi zahtevalo susret žrtve i učinioca.

Podaci do kojih se došlo putem ove ankete, na neki način, dopunjuju analizu i zaključke iznete u prethodnom segmentu u vezi sa zakonskom regulativnom u pogledu rešenja koja imaju elemente restorativne pravde. Naime, postoji niz problema i nedostataka sa kojima se stručnjaci u praksi sreću u vezi sa primenom zakonskih rešenja. Tako su se kao ključni problemi i nedostaci izdvojili:

- Nepostojanje mehanizama za primenu pojedinih rešenja (na primer, nepostojanje institucije posrednika kako bi rešenja koja podrazumevaju susret žrtve i učinioca sprovele u adekvatnom okruženju i uz primenu principa na kojima posredovanje kao restorativni proces počiva);
- Nedovoljna saradnja različitih aktera, a posebno pravosudnih organa i organa sistema socijalne zaštite (i to centara za socijalni rad);
- Nedovoljna spremnost tužilaca da primenjuju načelo oportuniteta u slučajevima punoletnih učinilaca;
- Nedostatak ljudi u okružnim javnim tužilaštvima koji rade na slučajevima maloletnih učinilaca krivičnih dela a koji bi trebalo da posvete više pažnje i vremena postupanju sa maloletnicima, posebno u smislu primene vaspitnih naloga;
- Odsustvo povratnih informacija o primeni mera restorativnog karaktera, što može da utiče negativno u pogledu kasnije spremnosti, tačnije nespremnosti tužilaca i sudija da primene odredbe restorativnog karaktera;
- Odsustvo podrške šire društvene zajednice;
- Nestručnost i nesavesno postupanje, kao i nedovoljno koordinisan rad nadležnih službi.

Uočava se da se svi navedeni mehanizmi, koji mogu da se smatraju restorativnim, zapravo vezuju za krivični postupak (prethodni postupak ili glavni pretres). Stoga bi, sasvim opravdano smatraju pojedini ispitanici, trebalo o restorativnom pristupu razmišljati i primenjivati ga i u fazi pretkrivičnog

postupka. Tako je, na primer, ispitanik iz jdnog suda u Beogradu naveo da bi uloga oštećenog trebalo da bude veća još u policiji, odnosno, „da oštećeni odlučuje da li će ići krivična prijava ili ne, da se ne pokreće postupak ako okrivljeni obešteti žrtvu". U vezi sa tim, veoma je zanimljiv i odgovor jednog ispitanika iz Policijske uprave za grad Beograd, koji je rekao da u svom radu pokušava da primeni odredbe restorativnog karaktera, ali da je to „nemoguće zbog trenutne zakonske forme, a delom i zbog stanja u društvu, koje je 'bolesno' po pitanju kriminaliteta i njegovog suzbijanja". Isti ispitanik je čak naveo da je „bilo slučajeva gde je osumnjičeni hteo da se izvini i da nadoknadi štetu nanetu žrtvi, ali su zbog trenutnog zakonodavsta upućeni na sud čime je materijalni zahtev žrtve odložen u nedogled usled dužine vođenja krivičnog postupka".

Uticaj restorativne pravde na unapređenje krivičnopravnog sistema

Polazeći od toga da se naš zakonodavac priklonio integrativnom modelu restorativne pravde, tj. modelu prema kome se restorativni elementi integrišu u postojeći krivičnoporavni sistem, vezujući se pri tome isključivo za krivični postupak, odnosno postupak prema maloletcima, stručnjacima je postavljeno pitanje koje se odnosilo na njihovo mišljenje o tome da li je sa uvođenjem restorativne pravde postojeći krivičnopravni sistem unapređen ili bi ga, pak, trebalo unaprediti na neki drugi način. Veoma je ohrabrujuće to što je većina anketiranih stručnjaka iznela pozitivno mišljenje u vezi sa tim: 44 (83,0%) ispitanika dalo je pozitivan odgovor na ovo pitanje.

Prema mišljenju anketiranih stručnjaka, pozitivan uticaj restorativne pravde na unapređenje krivičnopravnog sistema ogleda se u:

- Povećanju efikasnosti krivičnog postupka;
- Rasterećenju sudova određenog broja slučajeva koji se mogu rešiti primenom mehanizama restorativnog karaktera;
- Zadovoljstvu i okrivljenog i oštećenog (posebno u slučajevima primene načela oportuniteta);
- Jednakoj zaštiti okrivljenog i oštećenog;
- Boljem položaju oštećenog i njegovoj aktivnijoj ulozi;
- Popravljanju štete koja je naneta oštećenom.

S tim u vezi, pojedini ispitanici navode sledeće:

„To je veliki pomak u rešavanju posledica krivičnog dela, koji doprinosi da stranke ne doživljavaju sud kao organ represije, a sudu omogućavaju brže i efikasnije rešavanje predmeta na način kojim su zadovoljni svi učesnici u postupku. Ali, potrebno je i dalje raditi na osposobljavanju i edukaciji za primenu restorativne pravde, kako bi to postala praksa, a ne pojedinačni slučajevi."

„Za početak bi se smanjio broj predmeta u redovnoj proceduri. Treba organizovati što više seminara na ovu temu jer će tako nosioci pravosudnih funkcija lakše prihvatiti ova načela. Pri tome, ukoliko bi i javnost bila više upoznata sa mogućnostima i prednostima restorativne pravde, bila bi isključena ili smanjena mogućnost da se primena ovog sistema tumači kao namerna pomoć nekome (učiniocu – prim. S.Ć.) ili zloupotreba."

„Krivičnopravni sistem jeste nešto unapređen, ali nedovoljno. Treba omogućiti veću primenu kroz pretkrivični postupak i tako smanjiti broj slučajeva u kojima će javni tužilac pokretati postupak."

Kako se vidi i iz navedenih citata, i pored toga što većina ispitanika iznosi pozitivan stav u pogledu unapređenja krivičnopravnog sistema, ipak se ukazuje na to da je potrebno preduzeti još čitav niz koraka kako bi unapređenje postojećeg sistema bilo vidljivo i kako bi primena restorativnih mehanizama zaživela u praksi, a potom se i proširila u što je moguće većoj meri. Tako je, na primer, jedan ispitanik naveo:

„Uveren sam da jeste unapređen. Treba stvoriti mrežu državnih organa i uz saradnju sa medijima i nevladinim organizacijama podići svest građana po ovom pitanju".

Uz to, i pored pozitivnog uticaja, kako smatraju pojedini stručnjaci, postojeći sistem je još uvek više okrenut učiniocima. Kako je naveo jedan ispitanik, „i dalje se više vodi računa o izvršiocu i njegovim pravima tokom ali i posle okončanja krivičnog postupka, nego o oštećenima i njihovim pravima".

Ispitanici su zato izneli niz predloga u vezi sa stvaranjem uslova za istinsko unapređenje sistema krivičnopravne reakcije, uključujući sledeće:

- Uspostavljanje mehanizama za primenu pojedinih mera;
- Proširivanje ljudskih resursa;

- Obezbeđivanje organizacionih, materijalnih i tehničkih mogućnosti za primenu pojedinih mera;
- Proširivanje primene restorativnih mehanizama na veći broj krivičnih dela;
- Saradnju sa lokalnom zajednicom;
- Češću primena pojedinih mera, poput naknade štete ili rada u korist društvene zajednice;
- Promovisanje primene restorativnih mehanizama;
- Podizanje svesti naučne, stručne i opšte javnosti o dometima i značaju restorativnog pristupa;
- Edukaciju stručnjaka van krivičnopravnog sistema.

Imajući to u vidu, čini se da se može zaključiti da i pored pomaka koji se ostvaruje u pogledu unapređivanja krivičnopravnog sistema uvođenjem rešenja restorativne pravde, i to na zakonskom nivou, sam sistem još uvek nije u dovoljnoj meri unapređen. Da bi se on unapredio potrebno je obezbediti uslove za primenu rešenja koja se mogu oceniti kao pozitivna iz perspektive restorativnosti. Međutim, ipak je o efektima postojećih mera restorativnog karaktera još uvek rano govoriti. Potrebno je da prođe još neko vreme kako bi se mogla izvršiti evaluacija učinkovitosti predviđenih rešenja, a potom predlagala dalja unapređenja. Za sada, na žalost, smatraju pojedini stručnjaci, represija predstavlja gotovo jedino sredstvo zaštite žrtava. Ali, diskutabilno je da li se tako zaštita ostvaruje i na taj način, kao i da li ona ima bilo kakav pozitivan efekat u odnosu na učinioce. Kako je naveo jedan ispitanik iz Policijske uprave za grad Beograd, „iskustvo pokazuje da i višegodišnje zatvorske kazne ne deluju resocijalizirajuće na ova lica (povratnike i izvršioce teških krivičnih dela – prim. S.Ć.)“. Upravo zato bi trebalo delovati u pravcu preispitivanja efikasnosti represivnog sistema i mogućnosti delovanja restorativnim mehanizmima, koji bi možda dali i bolje rezultate od puke represije.

Zaključak

I pored ograničenja koja mogu da se postave ovom istraživanju i nemogućnosti uopštavanja zaključaka do kojih se došlo, ipak se čini ohrabrujućim postojanje, moglo bi se reći, pozitivne klime u odnosu na ideju i koncept restorativnog pristupa reagovanju na kriminalitet među pojedinim stručnjacima u Srbiji, posebno ako se ima na umu da je istraživanje

sprovedeno relativno brzo nakon reformi zakonodavstva koje su unele elemente restorativne pravde u krivičnopravni sistem Srbije.

Rezultati ovog pilot istraživanja upućuju na zaključak da anketirani stručnjaci ne odbacuju ideju restorativne pravde kao mogućeg vida reagovanja na kriminalitet i izražavaju pozitivan odnos prema ovoj formi društvene intervencije. Takav odnos stručnjaka je svakako važan preduslov za promovisanje koncepta restorativne pravde i njegovo šire prihvatanje, odnosno, čini *conditio sine qua non* za primenu postojećih rešenja u praksi. Naime, ako se ne razumeju potreba i značaj reagovanja restorativnim mehanizmima, teško je očekivati da će se stručnjaci opredeljivati za praktičnu primenu rešenja koja sadrže restorativne elemente.

Međutim, i pored pozitivnog odnosa prema ideji restorativne pravde, zaključuje se da mogućnosti za njenu primenu, posmatrano iz ugla stručnjaka, praktično još uvek nisu dovoljne. Drugim rečima, nedostaju mehanizmi za primenu niza rešenja, kao i bolja koordinacija delovanja nadležnih institucija, što svakako predstavlja nedostatke na čijem otklanjanju treba raditi. S tim u vezi, predlozi koje su anketirani stručnjaci su opravdani i veoma korisni, pa ih je važno imati u vidu pri formulisanju preporuka za dalje zalaganje u pravcu šire primene restorativne pravde u odgovoru na kriminalitet u Srbiji.

Primećuje se da anketirani stručnjaci vezuju primenu restorativnih mehanizama prevashodno za lakša krivična dela i primarne delinkvente. Iako primenu restorativnih mehanizama ne treba ograničavati prema vrsti krivičnih dela niti u pogledu kategorije učinilaca, ipak se može naći opravdanje i za ovakav odnos stručnjaka. Naime, ako pođemo od toga da su u pitanju relativno novija rešenja, onda možda ima smisla dopustiti njihovu primenu u slučajevima lakših formi kriminalnog ponašanja, kod maloletnih učinilaca krivičnih dela i primarnih delinkvenata. To može da pomogne u sticanju iskustava, koja mogu kasnije da pomognu u redefinisanju rešenja i proširivanju primene i na druge slučajeve. Iskustva drugih zemalja pokazuju da je upravo to put kojim je išla primena restorativne pravde i njeno postepeno ugrađivanje u konvencionalni krivičnopravni sistem. Time se možda na bolji način trasira put šire primene restorativne pravde, ali zadobija i šira društvena podrška za ovaj vid reagovanja. Međutim, ubuduće bi treba raditi na postepenom podizanju svesti stručnjaka i o drugim mogućnostima i dometima restorativnih mehanizama i ne posmatrati ih kao izbegavanje kazne, dodatno viktimiziranje žrtve ili pružanje učiniocima

„druge prilike za ucene i zastrašivanje“ (Ignjatović, 2006: 31), već kao delotvoran i konstruktivan vid društvene reakcije na kriminalitet, koji vodi zadovoljenu potreba i interesa svih zainteresovanih strana, a time i postizanju pravde.

Najzad, podaci do kojih se došlo ovim istraživanjem govore u prilog tome da postojeći krivičnopravni sistem može da bude unapređen unošenjem elemenata restorativnog karaktera, ali da je za ocenu u kojoj meri zaista i jeste unapređen, potrebno da prođe još vremena. Drugim rečima, stepen unapređenosti krivičnog sistema i učinkovitosti restorativnih mehanizama mogao bi da se procenjuje tek kada mere restorativne pravde zažive u praksi. Zato postoji potreba stalnog praćenja primene postojećih rešenja u praksi i njihove evaluacije, kako bi se radilo na daljem unapređenju zakonodavstva i prakse, a time i ukupnog odgovora države i društva na kriminalitet.

Razvoj praktičnih programa restorativnog karaktera u Srbiji[86]

Prvi programi restorativnog karaktera počeli su da se razvijaju u Srbiji još 2002. godine i to u sferi reagovanja na kriminalitet maloletnika. Do njihovog iniciranja došlo je nekoliko godina pre usvajanja zakonskih rešenja kojima se postavlja pravni osnov za primenu mera restorativnog karaktera. Ovi programi su pokretani na inicijativu kancelarije UNICEF-a u Beogradu,[87] ali u saradnji sa nadležnim državnim strukturama, tj. resornim ministarstvima.[88] Oni su činili deo jednog šireg projekta – „Šansa deci za promene" – koji je za cilj imao pružanje podrške državnim strukturama u pogledu „uspostavljanja sveobuhvatne i multidisciplinarne reforme sistema maloletničkog pravosuđa" i promovisanje „unapređenja zaštite dece i mladih u riziku i u sukobu sa zakonom", a sve to u skladu sa obavezama preuzetim potpisivanjem i ratifikovanjem relevantnih međunarodnih dokumenata iz obe oblasti (Hrnčić, 2007: 373).

Prvi programi restorativnog karaktera mogu da se okarakterišu kao pilot programi, koji su imali pionirski karakter, a trebalo je da pomognu u sagledavanju potreba za prihvatanjem restorativnog pristupa reagovanju, u ovom slučaju, na kriminalitet maloletnika. Neki od ovih programa funkcionišu i danas, ali samo oni koji su uspeli da obezbede institucionalnu podršku i da nađu svoje mesto unutar državnog sistema. Imajući to u vidu, u ovom delu se kroz prikaz i analizu nekih od programa restorativnog karaktera nastoji da ukaže na njihov razvoj, kao i na to na koji način su oni uticali na kreiranje

[86] Delovi ovog poglavlja objavljeni su u: Ćopić, 2014: 231-236.

[87] Iniciranju programa restorativnog karaktera i zalaganju za uvođenje posredovanja između maloletnih učinilaca i žrtava prethodnilo je jedno obuhvatno istraživanje, koje je sprovela kancelarija UNICEF-a u Srbiji, a koje je za cilj imalo ocenu celokupnog sistema maloletničkog pravosuđa u Srbiji. Interni izveštaj kancelarije UNICEF u Beogradu, *Good practice in juvenile justice – Introducing victim offender mediation as conflict reslution and diversion measure.* UNICEF Serbia.

[88] Ministarstvom pravde, Ministarstvom rada, zapšljavanja i socijalne politike, Ministarstvom unutrašnjih poslova i Ministarstvom prosvete i sporta, kao i u saradnji sa Švedskom agencijom za međunarodni razvoj (Sida). Više u: Hrnčić i dr., (2006).

povoljne klime za dalji razvoj restorativnog pristupa rešavanju sukoba nastalih krivičnim delom, u kakvoj su bili vezi sa sistemom krivičnopravne reakcije i u kom pravcu je trebalo da se dalje razvijaju kako bi osigurali svoju održivost i zadobili adekvatniju institucionalnu podršku i utemeljenje.

Do podataka o programima restorativnog karaktera došlo se prevashodno analizom pisane građe, tj. radova u kojima su ovi programi opisivani (Hrnčić i dr., 2006, Hrnčić, 2006 i slično) i materijala koji su dostupni na internetu, kao i putem intervjua koji su 2010. godine vođeni putem telefona ili e-maila sa pojedinim stručnjacima, koji su imali saznanja o ovim programima ili su u njihovoj realizaciji neposredno učestvovali.

Razvoj praktičnih programa restorativnog karaktera u Srbiji može da se sagleda kroz sledeće programe: Razvoj diverzionih šema u Nišu, razvoj Službe za posredovanje u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu i formiranje Mreže za posredovanje između žrtve i prestupnika u okviru projekta Mobilni timovi za sveobuhvatnu dečiju zaštitu. Kroz njihovu implementaciju učinjeni su napori da se postavi osnov za razvijanje modela posredovanja između žrtve i učinioca na dva nivoa: na nivou lokalne zajednice i na nivou institucija u kojima se izvršavaju institucionalne vaspitne mere.

Diverzione šeme

Razvoj diverzionih šema predstavlja prvi pilot projekat promovisanja i postepenog uvođenja ideje restorativne pravde u postojeći sistem državnog reagovanja u slučajevima kriminaliteta ili drugih asocijalnih ponašanja dece i maloletnika. Ovaj program je otpočeo sa implementacijom 2002. godine na teritoriji grada Niša. Za njegovu realizaciju od ključnog značaja bili su razumevanje potrebe za razvijanjem ovakvog programa, kao i saradnja lokalne zajednice i Centra za socijalni rad u Nišu, i to kako sa resornim ministarstvima, tako i sa kancelarijom UNICEF-a u Beogradu.

Na samom početku, fokus ovog programa bio je na posredovanju između žrtve i prestupnika mlađih od 14 godina, koji nisu krivično odgovorni. Kasnije se primena programa proširila i na maloletnike, tj. lica starija od 14, a mlađa od 18 godina, u kojim slučajevima je njegov osnovni cilj bio „skretanje“ sa sudske procedure, odnosno ostavljanje maloletnika izvan krivičnopravnog sistema reagovanja. U ovaj program bilo je uključeno

40 eminentnih stručnjaka sa prostora Niša, koji su se u svom radu bavili pitanjima maloletničke delinkvencije, kao i decom koja se nalaze u riziku da postanu delinkventna: sudije, tužioci, advokati, socijalni radnici, psihijatri, psiholozi, profesori, vaspitači, pedagozi, policijski službenici i slično.

Program se realizovao u okviru Centra za medijaciju u Nišu. Suštinu programa činilo je rešavanje sukoba između maloletnog prestupnika i žrtve. Sukob se rešavao putem posredovanja između žrtve i učinioca, kao restorativnog procesa. Posredovanje su vodili stručnjaci, koji su prethodno prošli obuku za ovladavanje veštinama medijacije, s posebnim akcentom na primenu medijacije u slučajevima kulturoloških različitosti. Slučajevi su na medijaciju uglavnom upućivani iz škola, tj. putem prijava iz škola i iz centra za socijalni rad, a na osnovu procene stručnih radnika Centra za socijalni rad u Nišu, ali i na inicijativu strana koje su se našle u sukobu povodom konkretnog događaja. U ovim slučajevima se mahom radilo o situacijama u kojima su i učinilac i žrtva maloletni, a u pitanju su bili verbalni sukobi, oštećenje tuđe stvari i slično. Osim toga, posredovanje je primenjivano i u slučaju izvršenja krivičnih dela od strane maloletnika, u kojim slučajevima je njihovo rešavanje ostajalo izvan klasične krivične procedure.

Tokom 2006. godine sprovedeno je ukupno 57 medijacija, tokom 2007. godine - oko 50, dok je tokom prvih šest meseci 2008. godine bilo je oko dvadesetak slučajeva.[89] Međutim, ono što se primećuje u vezi sa programom diverzionih šema je da se dešavalo da se, u slučaju krivičnih dela maloletnika, ovaj program primeni od strane centra za socijalni rad, bez saglasnosti tužilaštva, što je vodilo preusmeravanju slučaja pre nego što dospe do tužilaštva. Drugim rečima, ovaj program nije bio u neposrednoj vezi sa sistemom krivičnopravnog reagovanja, pa upućivanja na posredovanje nisu dolazila iz nadležnih tužilaštava, odnosno, od strane sudija za maloletnike. Ono što je možda moglo da doprinese održivosti programa bilo je to što što je medijacija ušla kao postupak u sistematizaciju usluga Centra za socijalni rad u Nišu. Međutim, diskutabilno je da li je takvo rešenje dobro ili bi bilo adekvatnije izmestiti proces posredovanja iz postojećih institucija i osnovati posebnu službu koja bi bila u potpunosti posvećena organizovanju i realizaciji ovog programa restorativnog karaktera. To bi, čini se, obezbedilo i daleko nepristrasniji pristup rešavanju sporova, ali bi, svakako vodilo i ujednačavanju prakse, koja je, na žalost, na prostoru naše zemlje još uvek prilično

[89] Podaci su preuzeti 26. juna 2009. godine sa Interent stranice Asocijacije medijatora Srbije www.medijacija.org/vesti/sansa-deci-za-promenu.html

neujednačena. To bi ujedno vodilo i uspostavljanju odgovarajućih standarda postupanja, što je, takođe, jedan od preduslova šireg prihvatanja, a onda i implementacije rešenja restorativnog karaktera.

Ovaj program jednim delom i dalje živi u Zavodu za vaspitanje omladine u Nišu.[90] U ovaj Zavod se smeštaju lica kojim je izrečena vaspitna mera upućivanja u vaspitnu ustanovu, a koji su uzrasta od 14 do 21 godine (maloletnici i mlađa punoletna lica). Medijacija, kako su naveli stručni radnici ove ustanove, predstavlja deo svakodnevnog rada vaspitača, koji nastoje da na ovaj način razreše manje sukobe među vaspitanicima (neka vrsta mini medijacije, mirenja). Pored toga, kada je potrebno, organizuje se poseban postupak medijacije, koji se u tom slučaju odvija prema svim principima organizovanja i realizovanja ovog restorativnog procesa.

Medijacija uvek predstavlja prvi mogući način rešavanja problema i sukoba, koji se nude vaspitanicima. Ona se obično sprovodi u slučajevima manje ozbiljnih konfikata, uvrede, krađe (na primer, mobilnog telefona, koji se, neretko, preproda) i slično. Uz to, bilo je i slučajeva medijacije između vaspitanika Zavoda i trećih lica, koji su se pojavljivali u ulozi oštećene strane (na primer, vlasnik trafike koju je vaspitanik obio). Medijaciju u ovim slučajevima vode medijatori. To su vaspitači ili drugi stručni radnici Zavoda koji su prošli obuku, koja je organizovana na početku realizovanja programa diverzinih šema u Nišu. Medijacija se okončava sporazumom, koji se sačinjava u pisanoj formi i koji strane u sukobu potpisuju. Sporazumima se uglavnom predviđa izvinjenje žrtvi i/ili naknada štete (koju vaspitanik obezbeđuje od svog džeparca). Njihovo izvršenje prati medijator ili vaspitač koji je zadužen za vaspitanika, koji je prihvatio obavezu da popravi štetu koju je naneo svojim ponašanjem. O ovako sprovedenim postupcima medijacije se vodi i posebna evidencija.

Poseban izazov predstavlja realizovanje postupka medijacije, jer se radi o specifičnoj populaciji, o maloletnicima i mlađim punoletnim licima koja imaju niži nivo obrazovanja, koja potiču iz različitog socio-kulturnog miljea, iz porodica koje su neretko opterećene raznim socio-patološkim problemima i slično. Uz to, poseban problem predstavlja neravnoteža moći koja postoji u slučajevima sukoba između vaspitanika koji pripadaju neformalnim grupama i onih koji im ne pripadaju. U ovim slučajevima

[90] Podaci o primeni medijacije kao vida rešavanja sukoba među vaspitanicima Zavoda za vaspitanje omladine u Nišu dobijeni su putem intervjua sa stručnim radnicima ove ustanove. Intervjui su vođeni putem telefona 16. februara 2010. godine.

medijaciji obično prisustvuje i neko od vaspitača, ali koji ne vode medijaciju, već su tu da pruže podršku onoj strani koja ima manje moći.

Na osnovu podataka o primeni medijacije u Zavodu za vaspitanje omladine u Nišu, dolazi se do zaključka da ovaj vid reagovanja na ponašanja vaspitanika ove ustanove predstavlja alternativu disciplinskom kažnjavanju, ali, u nekim slučajevima, i alternativu pokretanju postupka pred sudom od strane nadležnog tužioca za maloletnike. I pored toga što program diverzionih šema nije našao svoju punu primenu, njegova pozitivna strana se ipak ogleda u promovisanju restorativnog pristupa reagovanju na kriminalitet mladih i podizanju svesti javnosti u Nišu, ali i šire, o značaju i prednostima rešavanja sukoba izvan klasične sudske procedure. To je svakako doprinelo i kasnijem kreiranju zakonskih rešenja, koja su upravo usmerena ka što je moguće širem isključivanju maloletnika iz sistema represivnog reagovanja države. Osim toga, pozitivna strana ovog programa ogledala se i u pokušaju ostvarivanja drugih, reklo bi se, dugoročnijih ciljeva, i to: šire uključivanje lokalne zajednice u program što je trebalo da obezbedi i dalje širenje ideje restorativnog pristupa reagovanju na kriminalna i druga asocijalna ponašanja, uspostavljanje standarda u pogledu procedura upućivanja slučajeva na posredovanje, uključivanje mladih u ove programe, kao i razvijanje vršnjačke medijacije.

Služba za posredovanje u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu

Služba za posredovanje u okviru Vaspitno-popravnog doma u Kruševcu osnovana je oktobra 2003. godine s ciljem razvijanja modela primene posredovanja u zavodskim ustanovama u koje se smeštaju maloletnici prema kojima je izrečena vaspitna mera upućivanja u vaspitno-popravni dom. Osnovni cilj primene ovog programa ogleda se u reagovanju na sukobe među štićenicima Doma u kojima su povređena prava jedne od strana, i to na drugačiji, konstruktivniji način. Utoliko bi se u ovom kontekstu posredovanje moglo posmatrati kao alternativa disciplinskom kažnjavanju (u slučajevima disciplinskih presutpa), ali i kao alternativa pokretanju postupka prema maloletniku u slučaju izvršenja krivičnog dela tokom boravka u ustanovi. Posredovanje u ovom slučaju zato ne može da se okarakteriše kao deo tretmana ili deo izrečene mere institucionalnog karaktera, iako se odvija u zavodskim uslovima. Pa ipak, ovaj program može da ima pozitivne efekte u pogledu uticaja na maloletnike u odnosu na razumevanje i usvajanje nenasilnih

obrazaca rešavanja konflikata, što, pretpostavljamo, može da doprinese njihoj kasnijoj reintegraciji u društvenu sredinu, što i jeste jedan od ciljeva, ali i principa restorativne pravde.

Program posredovanja u VPD u Kruševcu otpočeo je sa primenom februara 2004. godine, nakon što su sprovedene određene pripreme: kreiran je pravilnik rada, regulisani su odnosi sa drugim službama Vaspitno-popravnog doma, definisane su administrativne procedure i način čuvanja podataka, formirana su specijalizovana odeljenja i pripremljeni informativni materijali službe. Od 2005. godine ovaj program postao je deo redovnih procedura rešavanja sukoba u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu. *Pravilnikom o kućnom redu vaspitno-popravnog doma*[91] predviđeno je da maloletnik, kome je naneta uvreda ili je prouzrokovana druga šteta radnjom drugog maloletnika, treba da se obrati vaspitaču, koji, potom, kada se ispune uslovi, upućuje maloletnike na postupak posredovanja u cilju postizanja poravnanja. Dakle, u slučaju sukoba između štićenika, trebalo bi da se prvo nudi mogućnost upućivanja na posredovanje, a disciplinsko kažnjavanje i, eventualno, podnošenje zahteva za pokretanje novog postupka prema maloletniku pred sudom, treba da budu *ultima ratio*.[92]

U pogledu vrste sukoba, do posredovanja dolazi mahom kada su u pitanju sukobi manjeg intenziteta, na primer, uvreda, tuča koja nije dovela do povreda ili je dovela do lakših povreda, prouzrokovanje materijalne štete, odnosno, oštećenje imovine ili tuđe stvari (na primer, jedan štićenik drugom pocepa ili zapali jaknu, nešto mu polomi i slično), krađa i slično. Kada ovi sukobi imaju elemente krivičnih dela, osim u slučaju da je došlo do teških telesnih povreda, praksa Vaspitno-popravnog doma je takva da se ne obaveštava tužilac za maloletnike kako bi podneo zahtev za pokretanje postupka prema maloletniku. Čak i ako se postupak pokrene, često dolazi do njegovog obustavljanja zbog necelishodnosti vođenja postupka prema maloletniku jer se maloletnik već nalazi u instituciji za izvršenje zavodske vaspitne mere. Ovi sukobi se zato rešavaju putem posredovanja ili, ako na njega ne pristanu obe strane u sukobu, putem odgovarajućih disciplinskih mera.

---

[91] Službeni glasnik RS br. 71/2006.

[92] Do podataka o razvijanju u početcima primene posredovanja u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu došla sam putem telefonskog intervjua sa gospođom Živicom Pavlović, psihološkinjom i šeficom prijemnog odeljenja u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu, koji je vođen 5. februara 2010. godine, kao i na osnovu pisanog materijala koji mi je dostavila 18. februara 2010. godine.

Do posredovanja uglavnom dolazi u slučaju sukoba koji uključuju pojedince, i to one koji ne pripadaju tzv. neformalnim grupama. Poseban problem upravo predstavlja rešavanje sukoba među neformalnim grupama, čiji članovi ne žele da prihvate uključivanje u proces posredovanja. Ukoliko, pak, neki član neformalne grupe, koji je naneo povredu ili štetu štićeniku koji ne pripada neformalnoj grupi, pristane da učestvuje u posredovanju, nailazi se na drugi problem, a to je neravnoteža moći. Stoga su posebni izazovi za Službu za posredovanje motivisanje pripadnika neformalnih grupa da prihvate posredovanje kao konstruktivan način rešavanja sukoba, dalje razvijanje saradnje sa lokalnom zajednicom i sličnim ustanovama, razvijanje vršnjačkog posredovanja, kao i posredovanja između osoblja i štićenika.

Posredovanje sprovode posrednici koji su prošli obuku, a koji su mahom zaposleni u Vaspitno-popravnom domu kao psiholozi, stražari, vaspitači.[93] Drugim rečima, oni poslove medijatora obavljaju uz svoje redovne poslove i u okviru radnog vremena. Međutim, ovakvo rešenje se ne čini baš optimalnim: diskutabilno je u kojoj meri ova lica mogu da ostanu neutralna i da zaista budu treća, nepristrasna strana, u rešavanju nastalog sukoba (Szego, Fellegi, 2012). Stoga bi ovaj program trebalo izmestiti iz institucije u kojoj se mera realizuje. Pri tome, ne misli se na fizičko izmeštanje, već institucionalno, tj. prenošenje ingerencija posredovanja na jednu nezavisnu službu, koja bi u svojim redovima trebalo da ima posrednike, koji su posebno obučeni upravo za kanalisanje dijaloga između lica koja su na izvršenju zavodskih mera, ali koja ne bi u isto vreme bila vaspitači, koji rade sa štićenicima ili stražari i tome slično.

Sa druge strane, ovakav program trebalo bi proširiti i na zavode u kojima punoletna lica izvršavaju kaznu lišenja slobode. Osim toga, ovaj program može da posluži kao polazni osnov za eventualno razmišljanje o uvođenju posredovanja ili drugih programa u postojeći zatvorski sistem. U tom slučaju on ne bi bio samo alternativa disciplinskom postupanju u slučaju kršenja određenih pravila ponašanja u okviru institucionalnog tretmana, već i kao način omogućavanja žrtvama krivičnih dela da se i one aktivno uključe i dobiju makar moralnu satisfakciju, ako primena restorativnog programa nije bila moguća ili je bila neprihvatljiva za jednu od strana u nekoj ranijoj fazi postupka.

[93] Ovaj podatak je dobijen u telefonskom intervjuu sa gospođom Živicom Pavlović, psihološkinjom i šeficom prijemnog odeljenja u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu, koji je vođen 5. februara 2010. godine.

Mreže za posredovanje između žrtve i prestupnika

U okviru projekta „Mobilni timovi za sveobuhvatnu dečiju zaštitu“, koji je realizovan u okviru napred pomenutog šireg projekta UNICEF-a „Šansa deci za promene“, tokom 2003. godine došlo je do formiranja „Mreže za medijaciju timova za sveobuhvatnu dečiju zaštitu“, koja je nudila usluge medijacije u slučajevima učinjenog krivičnog dela ili prekršaja od strane maloletnog lica,[94] ali, takođe, lobirala i za osnivanje centara za medijaciju u raznim gradovima i mestima u Srbiji. Mreža za posredovanje timova za sveobuhvatnu dečiju zaštitu predstavljala je partnerski projekat kancelarije UNICEF-a u Beogradu, nevladine organizacije Amity iz Beograda i 14 centara za socijalni rad, i to u Požarevcu, Obrenovcu, Preševu, Bujanovcu, Leskovcu, Lebanu, Jagodini, Valjevu, Smederevu, Boru, Kruševcu, Bajinoj Bašti i Zemunu. U svakom od ovih mesta, timovi za posredovanje imali su od 3 do 5 medijatora. Medijatori su prošli odgovarajuću obuku, tako da je ukupno obučen 61 stručnjak (Hrnčić, Rajić, 2014).

Kao osnovni ciljevi rada Mreže postavljeni su: zalaganje za primenu restorativnog pristupa u maloletničkom pravosuđu i omogućavanje, organizovanje i podsticanje posredovanja kao načina za prevazilaženje sukoba u kome je bar jedna strana ispod 18 godina i gde postoji povreda prava druge osobe ili nanošenje štete drugom licu ili organizaciji.

U periodu između 2004. i 2006. godine bilo je 110 posredovanja (Hrnčić, Rajić, 2014). Za potrebe istraživanja koje su sprovele Hrnčić i Rajić, a vezano za odnos žrtava prema posredovanju između žrtve i prestupnika, one su obradile podatke za ukupno 41 slučaj posredovanja, pa je interesantno videti ko su bile žrtve, a ko prestupnici u tim slučajevima, ko je upućivao slučajeve na posredovanje i u kojim slučajevima. U posredovanje u ovim slučajevima bila su uključena 83 lica: 41 žrtva i 42 prestupnika. Više od polovine žrtava (25 ili 59,5%) i velika većina prestupnika (38 ili 90,5%) bili su muškog pola. Oko 90% prestupnika bili su mlađi od 18 godina, od čega je oko 16% njih bilo mlađe od 14 godina, dakle, pripadali su kategoriji dece koja

[94] Do detaljnijih podataka o Mreži za posredovanje timova za sveobuhvatnu dečiju zaštitu došlo se putem telefonskog intervjua sa gospođom Tatjanom Rajić, koordinatorkom Mreže u vreme vođenja intervjua (intervju vođen 16. i 19. jula 2009. godine), kao i na osnovu prezentacije rada Mreže koju mi je nakon razgovora ona dostavila. Podaci koji se nalaze u prezentaciji, prezentovani su na Fakultetu političkih nauka, 26. decembra 2008. godine.

nisu krivično odgovorna. Kada su u pitanju žrtve, u najvećem broju slučajeva (75%) i žrtve su bile maloletne, pri čemu je u 12,5% slučajeva žrtva bila dete (do 14 godina). Najčešći povodi za aktiviranje ovog mehanizma reagovanja bili su psovke i lake telesne povrede (oko 40%), a potom i krađa, oštećenje tuđe stvari, vređanje, pretnje i tako dalje. Sukobi su se uglavnom dešavali u školi, dakle u pitanju je bilo vršnjačko nasilje. Stoga je više od jedne trećine slučajeva na posredovanje upućivala škola, a potom policija, prekršajni organ i sud. Interesantno je da ni jedan slučaj nije upućen od strane tužilaštva. U manje od 10% slučajeva posredovanje je inicirala žrtva, a u manje od 5% slučajeva to je učinio prestupnik.

U periodu od formiranja Mreže pa do decembra 2008. godineu u 81% slučajeva posredovanja su okončana sporazumom, u 10% sporazum nije postignut, dok je u 9% slučajeva postupak bio u toku u vreme kada su rezultati prezentovani (kraj decembra 2008. godine).[95] U svega četiri slučaja zabeležen je povrat.

Međutim, sa završetkom navedenog projekta, došlo je do smanjenog obaveštavanja građana o mogućnostima rešavanja sukoba putem posredovanja, usledilo je opadanje pružanja usluga medijacije, a time i smanjenje interesovanja klijenata da se opredele za ovaj vid rešavanja sukoba. Uz to, ističe se da je Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica najveći deo aktivnosti na polju posredovanja ostavio tužiocima i sudijama, pa jedan od prioritetnih zadataka postaje „uspostavljanje bolje saradnje sa tužilačkim i sudskim organizacijama“.

Upravo to govori u prilog potrebi stvaranja odgovarajućeg institucionalnog okvira, čime bi se postavio osnov za održivost i širu primenljivost programa restorativnog karaktera. Ovo posebno ako imamo na umu da je u našoj zemlji stvoren i odgovarajući pravni okvir za primenu restorativnih mera i procesa. Utoliko, čini se da programi restorativne pravde u Srbiji, posebno oni koji imaju zakonsko utemeljenje, ne bi više trebalo da se realizuju sporadično, kao *ad hoc* programi, već da dobiju svoje pravo mesto u sistemu državne reakcije na kriminalna ponašanja.

[95] Ibid.

Zaključak

Praktični programi restorativnog karaktera koji su početkom 2000-tih počeli da se razvijaju u Srbiji bili su, kako se primećuje, izvan postojećeg krivičnopravnog sistema i imali su više eksperimentalni karakter, ali sa vizijom kasnijeg uključivanja u sistem formalne socijalne kontrole. Oni su se primenjivali bez jasnog zakonskog osnova i bez postojanja jasnih procedura i institucionalnog okvira. Zato su, kako je već navedeno, to bili pilot programi, ali koji su ipak imali uticaja na dalje preduzimanje koraka u pravcu prihvatanja restorativnog pristupa reagovanju, pre svega, na kriminalitet maloletnika. Utoliko bi ove prve programe mogli da okarakterišemo i kao neku vrstu neformalne socijalne kontrole (Blad, 2006: 105), što je sasvim logičan tok, koji je primetan i u drugim zemljama u kojima je praksa počela da se razvija pre pravnog okvira, doprinoseći jasnijem uobličavanju zakonskih rešenja.

Sa postepenim razvojem odgovarajuće zakonske regulative, postavljen je pravni osnov i za formalizaciju ovakvih programa. Drugim rečima, trebalo je da ovi programi nađu svoje mesto u sistemu državnog reagovanja na kriminalitet i tako obezbede svoju održivost i dalju primenu. To neminovno podrazumeva povezivanje različitih struktura kako bi se zakonska rešenja pretočila u praksu, a uz korišćenje mehanizama koji su, barem u nekim lokalnim sredinama, već razvijeni. Takvo povezivanje bi trebalo da omogući formalizaciju i institucionalizaciju restorativnih pristpa, koja je, čini se, neophodna kada se radi o reagovanju na kriminalitet krivično odgovornih lica.

Pa ipak, primećuje se da, i pored postojanja pravnog okvira, a delom i institucionalnog, u Srbiji još uvek nedostaje jasno sistemsko rešenje pitanja primene rešenja sa elementima restorativne pravde u praksi, te brojna lutanja, koja mogu da rezlultiraju time da napori koji su učinjeni „padnu u vodu“. I dalje se, nažalost, mere i procesi restorativnog karaktera primenjuju sporadično i prilično sporo ulaze u sistem reagovanja. Sve to upućuje na zaključak da još uvek možemo da govorimo samo o povoju restorativne pravde kod nas, a da je za njenu širu primenu potrebno preduzeti čitav niz koraka, posebno na planu njene dalje institucionalizacije.

Zaključak i preporuke

Koncept restorativne pravde, kako opravdano primećuje Walgrave (2008: 1), oživeo je u momentu kada su punitivna reakcija i socijalna isključenost počele da pokazuju svoje nedostatke, ogledajući se u smanjenoj sigurnosti, nelagodnosti i nezadovoljstvu efektima tradicionalnog krivičnopravnog sistema u odgovoru na kriminalitet. Sem toga, danas se ne raspolaže dokazima o tome da strože i intenzivnije kazne vode većoj društvenoj sigurnosti i miru (Walgrave, 2008: 54). Upravo se pokazuje suprotna tendencija: što je oslanjanje politike suprotstavljanja kriminalitetu na represiju i kažnjavanje veće, dolazi do još šire primene kazne zatvora, što rezultira manjom sigurnošću građana i nižim kvalitetom društvenog života, a spirala nasilja i konflikta se nastavlja (Soković, 2012).

Upravo to je u znatnoj meri doprinelo oživljavanju savremenog koncepta restorativne pravde. Restorativna pravda je, posebno tokom devedesetih godina XX veka, postala sinonim za čitav niz neformalnih (tradicionalnih) procesa ostvarivanja pravde (Roche, 2003: 6). Ona je danas sveprisutna tema reformi maloletničkog pravosuđa i krivičnopravnog sistema u celini. Nju zato treba posmatrati kao pokret koji za cilj ima reformu postojećeg sistema državnog reagovanja na kriminalitet, a ne kao pokret koji teži deinstitucionalizaciji odgovora na kriminalna ponašanja (Blad, 2006: 93).

Restorativna pravda predstavlja konstruktivan odgovor na kriminalitet, pa iako je reaktivnog karaktera, ona je mnogo više nego konvencionalni krivičnopravni sistem okrenuta budućnosti: mehanizama restorativnog karaktera ne deluje se na posledicu, već na njene uzroke. Restorativna pravda je obnavljajuća pravda. Bazirajući se na četiri osnovna principa (personalizam, učešće, popravljanje i reintegracija), ona zapravo teži da popravi posledice prošlog događaja (izvršenog krivičnog dela), uspostavi balans između potreba i interesa svih zainteresovanih strana, kako bi se obezbedio oporavak žrtve od traume preživljene viktimizacije, delovalo u pravcu prevencije budućih kriminalnih ponašanja i uspostavila harmonija u zajednici koja je narušena izvršenjem krivičnog dela. Restorativna pravda tako čini zaokret ka tome da od

onih koji su u tradicionalnom krivičnopravnom sistemu posmatrači (žrtve, učinioci, njihove porodice i prijatelji, ali i sama zajednica) načini aktivne učesnike. Restorativnu pravdu zato možemo da posmatramo kao holistički pristup kriminalitetu: to je model koji se bavi učiniocem i njegovim prihvatanjem odgovornosti kako za štetu/povredu koju je naneo krivičnim delom, tako i za njeno popravljanje (*offender directed intervention*), stavljajući u fokus žrtvu (*victim-centered intervention*), uz istovremeno uključivanje društva, i to kroz lokalne, mikozajednice ili tzv. zajednice koje brinu za učinioca i žrtvu (*caring communities*).

Iako ponikla na oštroj kritici konvencionalnog krivičnopravnog sistema, restorativna pravda ipak ne može da se posmatra kao suprotnost retributivnom sistemu državne reakcije na kriminalitet: to nisu dva polarizovana sistema intervencije, već dva kraja jednog kontinuuma državne reakcije. Konsekventno, to nas stavlja na poziciju maksimalističkog pristupa restorativnoj pravdi uz primese diverziono-komunitarističke orijentacije, te integrativnog ili mešovitog modela restorativne pravde, kao primarnog, ali uz integrisanje elemenata diverzionog ili modela duplog koloseka. U takvom okruženju, restorativna pravda može da dobije različite forme: od mere diverzionog karaktera (alternativa postupku a time i kažnjavanju), preko alternativne sankcije (tzv. restorativna sankcija) do dela postojećih kazni ili drugih krivičnih sankcija, odnosno, do dela tretmana lica osuđenih na kaznu zatvora (tzv. *add-on* restorativna pravda).

Pozicioniranje restorativne pravde u šire okvire postojećeg krivičnopravnog sistema trebalo bi da obezbedi:

- širu primenu restorativnih mehanizama, odnosno, sprečavanje njihovog ostajanja na marginama krivičnopravnog sistema reagovanja;
- adekvatniju kontrolu sprovođenja restorativnih mera i procesa, te zaštitu od rizika kršenja osnovnih prava i učinioca i žrtve tokom bilo koje intervencije ili procesa koji mogu da se označe kao restorativni;
- predviđanje jasnih uslova i standarda za njenu primenu, čime se opovrgava kritika o restorativnoj pravdi kao deformalizaciji i delegalizaciji pravde, odnosno, kao privatizaciji konflikata i načina njihovog rešavanja;
- modifikovanje punitivnih i retributivnih osnova na kojima konvencionalni krivični sistem počiva, te njegovo postepeno

fokusiranje na restorativne vrednosti i postizanje restorativnih ciljeva;
- rešavanje dilema o podobnosti njene primene s obzirom na vrstu krivičnih dela i kategoriju učinilaca, tako da težina krivičnog dela ne bi trebalo *a priori* da bude osnov isključivanja mogućnosti primene restorativne pravde u konkretnom slučaju.

Pri tome, kako su to slikovito u formi piramidne intervencije prikazali pojedini autori, u sistemu integrisanja restorativne pravde u postojeći krivičnopravni sistem, primat treba dati restorativnim mehanizmima, a da kazna zaista bude *ultima ratio*. Drugim rečima, kada god je moguće, trebalo bi težiti ostvarivanju restorativnih ciljeva kroz restorativni proces, ali ne odbacivati mogućnost ostvarivanja restorativnog ishoda i kroz krivičnu proceduru. Tako se onda duž kontinuuma odgovora na kriminalitet mogu naći programi koji pokazuju manji ili veći stepen restorativnosti, te se opravdanim čini razvijanje kriterijuma za ocenu dostignutog nivoa restorativnosti svake pojedine mere. Uopšte uzev, stepen ostvarene restorativnosti zavisiće od nivoa prihvatanja odgovornosti učinioca za štetu i njeno popravljanje, stepena inkluzije i participativnosti.

U tom kontekstu, pak, restorativna pravda nikako ne bi trebalo da se posmatra i shvati kao „blaga opcija“ za učinioca, odnosno, kao izbegavanje represije. U suprotnom, njena primena će biti marginalna. S tim u vezi, Walgrave opravdano primećuje da je u tradicionalnom sudskom postupku „konfrontacija indirektna, nepersonalna i filtrirana kroz sudske rituale“, dok je restorativni proces „personalan, neposredan i duboko emotivan“ (Walgrave, 2008: 46-47). Zato bi restorativnu pravdu (ili diverzione mere kako to vide neki autori) trebalo razumeti kao „kao model u razvoju, otvoreno polje za neka nova saznanja o tipologiji, potencijalima i potrebama onih na koje se primenjuju, nego kao instrument ’poštede’“ (Simeunović-Patić, Stevanović, 2007: 403-404).

Imajući sve to u vidu, može se zaključiti da restorativnu pravdu ne treba posmatrati kao pokret koji teži deinstitucionalizaciji odgovora na kriminalitet, već kao pokret koji za cilj ima reformu postojećeg krivičnopravnog sistema (Blad, 2006: 93).

Polazeći od tako postavljene osnove, dolazi se do zaključka da su reforme krivičnog (materijalnog i procesnog) i maloletničkog zakonodavstva u Srbiji tokom proteklih nekoliko godina išle u pravcu unošenja elemenata restorativnog karaktera u postojeći sistem reagovanja na kriminalitet. To je

svakako pozitivan korak u pravcu harmonizacije domaćeg zakonodavstva sa standardima sadržanim u relevantnim međunarodnim i evropskim dokumentima. Uključivanjem elemenata restorativne pravde u postojeći krivičnopravni sistem, naš zakonodavac se priklanja tzv. maksimalističkoj orijentaciji, te opredeljivanju za mešoviti ili integrativni model restorativne pravde. Ali, maksimalistička orijentacija još uvek ne dolazi u potpunosti do izražaja u pogledu transformisanja celokupnog državnog odgovora ka većem postizanju restorativnih ciljeva. Drugim rečima, krivičnopravni sistem Srbije je još uvek u priličnoj meri punitivan, a prihvatanje restorativnih vrednosti i ostvarivanje restorativnih ciljeva sporadično.

Međutim, kako pokazuje analiza pozitivnog zakonodavstva Srbije, te podaci prikazanog istraživanja stavova stručnjaka o restorativnoj pravdi, ključni nedostaci za širu primenu restorativnih mehanizama, te okretanje postojećeg sistema ka većoj restorativnosti, ogledaju se u nedostatku mehanizama i nedovoljno razvijenoj institucionalnoj potpori za primenu konkretnih rešenja. Zato, tek kada se identifikovane prepreke, praznine i nedostaci otklone i obezbedi šira primena postojećih rešenja restorativnog karaktera, biće moguće vršiti procenu stepena ostvarene restorativnosti svakog pojedinog rešenja, pa možda tek onda ceniti i podizanje nivoa restorativnosti celokupnog krivičnopravnog sistema Srbije. Naime, ne može se restorativnost sistema ceniti samo na osnovu apstraktne procene zakonskih rešenja, već tek na osnovu njihove implementacije u praksi. Međutim, čini se da primena rešenja sa elementima restorativne pravde još uvek nije na zadovoljavajućem nivou. Stoga se čini potrebnim preduzimanje konkretnih koraka u pravcu daljeg razvoja i unapređenja restorativne pravde u Srbiji, a neke od preporuka u tom pravcu bile bi:

- Promovisanje koncepta restorativne pravde, njenih principa, mogućnosti i značaja, i to u naučnoj, stručnoj i opštoj javnosti, kao i njen dalji razvoj. S tim u vezi, posebno bi trebalo insistirati na uspostavljanju saradnje sa civilnim društvom, promovisanju istraživanja i evaluacije postojećih restorativnih programa kako bi se videli njihovi dometi i predlagale dalje izmene zakona i prakse.
- Podizanje svesti stručnjaka o primeni ovog vida reagovanja na kriminalitet kroz razne vidove obuka (specijalističke kurseve, seminare, treninge), kako bi razumeli postojeća rešenja i shvatili značaj i potrebu njihove primene u praksi. To bi, čini se, moglo da pomogne da primena odredaba restorativnog karaktera zaživi u praksi.

- Definisanje i potpunije zakonsko regulisanje restorativnih procesa (posredovanja, poravnanja), koje naš zakonodavac poznaje, kako bi se preciznije odredio njihov tok i odnos sa postojećim krivičnopravnim sistemom, kao i uvođenje novih restorativnih pristupa, kao što su porodične rasprave, posebno u sistem reagovanja na kriminalitet maloletnika.
- Jasnije definisanje položaja i uloge žrtve u restorativnim procesima. Ovo je, između ostalog, vezano i za obezbeđivanje osnovnih procesnih garancija koje treba da doprinesu pravičnom odnosu prema stranama, tj. prema žrtvi i učiniocu. Sa druge strane, pak, jasnije definisanje položaja i uloge žrtve doprinosi većoj fokusiranosti procesa na žrtve, što jeste jedna od ključnih vrednosti i karakteristika restorativnog procesa.
- Razvijanje službi za posredovanje koje bi bile nezavisne od sudova, kao i odgovarajuće obuke lica koja bi sprovodila programe posredovanja u krivičnim stvarima, ali i druge programe restorativnog karaktera koji mogu da se razvijaju. S tim u vezi, važan osnov za dalju institucionalizaciju restorativnih mehanizama činilo je osnivanje Republičkog centra za medijaciju, pa bi trebalo raditi na njegovom oživljavanju i jačanju kapaciteta.
- Neophodno je razvijanje saradnje sudova i tužilaštava sa civilnim društvom i lokalnom zajednicom kako bi se obezbedila adekvatna infrastruktura za primenu rešenja koje poznaje naš zakonodavac, ali i kako bi se na adekvatan način koristili svi postojeći resursi.
- Razvijanje restorativnih programa u institucijama za izvršenje institucionalnih krivičnih sankacija po uzoru na modele koji postoje u svetu.
- Jačanje službi za žrtve, koje treba da rade na podizanju svesti o restorativnoj pravdi i pravima žrtava, da imaju konsultativnu ulogu u procesu razvijanja državne politike u vezi sa primenom restorativne pravde, kao i da prate primenu postojećih rešenja u praksi i vrše njihovu evaluaciju. Uloga službi za žrtve može da bude važna i u domenu obučavanja posrednika/facilitatora s obzirom na akumulirano iskustvo, znanje i veštine u radu sa žrtvama kriminaliteta, što je veoma važno kako se ne bi izgubila perspektiva žrtve u postupku posredovanja ili drugom restorativnom procesu i kako žrtve ne bi i dalje bile marginalizovane. Službe za žrtve mogu i treba da pruže žrtvama pomoć i podršku pre, tokom i nakon

posredovanja ili drugog restorativnog procesa, kao i da ostvaruju prvi kontakt sa žrtvom u smislu njene pripreme za uključivanje u restorativni proces.

Literatura

Aertsen, I. (2006) The intermediate position of restorative justice: the case of Belgium, u: Aersten, I., Daems, T., Robert, L. (ur.) *Institutionalizing restorative justice*. Devon: Willan Publishing: 68-92.

Aertsen, I. (2012) Restorative prisons: Where are we heading?, u: Barabas, T., Fellegi, B., Windt, S. (ur.) *Responsibility-taking, Relationship-building and Restoration in Prisons*, Budapest: OKRI: 263-276, dostupno na http://mereps.foresee.hu/uploads/tx_abdownloads/files/MEREPS_FinalPublication_EN.pdf.

Aertsen, I., Willemsens, J. (2001) The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, *European Journal on Criminal Policy and Research*, 9: 291-300.

Albrecht, H.J. (2001) Restorative Justice – Answers to Questions that Nobody has put Forward, u: Fattah, E., Parmentier, S, (ur.) *Victim Policies and Criminal Justice on the Road to Restorative Justice*. Leuven: Leuven University Press: 295-314.

Ashworth, A. (2003) Is restorative justice the way forward for criminal justice?, u: McLaughlin, E., Fergusson, R., Hughes, G., Westmarland, L. (ur.) *Restorative Justice Critical Issues*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications: 164-181.

Bannenberg, B. (2000) Victim-offender mediation in Germany, u: *Victim-offender mediation in Europe: Making restorative justice work*, The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, Leuven: Leuven University Press, 2000: 251-281.

Bannenberg, B., Rossner, D. (2003) New developments in restorative justice to handle family violence, u: Weitekamp, E.G.M., Kerner, H.J. (ur.) *Restorative justice in context – international practices and directions*. Devon: Willan Publisher: 51-79.

Barabas, T., Fellegi, B., Windt, S. (ur.) (2012) *Responsibility-taking, Relationship-building and Restoration in Prisons*, Budapest: OKRI, dostupno na http://mereps.foresee.hu/uploads/tx_abdownloads/files/ MEREPS_FinalPublication_EN.pdf.

Barr, T. (2013) Putting victims in prison, *Restorative Justice - An International Journal*, 3: 389-413.

Bazemore, G., Griffiths, C.T. (2003) Conferences, circles, boards, and mediations: the „new wave" of community justice decision making, u: McLaughlin, E., Fergusson, R., Hughes, G., Westmarland, L. (ur.) *Restorative Justice Critical Issues*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications: 76-93.

Bazemore, G., Umbreit, M. (2003) A comparison of four restorative conferencing models, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Pulisher: 225-241.

Bazemore, G., Elis, L. (2007) Evaluation of restorative justice, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 397-425.

Bejatović, S. (2007) Krivičnoprocesno zakonodavstvo kao pretpostavka uspešne borbe protiv kriminaliteta, u: Kron, L. (ur.) *Kriminalitet u tranziciji: fenomenologija, prevencija i državna reakcija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja: 27-58.

Bejatović, S. (2008) Krivičnoprocesno zakonodavstvo i prevencija kriminaliteta, u: Kron, L. (ur.) *Kazneno zakonodavstvo i prevencija kriminaliteta*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja: 44-66.

Bejatović, S., Đurđić, V., Škulić, M., Ilić, G., Kiurski, J., Matić, M., Lazić, R., Nenadić, S., Trninić, V. (2012) *Primena načela oportuniteta u praksi: izazovi i preporuke*, Beograd: Udruženja javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.

Blad, J. (2006) Institutionalizing restorative justice? Transforming criminal justice? A critical view on the Netherlands, u: Aersten, I., Daems, T., Robert, L. (ur.) *Institutionalizing restorative justice*. Devon: Willan Publishing: 93-119.

Blad, J. Lauwaert, K. (2010) Evidence based policies? Empirical research on restorative justice in the Netherlands, u: Vanfraechem, I., Aertsen, I., Willemsens, J. (ur.) *Restorative Justice Realities – Empirical Research in a European Context*. The Hague: Eleven International Publishing: 175-205.

Bolivar, D. (2013) For *whom* is restorative justice? A mixed-method study on victims and (non)participation, *Restorative Justice - An International Journal*, 2: 190-214.

Braithwaite, J. (1989) *Crime, shame and reintegration*, Cambridge University Press.

Braithwaite, J. (2002) In search of restorative jurisprudence, u: u: Walgrave, L. (ur.) *Restorative Justice and the Law.* Devon: Willan Publishing: 159-167.

Braithwaite, J. (2002a) Setting standards for restorative justice, *The British journal of criminoloy*, 42(3): 563-577.

Braithwaite, J. (2003) Restorative Justice and a Better Future, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Publisher: 83-97.

Braithwaite, J. (2003a) Restorative justice and social justice, u: McLaughlin, E., Fergusson, R., Hughes, G., Westmarland, L. (ur.) *Restorative Justice Critical Issues*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications: 157-163.

Braithwaite, J.; Daly, K. (2001) Muškost, nasilje i kontrola zajednice, *Temida*: 2: str: 29-45.

Boutellier, H. (2002) Victimization and restorative justice: moral background and political consequences, u: Walgrave, L. (ur.) *Restorative Justice and the Law.* Devon: Willan Publishing: 19-30.

Boutellier, H. (2006) The vital context of restorative justice, u: Aertsen, I., Daems, T., Robet, L. (ur.) *Institutionalizing Restorative Justice*. Devon: Willan Publishing: 25-43.

Cameron, A. (2006) Stopping the violence – Canadian feminist debates on restorative justice and intimate violence, *Theoretical Criminology*, 10(1): 49-66.

Chapman, T. (2012) Facilitating Restorative Conferences, u: Zinsstag, E., Vanfraechem, I. (ur.) *Conferencing and Restorative Justice: International Practices and Perspectives*. Oxford: Oxford University Press: 65-82.

Christie, N. (1977) Conflicts as property, *The British Journal of Criminology*, 1: 1-15.

Christie, N. (1981) *Limits to Pain*, Oxford: Martin Robertson.

Christie, N. (2006) Odgovori na gubitke, *Temida*, 1: 5-10.

Coker, D. (2006) Restorative justice, Navajo Peacemaking and domestic violence, *Theoretical Criminology*, (10) 1: 67-85.

Consedine, J. (2003) The Maori restorative tradition, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Publisher: 152-157.

Cook, K. (2006) Doing difference and accountability in restorative justice conferences, *Theoretical Criminology*, 10(1): 107-124.

Cordero, I.B., Garcia, I.S. (2001) The status of criminology in the framework of the criminal science – in particular the relationship between criminology and criminal law, u: Fattah, E., Parmentier, S, (ur.) *Victim Policies and Criminal Justice on the Road to Restorative Justice*. Leuven: Leuven University Press: 267-292.

Cunneen, C. (2003) Thinking critically about restorative justice, u: McLaughlin, E., Fergusson, R., Hughes, G., Westmarland, L. (ur.) *Restorative Justice Critical Issues*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications: 182-194.

Cunneen, C. (2006) Exploring the relationship between reparations, the gross violation of human rights, and restorative justice, u: Sullivan, D, Tifft, L. (ur.) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: 355-368.

Cunneen, C. (2007) Reviving restorative justice traditions?, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 113-131.

Curtis-Fawley, S., Daly, K. (2005) Gendered Violence and Restorative Justice - The Views of Victim Advocates. *Violence Against Women*, 11(5): 603-638.

Czarnecka-Dzialuk, B.; Wojcik, D. (2000) Victim-offender mediation in Poland, u: *Victim-offender mediation in Europe: Making restorative justice work*, The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, Leuven: Leuven University Press, 2000: 309-337.

Czarnecka-Dzialuk, B. (2010) The quest for sustining research – Empirical research on restorative justice in Poland, u: Vanfraechem, I., Aertsen, I., Willemsens, J. (ur.) *Restorative Justice Realities – Empirical Research in a European Context*. The Hague: Eleven International Publishing: 219-233.

Ćopić, S. (2001) Posredovanje između žrtve i učinioca (*victim-offedner mediation*), *Temida*, 3: 33-42.

Ćopić, S. (2007) Pojam i osnovni principi restorativne pravde, *Temida*, 1: 25-35.

Ćopić, S. (2009) Restorativna pravda i međunarodnopravna regulativa: postavljanje standarda za primenu restorativnih programa, u: M. Blagojević, Z. Stevanović (ur.) *Prevencija kriminala i socijalnih devijacija: od razumevanja ka delovanju*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja: 109-124.

Ćopić, S. (2014) Karakteristike savremenog pravnog i društvenog reagovanja na maloletničku delinkvenciju u Srbiji, u: Nikolić-Ristanović, V., Stevković, Lj. (ur.) *Maloletnička delinkvencija u svetu i Srbiji - trendovi i društveni odgovori.* Beograd: Prometej-Beograd i Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu: 215-237.

Ćopić, S.; Vidaković, I. (2002) Službe za pomoć žrtvama kriminaliteta u Engleskoj, Velsu i Severnoj Irskoj, *Temida*, 2: 19-29.

Ćorović, E. (2011) Poravnanje između učinioca krivičnog dela i oštećenog prema Krivičnom zakoniku Srbije, *Temida*, 1: 37-48.

Daly, K. (2001) Conferencing in Australia and New Zeland: Variations, Research Findings, and Prospects, u: Morris, A., Maxwell, G. (ur.) *Restorative Justice for Juveniles – Conferencing, Mediation and Circles*. Oxford and Portland: Hart Publishing: 59-83.

Daly, K. (2003) Restorative Justice: the Real Story, u: McLaughlin, E., Fergusson, R., Hughes, G., Westmarland, L. (ur.) *Restorative Justice Critical Issues*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications: 195-214.

Daly, K. (2006) The limits of restorative justice, u: Sullivan, D, Tifft, L. (ur.) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: 134-145.

Daly, K. (2012) Conferences and Gendered Violence: Practices, Politics, and Evidence, u: Zinsstag, E., Vanfraechem, I. (ur.) *Conferencing and Restorative*

Justice: International Practices and Perspectives. Oxford: Oxford University Press: 117-135.

Daly, K., Stubbs, J. (2006) Feminist engagement with restorative justice, *Theoretical Criminology*, 10(1): 9-28.

Daly, K., Stubbs, J. (2007) Feminist theory, feminist and anti-racist politics, and restorative justice, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 149-170.

Delić, N. (2005) Poravnanje učinioca i oštećenog kao osnov oslobođenja od kazne, u: Radvanović, D. (ur.) *Kazneno zakonodavstvo: progresivna ili regresivna rešenja.* Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova: 289-330.

De Mesmaecker, V. (2013) Victim-offender mediation participants' opinions on the restorative justice values of confidentiality, impartiality and voluntariness, *Restorative Justice - An International Journal*, 3: 334-361.

Developing Peacemaking Circles in a European Context, Final Research Report Presented to the European Commission by Project Coordinator Elmar G. M. Weitekamp, Eberhard Karls University Tübingen, Project: JLS/2010/JPEN/AG/1609, Criminal Justice Programme, European Commission, Directorate-General Justice, November 2013, dostupno na www.suggnome.be/pdf/onderzoek/PMC_final_report.pdf, pristupljeno 13. februara 2015. godine.

Dignan, J. (2001) Restorative Justice and Crime Reduction: Are Policy-Makers Barking up the Wrong Tree?, u: Fattah, E., Parmentier, S, (ur.) *Victim Policies and Criminal Justice on the Road to Restorative Justice*. Leuven: Leuven University Press: 329-354.

Dignan, J. (2002) Restorative justice and the law: the case for an integrated, systematic approach, u: Walgrave. L. (ur.) *Restorative Justice and the Law.* Devon: Willan Publishing: 168-190.

Dignan, J. (2007) Juvenile justice, criminal courts and restorative justice, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 269-291.

Dignan, J. (2010) Variations on a theme: Empirical research on restorative justice in England and Wales, u: Vanfraechem, I., Aertsen, I., Willemsens, J. (ur.) *Restorative Justice Realities – Empirical Research in a European Context*. The Hague: Eleven International Publishing: 236-265.

Dignan, J. Marsh, P. (2001) Restorative justice and family group conferences in England: current state and future prospects, u: Morris, A., Maxwell, G. (ur.) *Restorative Justice for Juveniles. Conferencing, Mediation and Circles*. Oxford and Portland, OR: Hart: 85-101.

Driedger, O. (2001) Societal Development, Quality of Life and Restorative Justice, u: Fattah, E., Parmentier, S, (ur.) *Victim Policies and Criminal Justice on the Road to Restorative Justice*. Leuven: Leuven University Press: 315-328.

Duff, R.A. (2003) Restorative punishment and punitive restoration, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Pulisher: 382-398.

Dunkel, F. (2001) The Victim in Criminal Law – On the Way from an Offender-Related to a Victim-Related Criminal Justice?, u: Fattah, E., Parmentier, S, (ur.) *Victim Policies and Criminal Justice on the Road to Restorative Justice*. Leuven: Leunev University Press: 167-210.

Dussich, J., Schellenberg, J. (ur.) (2010) *The Promise of Restorative Justice: New Approaches for Criminal Justice and Beyond*. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers.

Đurđić, V. (2007) Mere ubrzanja i pojednostavljenja krivičnog postupka i njihov uticaj na uspešnost borbe protiv kriminaliteta, u: Kron, L. (ur.) *Kriminalitet u tranziciji: fenomenologija, prevencija i državna reakcija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja: 181-202.

Eriksson, A. (2012) Restorative Justice in the Welfare State: Conferencing in the Nordic Countries, u: Zinsstag, E., Vanfraechem, I. (ur.) *Conferencing and Restorative Justice: International Practices and Perspectives*. Oxford: Oxford University Press: 205-216.

Feasey, S., Williams, P. (2009) *An Evaluation of the Sycamore Tree Project Based on an Analysis of Crime Pics II Data*, Sheffield: Sheffield Hallam University, dostupno na http://www.prisonfellowship.org.uk/wp-content/uploads/2012/11/Sycamore-Tree-Final-Report.pdf, pristupljeno 15. februara 2015. godine.

Fattah, E., Parmentier, S, (ur.) (2001) *Victim Policies and Criminal Justice on the Road to Restorative Justice*. Leuven: Leuven University Press.

Fellegi, B. (2011) Building and toning: an analysis of the institutionalisation of mediation in penal matters in Hungary, *Temida,* 1: 21-36.

Fellegi, B. Szego, D. (2013) *Handbook for Facilitating Peacemaking Circles*, dostupno na http://www.foresee.hu/uploads/tx_abdownloads/files/peacemaking_circle_handbook.pdf

Friday, P. (2003) Restorative Justice: The Impact on Crime, rad prezentovan na XI Međunarodnom viktimološkom simpozijumu, 13.-18. jul 2003. godine, Stellenbosch, South Africa.

Gaarder, E., Presser, L. (2006) A feminist vision of justice? The problems and possibilities of restorative justice for girls and women, u: Sullivan, D, Tifft, L. (ur) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: 483-494.

Gaboury, M.T., Ruth-Heffelbower, D. (2010) Innovations in Correctional Settings, u: Dussich, J., Schellenberg, J. (ur.) *The Promise of Restorative Justice: New Approaches for Criminal Justice and Beyond*. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers: 13-26.

Garland, D. (2002) *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*, Oxford University Press.

Gavrielides, T. (2005) Some Meta-Theoretical Questions for Restorative Justice, *Ratio Juris*, 18(1): 84-106.

Gavrielides, T. (2007) *Restorative justice theory and practice: addressing the discrepancy*. Helsinki: HEUNI.

Green, S. (2007) 'The victims' movement and restorative justice, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 171-191.

Grujić, J., Hanak, N. (2008) Proces razvoja Asocijacije Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje: izazovi i rezultati, u: Nikolić-Ristanović, V., Srna, J. (ur.) *Mogući put ka pomirenju u Srbiji: zajednička akcija za istinu i pomirenje*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej: 13-28.

Groenhuijsen, M. (2000) Victim-offender mediation: legal and procedural safeguards. Experiments and legislation in some European jurisdictions, u: *Victim-offender mediation in Europe: Making restorative justice work*, The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, Leuven: Leuven University Press, 2000: 69-83.

Groenhuijsen, M., Letschert, R. (ur.) (2006) *Compilation of International Victims' Rights Instruments*, Intervict i Wolf Legal Publishers.

Grubač, M. (2006) Kritika Predloga "novog" Zakonika o krivičnom postupku, u: Radovanović, D. (ur.) *Novo krivično zakonodavstvo: dileme i problemi u teoriji i praksi*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova: 321-348.

Hagemann, O. (2003) Restorative Justice in Prison?, u: Walgrave, L. (ur.) *Repositioning Restorative Justice.* Devon: Willan Publisher: 221-236.

Harris, M.K. (2003) Moving into the new millennium: Toward a feminist vision of justice, u: McLaughlin, E., Fergusson, R., Hughes, G., Westmarland, L. (ur.) *Restorative Justice Critical Issues*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications: 31-39.

Harris, N. (2003) Evaluating the practice of restorative justice: the case of family group conferencing, u: Walgrave, L. (ur.) *Repositioning Restorative Justice.* Devon: Willan Publisher: 121-135.

Hrnčić, J. (2006) Modeli i praksa restorativnog pravosuđa, u: Džamonja-Ignjatović, T., Žegarac, N. (ur.) *Medijacija – koncepti i konteksti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju: 130-140.

Hrnčić, J. (2007) Projekat 'Šansa deci za primenu': inicijativa za reformu maloletničkog pravosuđa u Srbiji, u: Kron, L. (ur.) *Kriminalitet u tranziciji: fenomenologija, prevencija i državna reakcija*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja: 371-382.

Hrnčić, J., Vujačić-Richer, D., Džamonja-Ignjatović, T., Despotović-Stanarević, V. (2006) Primena medijacije između žrtve i maloletnog prestupnika u Srbiji, u: Radovanović, D. (ur.) *Novo krivično zakonodavstvo: dileme i problemi u teoriji i praksi*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova: 535-543.

Hrnčić, J., Rajić, T. (2014) Odnos žrtava prema prestupu i medijaciji između žrtve i prestupnika, *Temida,* 1: 97-112.

Hulsman, L. (1998) Struggles about Terminology: 'Problematic Situation' versus Crime, u: Cartuyvels, Y., Digneffe, F., Alvaro, P., Philippe, R. (ur.) *Politique, police et justice au bord du futur. Mélanges pour et avec Lode van Outrive*, Paris, Montreal: L'Harmattan: 45-56.

Hudson, B. (1998) Restorative justice: the challange of sexual and racial violence. *Journal of Law and Society*, 25(2): 237-256.

Hudson, B. (2002) Restorative justice and gendered violence, *The British Journal of Criminology*, 42(3): 616-634.

Hudson, B. (2006) Beyond white man's justice – race, gender and justice in late modernity, *Theoretical Criminology*, 10(1): 29-47.

Hydle, I., Kemeny, S. (2010) From local trial projects to state owned services: Empirical research on restorative justice in Norway, u: Vanfraechem, I., Aertsen, I., Willemsens, J. (ur.) *Restorative Justice Realities – Empirical Research in a European Context*. The Hague: Eleven International Publishing: 207-217.

Ignatieff, M. (1978) *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution*. London: Macmillan.

Ignjatović, Đ. (2006) Kaznena reakcija u XXI veku – izazovi i dileme, u: Radovanović, D. (ur.) *Novo krivično zakonodavstvo: dileme i problemi u teoriji i praksi*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova: 9-32.

Ignjatović, Đ. (2008) *Kriminologija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Iivari, J. (2000) Victim-offender mediatin in Finland, u: *Victim-offender mediation in Europe: Making restorative justice work*, The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, Leuven: Leuven University Press, 2000: 193-210.

Iivari, J. (2010) Providing mediation as a nation-wide service, u: Vanfraechem, I., Aertsen, I., Willemsens, J. (ur.) *Restorative Justice Realities – Empirical Research in a European Context*. The Hague: Eleven International Publishing: 95-119.

Ilić, G. (2006) O pojednostavljenju forme krivičnog postupka, u: Radovanović, D. (ur.) *Novo krivično zakonodavstvo: dileme i problemi u teoriji i praksi*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova: 361-367.

Ilić, G. (2009) Javni tužilac kao subjekat pojednostavljenih formi postupanja u krivičnim stvarima, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 2: 141-146.

Johnstone, G. (2002) *Restorative Justice – ideas, values, debates*. Devon: Willan Publisher.

Johnstone, G. (ur.) (2003) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Publisher.

Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) (2007) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher.

Johnstone, G., Van Ness, D. W. (2007) The meaning of restorative justice, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 5-23.

Johnstone, G. (2007) Critical perspectives on restorative justice, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 598-614.

Karabec, Z. (2005) Alternative zatvorskim kaznama, u: *Alternative zatvorskim kaznama*, Beograd: Fond za otvoreno društvo: 131-142.

Konstantinović-Vilić, S., Kostić, M. (2006) Nasilje u porodici i primena restorativne pravde, *Pravni život*, 10: 95-112.

Konstantinović-Vilić, S., Kostić, M. (2006) *Penologija*. Niš: SVEN.

Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V., Kostić, M. (2009) *Kriminologija*. Niš: Pelikan Print.

Kostić, M. (2005) Restorativna pravda – smisao i mogućnosti primene, *Socijalna misao*, 2-3: 45-66.

Kostić, M. (2007) Uspostavljanje standarda za restorativnu pravdu, *Temida*, 1: 5-14.

Krapac, D. (1995) The position of the victim in Criminal Justice: a restrained Central and Eastern European perspective on the victim-offender mediation, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice,* 3: 230-240.

Lauwaert, K. (2013) Restorative justice in the 2012 EU Victims Directive: a right to quality services, but no right to equal access for victims of crime, *Restorative Justice - An International Journal*, 3: 414-425.

Llewellyn, J. (2007) Truth commissions and restorative justice, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 351-371.

Lemonne, A. (2003) Alternative conflict resolution and restorative justice: a discussion, u: Walgrave, L. (ur.) *Repositioning Restorative Justice.* Devon: Willan Publisher: 43-63.

Lenz, S., Weitekamp, E., Kerner, H.J. (2010) Depisting the development of victim-offender mediation: Empirical research on restorative justice in Germany, u: Vanfraechem, I., Aertsen, I., Willemsens, J. (ur.) *Restorative Justice Realities – Empirical Research in a European Context*. The Hague: Eleven International Publishing: 121-147.

Lilles, H. (2001) Circle sentencing: part of the restorative justice continuum, u: Morris, A., Maxwell, G. (ur.) *Restorative Justice for Juveniles. Conferencing, Mediation and Circles*. Oxford and Portland, OR: Hart: 161-179.

Marshall, T. (1998) Restorative justice: an overview, *Center for Restorative Justice and Peacemaking, University of Minnesota, and Restorative Justice Consortium, UK.*

Marshall, T. (2003) Restorative justice: an overview, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Publisher: 28-45.

Maxwell, G., Morris, A., Hayes, H. (2006) Conferencing and restorative justice, u: Sullivan, D, Tifft, L. (ur.) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: 91-107.

McCold, P. (2001) Primary restorative justice practices, u: Morris, A., Maxwell, G. (ur.) *Restorative Justice for Juveniles – Conferencing, Mediation and Circles*. Oxford and Portland: Hart Publishing: 41-58.

McCold, P. (2003) A survey of assessment research on mediation and conferencing, u: Walgrave, L. (ur.) *Repositioning Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 67-120.

McCold, P. (2006) The recent history of restorative justice: mediation, circles, and conferencing, u: Sullivan, D, Tifft, L. (ur.) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: 23-51

McCold, P., Wachtel, B. (2002) Restorative justice theory validation, u: Weitekamp, E.G.M., Kerner, H.J. (ur.) *Restorative justice – theoretical foundations*. Devon: Willan Publishing: 110-142.

McCold, P., Wachtel, B. (2003) Community is not a place: a new look at community justice initiatives, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Publisher: 294-302.

McEvoy, K., Eriksson, A. (2006) Restorative justice in transition: ownership, leadership, and 'bottom-up' human rights, u: Sullivan, D, Tifft, L. (ur.) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: 321-341.

Miers, D. (2001) *An International Review of Restorative Justice*. London: Home Office.

Miers, D. (2007) The international development of restorative justice, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 447-467.

Miers, D., Willemsens, J. (ur.) (2004) *Mapping restorative justice. Developments in 25 European Countries,* European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, Leuven.

Milivojević, S. (2002) *SAFE HORIZON* – služba za pomoć žrtvama u Njujorku, *Temida*, 2: 31-38.

Milivojević, S., Mihić, B. (2003) Organizacije koje pružaju pomoć žrtvama kriminaliteta u Beogradu (rezultati istraživanja), *Temida,* 1: 37-43.

Moore, D.B., O'Connell, T.A. (2003) Family conferencing in Wagga Wagga: a communitarian model of justice, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Pulisher: 212-224.

Morris, A. (2003) Critiquing the critics: a brief response to critics of restorative justice, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Publisher: 461-475.

Morris, A., Maxwell, G. (2001) Implementing Restorative Justice: What Works?, u: Morris, A., Maxwell, G. (ur.) *Restorative Justice for Juveniles. Conferencing, Mediation and Circles*. Oxford and Portland, OR: Hart.

Morris, A., Maxwell, G., Hudson J., Galaway, B. (2001) Concluding Thoughts, u: Hudson, J., Morris, A., Maxwell, G., Galaway, B. (ur.) *Family Group Conferences: Perspectives on Policy and Practice*. The Federation Press, Criminal Justice Press: 221-234.

Morris, A., Gelsthorpe, L. (2003) Re-visioning men's violence against women, u: McLaughlin, E., Fergusson, R., Hughes, G., Westmarland, L. (ur.) *Restorative Justice Critical Issues*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications: 127-140.

Morris, A., Maxwell, G. (2003) Restorative justice in New Zealand: family group conferences as a case study, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Pulisher: 201-211.

Morris, A., Maxwell, G. (2003a) Restorative justice for adult offenders: the New Zeland experience, u: Walgrave, L. (ur.) *Repositioning Restorative Justice.* Devon: Willan Publisher: 208-220.

Mrvić, N. (1990) Posebni oblici društvenog odgovora na kriminalitet, *Jugoslovenska revija za krivično pravo i kriminologiju*, 4: 55-63.

Mrvić-Petrović, N. (2001) *Naknada štete žrtvi krivičnog dela*. Beograd: Vojnoizdavački zavod i Institut za uporedno pravo.

Mrvić-Petrović, N. (2006) Alternativne sankcije i novo zakonodavstvo Republike Srbije *Temida*, 1: 55-59.

Mrvić-Petrović, N., Đorđević, Đ. (1998) *Moć i nemoć kazne*. Beograd: Vojnoizdavački zavod i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Mrvić-Petrović, N., Obradović, M., Novaković, N. (2005) Alternativne krivične sankcija (studija o prihvatljivim modalitetima izvršenja), u: *Alternative zatvorskim kaznama*, Beograd: Fond za otvoreno društvo: str. 35-83.

Nancarrow, H. (2006) In search of justice for domestic violence and family violence – Indigenous and non-Indigenous Australian woman's perspectives, *Theoretical Criminology*, 10(1): 87-106.

Naude, B., Prinsloo, J. (2005) Magistrates' and prosecutors' views of restorative justice. U: T. Maepa (ur.) *Beyond Retribution – Prospects for restorative Justice in South Africa*. Pretoria, South Africa: Institute for Social Sciences: 53-65.

Nielsen, B.G. (2001) Repressive, Restorative and Reflexive Criminal Law, u: Fattah, E., Parmentier, S, (2001) *Victim Policies and Criminal Justice on the Road to Restorative Justice*. Leuven: Leunev University Press: 145-166.

Nikolić, J. (2002) *Bily kruh bezpeci* (BKB) – organizacija za podršku žrtvama kriminaliteta u Češkoj Republici, *Temida*, 2: 52.

Nikolić, Z. (2006) Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela – stvarne ili prividne promene: šest meseci posle, u: Radovanocić, D. (ur.) *Novo krivično zakonodavstvo: dileme i problemi u teoriji i praksi*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova: 483-486.

Nikolić-Ristanović, V. (2001) Međunarodni dokumenti o zaštiti prava žrtava krivičnog dela, *Temida*: 2: 45-53.

Nikolić-Ristanović, V. (2003) The possibilities of restorative justice in Serbia, u: Walgrave, L. (ur.) *Repositioning Restorative Justice.* Devon: Willan Publisher: 239-254.

Nikolić-Ristanović, V. (2005) Restorativna pravda, kažnjavanje i žrtve, u *Alternativne sankcije*, Beograd: Fond za otvoreno društvo: 11-33.

Nikolić-Ristanović, V. (2005a) Sexual Violence, International Law and Restorative Justice, u: Buss, D., Manji, A. (ur.) *International Law: Modern Feminist Approaches*. Oxford i Portland, Hart: 273-293.

Nikolić-Ristanović, V. (2006) Truth and reconciliation in Serbia, u: Sullivan, D, Tifft, L. (ur.) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: 369-387.

Nikolić-Ristanović, V. (2008) Razvoj ideje *trećeg puta* u okviru Zajedničke akcije ZA istinu i pomirenje, u: Nikolić-Ristanović, V., Srna, J. (ur.) *Mogući put ka pomirenju u Srbiji: zajednička akcija za istinu i pomirenje*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej: 29-59.

Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2005) Asocijacija Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje: koordinacija inicijativa civilnog društva i povećanje društvene vidljivosti Trećeg puta, *Temida*, 4: 33-36.

Nikolić-Ristanović, V., Bjelić, D. (2006) Asocijacija Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje: aktivnosti u 2006. godini i planovi za budućnost, *Temida*, 4: 43-47.

Nikolić-Ristanović, V., Ćopić, S. (2006) Položaj žrtve u Srbiji: klasični krivični postupak i mogućnosti restorativne pravde, *Temida*, 1: 67-77.

Nikolić-Ristanović, V., Dokmanović, M. (2005) Međunarodni standardi i nasilje u porodici, *Temida*, 2: 11-21.

Nikolić-Ristanović, V., Srna, J. (ur.) *Mogući put ka pomirenju u Srbiji: zajednička akcija za istinu i pomirenje*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

Pali, B., Madsen, K.S. (2011) Dangerous Liaisons?: A feminist and restorative approach to sexual assault, *Temida*, 1: 49-65.

Parmentier, S. (2001) The South African Truth and Reconciliation Commission. Towards restorative Justice in the Field of Human Rights, u: Fattah, E., Parmentier, S. (ur.) *Victim Policies and Criminal Justice on the Road to Restorative Justice*. Leuven: Leunev University Press: 401-441.

Paus, K.K. (2000) Victim-offender mediation in Norway, u: *Victim-offender mediation in Europe: Making restorative justice work*, The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, Leuven: Leuven University Press, 2000: 281-309.

Pavlich, G. (2002) Towards an ethics of restorative justice, u: Walgrave. L. (ur.) *Restorative Justice and the Law.* Devon: Willan Publishing: 1-18.

Peachey, D.E. (2003) The Kitchner experiment, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Pulisher: 178-186.

Pelikan, C. (2000) Victim-offender mediation in Austria, u: *Victim-offender mediation in Europe: Making restorative justice work*, The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, Leuven: Leuven University Press, 2000: 125-153.

Pelikan, C. (2010) Out-of-court but close to justice: Empirical research on restorative justice in Austria, u: Vanfraechem, I., Aertsen, I., Willemsens, J. (ur.) *Restorative Justice Realities – Empirical Research in a European Context*. The Hague: Eleven International Publishing: 39-55.

Pelikan, C., Koss, C. (2004) Austria, u: Miers, D., Willemsens, J. (ur.) *Mapping restorative justice. Developments in 25 European Countries,* European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, Leuven: 15-22.

Pelikan, C., Trenczek, T. (2006) Victim offender mediation and restorative justice: the European landscape, u: Sullivan, D, Tifft, L. (ur.) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: 63-90.

Perić, O., Milošević, N., Stevanović, I. (2008) *Politika izricanja krivičnih sankcija prema maloletnicima u Srbiji*. Beograd: Centar za mir i razvoj demokratije.

Perović, A. (2006) Sloboda, prava i dužnosti učesnika u krivičnom postupku, u: Radovanović, D. (ur.) *Novo krivično zakonodavstvo: dileme i problemi u teoriji i praksi*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova: 409-427.

Peters, T. (2000) Victim-offender mediation: Reality and challenges. U: *Victim-offender mediation in Europe: Making restorative justice work*, The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, Leuven: Leuven University Press: 9-19.

Peters, T., Aertsen (2000) Towards 'Restorative Justice': Victimization, Victim Support and Trends in Criminal Justice, u: *Crime and Criminal Justice in Europe*, 45, Strasbourg: Council of Europe.

Platek, M. (2005) Međunarodni i evropski standardi koji se odnose na alternative zatvorskim kaznama, u: *Alternative zatvorskim kaznama*, Beograd: Fond za otvoreno društvo: 109-130.

Platek, M. (2006) Preispitivanje koncepta konflikta kao svojine. Prepreke primeni restorativne pravde i putevi njihovog prevazilaženja iz iskustva poljskog pravosudnog sistema, *Temida*, 1: 27-36.

Pranis, K. (2007) Restorative values, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 59-76.

Price, M. (1995) Comparing Victim-Offender Mediation Program Models, *VOMA Quarterly – A Publication of the Victim-Offender Mediation Association*, 6(1). Dostupno na www.http://www.vorp.com

Radisavljević, S. (1998) Službe za pomoć žrtvama kriminala: neka svetska iskustva i mogućnosti njihove primene u našoj zemlji, *Temida*, 1: 29-39.

Radulović (2008) Vaspitni nalozi kao posebne mere reagovanja prema maloletnim učiniocima krivičnih dela (svrha, vrste i izbor), *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 1: 27-41.

Radzik, L. (2007) Offenders, the making of amends and the state, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 192-207.

Raye, B.E., Roberts, A.W. (2007) Restorative processes, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 211-227.

Riddell, J. (2005) *Addressing Crimes Against International Law: Rwanda's Gacaca in Practice*. A thesis presented for the degree of LL.M at the University of Aberdeen.

Robert, L., Peters, T. (2003) How restorative justice is able to transcend the prison walls: a discussion of the 'restorative detention' project, u: Weitekamp, E.G.M., Kerner, H.J. (ur.) *Restorative justice in context – international practices and directions*. Devon: Willan Publisher: 95-122.

Roche, D. (2003) *Accountability in Restorative Justice*. Oxford: Oxford University Press.

Roche, D. (2007) Retribution and Restorative Justice, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Pulisher: 75-90.

Sahati, E. (1985) Uloga mirovnog veća u krivičnom postupku, *Jugoslovenska revija za krivično pravo i kriminologiju*, 2-3: 177-183.

Satarić, N. Obradović, D. (2014) *Analiza napretka primene vaspitnih naloga i alternativnih krivičnih sankcija u sistemu maloletničkog pravosuđa u Srbiji*. Beograd: International Management Group. Dostupno na www.amity-

yu.org/images/pdf/amity_analiza_
primene_vaspitnih_naloga_2014.pdf,Pristupljeno 13. februara 2015. godine.

Sawin, J.L., Zehr, H. (2007) The ideas of engagement and empowerment, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 41-58.

Schluter, M. (2003) What is relational justice?, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, contex*. Devon: Willan Pulisher: 303-311.

Sharpe, S. (2006) The idea of reparation, u: Johnstone, G., Van Ness, D. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 24-40.

Shearar, A., Maxwell, G. (2012) Revolution, Decline, and Renewal: Restorative Youth Justice in New Zeland, u: Zinsstag, E., Vanfraechem, I. (ur.) *Conferencing and Restorative Justice: International Practices and Perspectives*. Oxford: Oxford University Press:101-116.

Skelton, A., Frank, C. (2001) Conferencing in South Africa: returning to our future, u: Morris, A., Maxwell, G. (ur.) *Restorative Justice for Juveniles. Conferencing, Mediation and Circles*. Oxford and Portland, OR: Hart: 103-119.

Skelton, A., Sekhonyane, M. (2007) Human rights and restorative justice, u: Johnstone, G., Van Ness, D. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 580-597.

Simeunović-Patić, B., Stevanović, Z. (2007) „Savremene kriminološke koncepcije i njihov praktični zančaj za kontrolu kriminaliteta, u: Kron, L. (ur.) *Kriminalitet u tranziciji: fenomenologija, prevencija i državna reakcija*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja: 383-407.

Soković, S. (2007) Krivične sankcije i uspešnost borbe protiv kriminaliteta, u: Kron, L. (ur.) *Kriminalitet u tranziciji: fenomenologija, prevencija i državna reakcija*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja: 59-71.

Soković, S. (2012) Penitensijarne statistike: mera kriminaliteta i/ili više od toga?, u: Nikolić-Ristanović, V. (ur.) *Evidentiranje kriminaliteta: iskustva iz sveta i Srbije*. Beograd: Prometej-Beograd: 83-104.

Stevanović, I. (2006) Nova zakonska rešenja o maloletnicima: značaj alternativa institucionalnom tretmanu (u svetlu reintegracije izvršilaca i osnaživanja žrtve), *Temida*, 1: 61-66.

Stevanović, I., Milošević, N. (2006) Neophodne pretpostavke za primenu Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, u: Radovanović, D. (ur.) *Novo krivično zakonodavstvo: dileme i problemi u teoriji i praksi*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova: 487-496.

Stewart, T. (1996) Family Group Conferences with Young Offenders in New Zeland, u: Hudson, J., Morris, A., Maxwell, G., Galaway, B. (ur.) *Family Group Conferences: Perspectives on Policy and Practice*. The Federation Press, Criminal Justice Press: 65-87.

Stojanović, Z. (2009) Opravdanost i dometi alternativnih krivičnih sankcija i alternativnih formi postupanja, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 2: 3-19.

Stuart, B., Pranis, K. (2006) Peacemaking circles: reflections on principal features and primary outcomes, u: Sullivan, D, Tifft, L. (ur.) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: 121-133.

Sullivan, D., Tifft, L. (ur.) (2006) *Handbook of restorative justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge.

Szego, D., Fellegi, B. (2012) The face behind the fence - Conflict management within the prison and beyond, u: Barabas, T., Fellegi, B., Windt, S. (ur.) *Responsibility-taking, Relationship-building and Restoration in Prisons*, Budapest: OKRI: 89-149, dostupno na http://mereps.foresee.hu/uploads/tx_abdownloads/files/MEREPS_FinalPublication_EN.pdf.

Škulić, M; Stevanovnić, I. (1999) *Maloletni delinkventi u Srbiji – neka pitanja materijalnog, procesnog i izvršnog prava*, Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta.

Tauri, J., Morris, A. (2003) Re-forming justice: the potential of Maori processes, u: McLaughlin, E., Fergusson, R., Hughes, G., Westmarland, L. (ur.) *Restorative Justice Critical Issues*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications: 44-53.

Umbreit, M., Zehr, H. (2003) Restorative family group conferences: differing models and guidelines for practice, u: McLaughlin, E., Fergusson, R., Hughes, G., Westmarland, L. (ur.) *Restorative Justice Critical Issues*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications: 69-75.

Umbreit, M., Coates, B, Vos, B. (2006) Victim offender mediation: an evolving evidence-based practice, u: Sullivan, D, Tifft, L. (ur.) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: 52-62.

UNODC (2006) *Handbook on restorative justice programmes*, New York: United Nations publication.

Van Doosselaere, D. Vanfraechem, I. (2010) Research, practice and policy partnership: Empirical research on restorative justice in Belgium, u: Vanfraechem, I., Aertsen, I., Willemsens, J. (ur.) *Restorative Justice Realities – Empirical Research in a European Context*. The Hague: Eleven International Publishing: 57-94.

Van Kalmthout, A. (2001) The Transfer of Community Sanctions and Measures in a European Perspective, u: Fattah, E., Parmentier, S. (ur.) *Victim Policies and Criminal Justice on the Roak to Restorative Justice*. Leuven: Leuven University Press: 253-266.

Van Ness, D. (2002) The shape of things to come: a framework for thinking about restorative justice system, u: Weitekamp, E.G.M., Kerner, H.J. (ur.) *Restorative justice – theoretical foundations*. Devon: Willan Publishing: 2-20.

Van Ness, D. (2002a) Creating restorative systems, u: Walgrave. L. (ur.) *Restorative Justice and the Law.* Devon: Willan Publishing: 130-148.

Van Ness, D. (2007) Prisons and restorative justice, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 312-324.

Van Ness, D.W., Heetderks Strong, K. (2002) *Restoring Justice*. Cincinnati, OH: Anderson Publishing Co.

Vanspauwen, K., Parmentier, S., Weitekamp, E.G.M. (2003) Collective victimization in post-conflict situations: in search of a restorative justice approach for communities in transition. Rad prezentovan na XI Međunarodnom viktimološkom simpozijumu, Stellenbosch, Južna Afrika.

Villa-Vicencio, C. (2006) Transitional justice, restoration, and prosecution, u: Sullivan, D, Tifft, L. (ur.) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: 387-400.

Vodopivec, K. (1985) Kazne zatvora i uvođenje mogućih alternative, *Jugoslovenska revija za krivično pravo i kriminologiju*, 2-3: 201-202.

Zehr, H. (1990) *Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice*. Scottdale, Pennsylvania, Waterloo, Ontario: Herald Press.

Zehr, H. (2002) *The Little Book of Restorative Justice*. Good Books, Intercourse, PA, USA.

Zehr, H. (2003) Retributive justice, restorative justice, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Pulisher: 69-97.

Zehr, H., Mika, H. (1997) Fundamental Concepts of Restorative Justice, *Contemporary Justice Review*, 1(1): 47-56.

Zernova, M., Wright, M. (2007) Alternative visions of restorative justice, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 91-108.

Zion, J., Yazzie, R. (2006) Navajo peacemaking – original dispute resolution and a life style, u: Sullivan, D., Tifft, L. (ur.) *Handbook of restorative justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: 151-160.

Zinsstag, E., Teunkens, M., Pali, B. (2011) *Conferencing: A Way Forward for Restorative Justice in Europe,* Final report of JLS/2008/JPEN/043, European Forum for Restorative Justice, dostupno na http://www.euforumrj.org/assets/upload/Final_report_conferencing_revised_version_June_2012.pdf.

Zinsstag, E. (2012) Conferencing - A Developing Practice of Restorative Justice, u: Zinsstag, E., Vanfraechem, I. (ur.) *Conferencing and Restorative Justice: International Practices and Perspectives*. Oxford: Oxford University Press: 11-32.

Zinsstag, E., Chapman, T. (2012) Conferencing in Northern Ireland: Implementing Restorative Justice at the Core of the Criminal Justice System, u: Zinsstag, E., Vanfraechem, I. (ur.) *Conferencing and Restorative Justice: International Practices and Perspectives*. Oxford: Oxford University Press: 173-188.

Zinsstag, E., Vanfraechem, I. (ur.) (2012) *Conferencing and Restorative Justice: International Practices and Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.

Yazzie, R., Zion, J. (2003) Navajo restorative justice: the law of equality and justice, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Publisher: 144-151.

Vanfraechem, I., Lauwaert, K., Decocq, M. (2012) Conferencing at the Crossroads Between Rehabilitation and Restorative Justice, u: Zinsstag, E., Vanfraechem, I. (ur.) *Conferencing and Restorative Justice: International Practices and Perspectives*. Oxford: Oxford University Press: 189-203.

van Pagee, R., van Lieshout, J., Wolthuis, A. (2012) Most Things Look Better When Arrange in a Circle: Family Group Conferencing Empowers Societal Developments in the Netherlands, u: Zinsstag, E., Vanfraechem, I. (ur.) *Conferencing and Restorative Justice: International Practices and Perspectives*. Oxford: Oxford University Press: 215-230.

Waldorf, L. (2006) Rwanda's failing experiment in restorative justice, u: Sullivan, D, Tifft, L. (ur.) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: 422-434.

Wager, N. (2013) The experience and insight of survivors who have engaged in a restorative justice meeting with their assailant. *Temida,* 1: 11-32.

Walgrave, L. (2001) On restoration and punishment: favourable similarities and fortunate differences, u: u: Morris, A., Maxwell, G. (ur.) *Restorative Justice for Juveniles. Conferencing, Mediation and Circles*. Oxford and Portland, OR: Hart: 17-37.

Walgrave, L. (ur.) (2002) *Restorative Justice and the Law.* Devon: Willan Publishing.

Walgrave, L. (2002a) Restorative justice and the law: socio-ethical and juridical foundations for a systematic approach, u: Walgrave, L. (ur.) *Restorative Justice and the Law.* Devon: Willan Publishing: 191-217.

Walgrave, L. (2003) Restorative justice for juveniles: just a technique or a fully fledged alternative, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Pulisher: 255-269.

Walgrave, L. (2006) Restorative justice and beyond – an agenda for Europe, rad prezentovan na 4. konferenciji Evropskog foruma za restorativnu pravdu, Berselona, Španija, 15.-17. jun 2006: 144-148.

Walgrave, L. (2007) Integrating criminal justice and restorative justice, u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: 559-579.

Walgrave, L. (2008) *Restorative Justice, Self-interest and Responsible Citizenship*. Devon: Willan Publishing.

Walgrave, L. (2012) The Need for Clarity about Restorative Justice Conferences, u: Zinsstag, E., Vanfraechem, I. (ur.) *Conferencing and Restorative Justice: International Practices and Perspectives*. Oxford: Oxford University Press: 33-45.

Walker, L. (2009) Modified restorative circles: a reintegration group planning process that promotes desistance, *Contemporary Justice Review,* 12(4): 419–431.

Walker, L.(2010) Huikahi Restorative Circles: Group Process for Self-Directed Reentry Planning and Family Healing, *European Journal of Probation,* 2(2): 76–95.

Walker, L. (2010a) You're gonna make it: Reentry Planning at a Hawai'i Women's Prison, u: Van Wormer, K. (ed.) *Working with Female Offenders: A Gender-Sensitive Approach*, Wiley: New Jersey: 178– 182.

Walker, L., Sakai, T., Brady, K. (2006) Restorative Circles - A Reentry Planning Process for Hawaii Inmates, *Federal Probation,* 70(1): 33 – 37.

Weitekamp, E.G.M. (1996) The History of Restorative Justice, u: Bazemore, G., Walgrave, L. (ur.) *Restorative Juvenile Justice – Repairing the Harm of Youth Crime*. Monsey, NY: Criminal Justice Press:157-173.

Weitekamp, E.G.M. (1999) The paradigm of restorative justice: potentials, possibilities, and pitfalls, u: van Dijk, J., van Kaam, R., Wemmers, J.A. (ur.) *Caring for crime victims*, New York: Criminal Justice Press: 85-114.

Weitekamp, E.G.M. (2000) Research on victim-offender mediation: findings and needs for the future, u: *Victim-offender mediation in Europe: Making restorative justice work*, The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, Leuven: Leuven University Press: 99-121.

Weitekamp, E.G.M. (2002) Restorative justice: present prospects and future directions, u: Weitekamp, E.G.M., Kerner, H.J. (ur.) *Restorative justice – theoretical foundations*. Devon: Willan Publishing: 322-338.

Wemmers, J.A., Cyr, K. (2003) Victim's perspectives on restorative justice – how much invlvement are victims looking for?, rad prezentovan na *XI International Symposium on Victimology,* Stellenbosch, South Africa.

Willemsens, J. (2003) Restorative justice: a discussion of punishment, u: Walgrave, L. (ur.) *Repositioning Restorative Justice.* Devon: Willan Publisher: 24-42.

Wright, M. (1999) Victim-offender mediation in the United Kingdom: legal background and practice. U: Czarnecka-Dzialuk, B.; Wojckik, D. (ur.) *Juvenile Offender-Victim Mediation*. Warszawa: Institute of Justice: 75-94.

Wright, M. (2000) Restorative justice: for whose benefit?, u: *Victim-offender mediation in Europe: Making restorative justice work*, The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, Leuven: Leuven University Press, 2000: 19-39.

Wright, M. (2001) Restorative Justice, the Basic Idea and Practice in the United Kingdom, u: Fattah, E., Parmentier, S. (ur.) *Victim Policies and Criminal Justice on the Road to Restorative Justice*. Leuven: Leuven University Press: 353-378.

Wright, M. (2003) Is it time to question the concept of punishment?, u: Walgrave, L. (ur.) *Repositioning Restorative Justice.* Devon: Willan Publisher: 3-23.

Wright, M. (2003a) Justice without lawyers: enabling people to resolve their conflicts, u: Johnstone, G. (ur.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. Devon: Willan Pulisher: 187-200.

Wright, M. (2012) Forward, u: Barabas, T., Fellegi, B., Windt, S. (ur.) *Responsibility-taking, Relationship-building and Restoration in Prisons*, Budapest: OKRI: 11-14, dostupno na http://mereps.foresee.hu/uploads/tx_abdownloads/files/MEREPS_FinalPublication_EN.pdf

Wundersitz, J., Hetzel, S. (1996) Family Conferencing for Young Offenders: The South Australian Experience, u: Hudson, J., Morris, A., Maxwell, G., Galaway, B. (ur.) *Family Group Conferences: Perspectives on Policy and Practice*. The Federation Press, Criminal Justice Press: 111-139.

Beleška o autorki

Dr Sanja Ćopić je naučna saradnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i predsednica Upravnog odbora Viktimološkog društva Srbije. Zamenica je glavne i odgovorne urednice naučnog časopisa *Temida.* Doktorirala je na temi *Restorativna pravda i krivičnopravni sistem*. Njen dosadašnji istraživački rad i objavljeni radovi uglavnom su bili vezani za teme kao što su: nasilje prema ženama, trgovina ljudima, položaj žena u zatvoru, službe za žrtve, restorativna pravda i maloletnički kriminalitet i društveno reagovanje na njega. E-mail: scopic@eunet.rs.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

341.322:172.4
341.322:172.4(497.11)
343.21(497.11)

ЋОПИЋ, Сања, 1973-
Restorativna pravda i krivičnopravni sistem : teorija, zakonodavstvo i praksa / Sanja Ćopić. - Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2015 (Beograd : Pekograf). - 313 str. ; 25 cm

Tiraž 300. - Beleška o autorki: str. 313. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 283-312.

ISBN 978-86-83287-82-6

a) Реторативна правда b) Реторативна правда - Србија c) Кривично право - Србија
COBISS.SR-ID 213970956